

HOLMI

XIV. évfolyam 2. szám

2002. február

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

TARTALOM

- Szabó Magda*: A trianoni árva (A Für Eliséből) • 135
Gergely Ágnes: Kihalt az ég • 145
Nádas Péter: Párhuzamos történetek (IV) • 146
Radnóti Zsuzsa: A legbotrányosabb magyar dráma
(Nádas Péter: *Takarítás*) • 167
Balázs Imre József: A mézesüvegből • 172
Doktor Karnevál • 173
A herót • 174
Horváth Elemér: rekettye • 174
emlékezés esti kornélra • 175
alexander selkirk • 175
Filip Tamás: Egy Galimberti-vászon • 176
Turbuly Lilla: Színház utca • 177
Arról, ami elmúlik • 178
Boros Gábor: Descartes és a testi szeretet • 179
Dékány András: A test szerepe Descartes-nál
a szenvedélyek mechanizmusában • 187
Jhumpa Lahiri: A bajtömlács (*Greskovits Endre*
fordítása) • 195
Prágai Tamás: A véletlen kecske • 209
Novák Éva: Nem kielégítő szolgáltatás • 214
Fodor Ákos: Időtlen idő • 214
Őszike • 214
Télike • 215
J. W. G.-hommage • 215
Mantra • 215
Quasi una novella • 215

- Aczél Géza*: Az avantgárd dilemmái Barta János
életművében • 216
Szabó T. Anna: Pillanatképek • 220
Ártér • 221
Dragomán György: Világvége • 222
Tandori Dezső: Vashatos • 227

FIGYELŐ

- Marosi Ernő*: Németh Lajos: Gesztus vagy alkotás • 232
Simon Ferenc: Az utazás elégiái (Filip Tamás: Amin
most utazol) • 234
Dupcsik Csaba: Cigánynak születni (Horváth
Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia
[szerk.]: Cigánynak születni.
Tanulmányok, dokumentumok) • 238
D. Rácz István: Levelek az üvegfalon túlra (Ted Hughes:
Születésnap levelek) • 244
Pogonyi Szabolcs–Fülöp Endre: Két bírálat egy könyvről (Michael
Oakeshott: Politikai racionalizmus) • 248

VITA

- Gyáni Gábor*: Levél a szerzőhöz • 259

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 960, egy évre 1920 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Szabó Magda

A TRIANONI ÁRVA

A FÜR ELISÉ-ből

Az író értelmes, számol az idővel, meglepve állapítja meg, őt az öregedés pár fizikai kellemetlen jelzéssel együtt is gazdagabbá és nyugodtabbá tette. Kegyelmes kézzel lefaragta róla sok felesleges elvont főnév fogalmát, az író semmit nem restell már, és sokkal nehezebben éli át, sokkal ritkábban is, hogy haragudni vagy felháborodni képes bármiért. Hogy ifjúsága egy szakaszának történetét megírja, régóta hozott döntése, szerencse, hogy csak megközelítési kísérletekre futotta az erejéből, s mikor rájött, saját képességei csorbítása nélkül képtelen összerakni a helyenként már publikált töredékeket. Nem volt könnyű döntés, de megtette, félresodort mindent, ami az utolsó tíz év munkája volt, és előlről kezdte annak a dalnak a megfogalmazását, amelyet 1917 óta „Elisének” és minden Elisének ez a hosszú időszakasz éne-

kelt. Az olvasó életrajzi regényt kap majd, talál benne régi ismerősöket, de az író öregedési folyamatával együtt azok is megöregedtek, és azok se szégyellnek már semmit abból, ami valaha megesett. Az író úgy fél, mikor írja Elise énekét, hogy a fogva vacog, de tartozik vele élőknek, halottaknak, történelemnek, sok fiatalnak, akik még most próbálják kiszűrni a hangzavarból a nekik szóló hangokat. Hogy boldog alkotó volna az író, nem állíthatom. Vén farkas hág hegedt sebek nyomába, amerre jár, fű helyett tövist termett a mező. Az írónak már élete minden tartóoszlopát ledöntötte az idő, ezért ajánlja a dalt, amelyet nagy mester írt meg helyette, de amelynek dallamába ő volt, aki csaknem belehalt, az olvasóknak, akiknek a szeretete egész írói pályája alatt átmelegítette a körötte kihűlt életet.

Pap nagybátyám emlékezetes látogatása idején Cili nem volt a szobában, hivatalosan nem lehetett tanúja semminek, csak amit hallgatkozó füle később közvetített. Már kikászálódóban volt a mandulagyulladásból, de még közös szobánkban feküdt, hiszen ha Béla bátyám érkezésekor ő is ott van, karján az elmaradhatatlan baba vagy kosárka vagy életének bármelyik kelléke, a szigorú pap nemcsak velem, unokahúgával, de öccse fogadott gyermekével, egy szabályos kislánnyal találkozik, sosem válik majd fél napon át olyan feszült-hideggé a hangulat. A színpadon kezdetben csak ketten játszottunk apámmal, és pap nagybátyám szemében mindketten megbuktunk, ha irgalmasan úgy tett is, hogy elfelejtette csalódását távozásakor. Életem minden fontos szereplőjének van a tudatom mélyén valami hívószava, amelynek hallásakor vagy olvasásakor személy áll a fogalom mögé, a férjemet visszahozza minden könyvesbolt, apámat egy mitológiai hős neve, anyámat egy töredék dallam Chopin, Cili hívószava ez: Trianon.

Az a több sebből vérző, eszméletét hosszú ideig vissza nem nyerő, minden tekintetben sérült gyermek, akit már az új határon belül találtak meg, s akit menekülő szülei

holttesteit takartak, trianoni árva volt, egy a háború mindenkiüket elvesztett kiskorú áldozatai közül. Mikor a Nemzeti Árvák Egyletét megalapították, a későbbi Revíziós Liga tevékenysége még csak ígérkezett, ám azonnal hangsúlyt kapott az árvaház nagy épületének különleges társadalmi fontossága. A közvélemény nem ok nélkül állt a háború és a békekötés eltaposottjai mellé teljes segítőkészségével: amit az elkoldusodott országban még lehetséges volt, megpróbálta megadni nekik az emberségében sebzett játékonyság. A kezdetben néma Bogdán Cecíliát viszonylag hamar sikerült azonosítani önmagával a halott szülei ruháiban talált okmányok segítségével. Zentán született, és ő is élete negyedik évében járt, mint én.

Köröttünk ott botorkáltak a háborúból szürke, öreg arccal, sérült idegrendszerrel visszatért, alig serdült fiúk, soha mosolyra nem húzódó ajkú özvegyek, semmi fizikai tevékenységre többé nem alkalmas, lábuk, karjuk vesztett, tört gerincű, székbe ágyazott megnyomorodottak, meg azok az élőhalottak, akik épp csak meghalni tértek vissza szülőhelyükre, mert a fogság úgy elgyötörte, hogy pár hónap múltán már vihették őket a sírba. Jártak körülöttünk ismerősök, barátok, akiknek fiait idegen földbe temették, s keserű irigységgel nézték azokat a boldog boldogtalánokat, akik legalább helybeli temető sírkövére borulva gyászolhattak, mert gyermekük nem egy olasz vagy galíciai tömegsírbán pihent. Az elesettek fényképe többnyire a hosszú ideig fel nem nyitott zongora tetején állt, a mindig friss virágcsokron a kép mellett fekete szalag jelezte az örök veszteséget. A megrablott családtagok sóváran irigyleték azokat, akik halottukat visszakapták, s a szélbe kiáltották apjuk, férjük, fiuk nevét, aki nem köztünk pihenhet. De irtózatos volt az utcakép is. Mikor minket Cilivel sétálni vitt anyám, mi még láttuk a mustárgáz áldozatait, e reszkető fejjű, lövészárokból kihalászott, mindig kísérelővel botorkáló férfiakat, a politikai *abszurdum*, ami a háborúban és utána nálunk, velünk történt, olyan szemléltető volt, mint egy nyílt törés. Az első világháború vulkánhomokját országgra, városra, lakosságra szórta a történelem, s ha a gyerek csak valami szokatlanul nagy csapás megtörténének gyanújával élt is, a felnőtt állampolgár tisztában volt azzal, hogy a világ cirkuszi kupolája trapézáról egy egész nemzetet sodort le a porondra a vihar, s a bukás nem bátorságunk hiánya volt, hanem valami szégyenletes összjáték eredménye, s akik beszéltek erről, azt is hangoztatták, a béke nem jött volna létre az idegenek politikai összjátéka nélkül. Gyűlöltem én valamennyi nem baráti nemzet fiát, a végzetes békekötés ránk hozta bánat egyszerre rögzült gyermekagyunkban az igazságszolgáltatás igényével és a jogos büntetés követelésével, ezért kezdtem meg én tervezett bosszúakcióm a nyugállományú, Debrecenben nyomorgó osztrák ezredes sértegetésével, aki életkora miatt nem is vett részt a háborúban, s épp itt telepedett le Graz helyett. Osztrák volt, tehát gyanús, nyilván gyűlölte Petőfit, bántotta Kossuthot, dátumok és helységek nevei egyszerre kavargtak a fejemben, Segesvár vagy Versailles nem rímelt egymásra, sem Vilmos császár és Bem apó, de egyszerre jelentkeztek. Azt sem értettem, hogy lehettünk egy percre is szövetségesek a németekkel, akik osztrákok, mikor kivégezték Aradon a tábornokokat, és ha ők ketten egy nemzet fiai, akkor hogyhogy kétfélék. Kém is azért akartam lenni, hogy hozzásegísem szegény hazámat a jóvátétel öröméhez, olyan szépen elképzeltem, az volt a szándékom, hogy mint kém, megközelítem Mihályt, a román trónörökös, csábító szépséggemmel megőrzítem, és addig bolondítom, míg el nem akar venni feleségül. Ő nászajándékként visszaadja nekem, illetve nekünk Erdélyt, ahová újabban már csak útlevelemmel mehettünk nagyapám Gizella húgának odaát egy pillanat alatt magyarból

románná alakított szőlőjébe, ahonnan mikor a bécsi döntés pár évre ismét visszacsatolja, egyszerre három város égését látom majd, az amerikai szőnyegbombázás alatt lángol Szatmár, Várad és Debrecen. Persze ezt még egyelőre csak a jövő sejtí, én Mihály trónörökös megnyerésére készülök. Sajátságos, milyen pontosan felmérte gyerekagyam a fizikai csábítás lehetőségét, nem tudtam bizonyosan, mit vár egy koronaherceg egy kémnőtől, de valami füledt izgalmat éreztem, és beleborzongott fejletlen testem is. Filmszínésznők pillantását gyakoroltam, egyébként minden érdekelt, ami színház, játék, alakítás. Kémnek lenni is csak szerep, ha jár némi kockázattal is. Kivihetőnek, abszolút reálisnak éreztem Mihállyal létesítendő kapcsolatomat, a kémek, sőt a főkéim Mata Hari históriája közbeszéd tárgya volt akkortájt, a cselédek a hátsó udvaron tárgyalták mosogatás után a különös hősnő vagy kalandornő élettörténetét, helytállását, kivégzését, az eredeti ötlet alighanem Ilka néni, szakácsnőnk köréből juthatott tudatomig, a cseléd lányok úgy döntöttek, a táncosnő nem bűnös, hanem honleány, lám, mi minden tehető a hazáért, ha valaki ügyes, csak aztán nem szabad engedni, hogy rajtakapják.

Cili, mikor jóval később morbid játékaink révén belekapcsolódott tébolyomba, amely Mihály megszerzésére irányult, azonnal felajánlotta, velem tart, segít. Ez sértett egy kicsit, mert nemcsak gyönyörűnek, de igen eszesnek is képzeltem magam, aki mindent elintéz. Cili ki is fejtette, mire gondolt: Isten segítségére az ügyben. Ő majd elmegy Mihályhoz, ha mégsem adná minden csábítás ellenére vissza Erdélyt, megmutatja, a Bibliában az áll, tilos lopni, és akkor Mihály megtér, és bűnét bánva mindent visszaad. – És ha nem? – kérdeztem. – Akkor leszúrom egy nagy késsel – felelte Cili, és árokparti nefelejcs szemében nem mosoly ült, hanem józan elhatározás, egy jó keresztény honleány történelemfordító feladatának öntudatos felismerése.

Az ötlet, hogy én a haza megmentését ilyen általam addig nem ismert, csak gyanított női eszközzel is megoldhatom, tipikus jele volt az ország közhangulatának, amely sértett kétségbeesésében a létesíthető kiutat kereste Trianon után, a francia helynév jelszó lett, köznapi beszédünk eleme, s ha a nagyhatalmak, ha bárki, aki illetékes volt az első világháború lezárásában, értelmesen mérlegel, be kell, hogy lássa, nincs itt elintézve semmi, elmetszettek egy szálat, ahelyett, hogy elvárták volna tisztességesen, ez a történelmi korszak nincs befejezve, fiatal özvegyek, anyák kisírt szeme kér halottaik elvesztésére magyarázatot, és kettészelt tulajdonú és famíliájú családok keresik a megoldást innen és túl az esztelen határok meghúzására. Még nekem is, akinek közvetlen gyászt nem jelentett Trianon, gyermekemlékeim között az álom olykor visszahozta az utcán látott rémeket, akiket úgy tartottak életben, ahogy nem vállalható, csak a megmaradt fejét és végtag nélküli törzset sétáltatták ernyővel takart, sajátságos gyerekkocsiszerű taligán. A francia helynév gyakoribb szó volt a szájunkon, mint az, hogy cukor, csokoládét nem is ismertünk, déligyümölcsöt sem, egyszer, amerikai ösztöndíjas koromban, majdnem negyven évvel apám hajdani mondata után, Chicagóban be mentem egy édességboltba, és megvettem egy aranypapírba csomagolt, gerezdekre bontható, alma formájú csokoládégömböt annak a valamikori édességre éhes gyereknek, aki a húszas években voltam. A kirakat előtt egy valamikori emlék aktivizálódott hirtelen. Érdekes, mondta valaha az apám, a vesztes háború után hogy eltűntek a gerezdekre bontható csokoládé aranyalmák a boltokból, amelyeket a karácsonyfára aggattak a nagyszülei. Persze lehet, hogy valahol azért őriznek belőlük, és feldíszítik velük a trianoni árvák fenyőjét.

A jelzős főnév: trianoni árva, közismert fogalom volt. Az összegyűjtött, család nélküli otthontalanokat messziről meg lehetett ismerni az egyenruhájukról, ott jártak a mi városunkban is, ahová egyesek kerültek, Cili is az volt, trianoni árva. Azzá válásának körülményeit apám sose mondta el neki, csak amennyit mindenképpen tudnia kellett, felesleges volt Cili amúgy is sérült tudatát részletekkel terhelni. Később persze el kellett mondani: a kislányt úgy találták a déli határon, a demarkációs vonalon már innen, minálunk, halott apja-anyja testükkel védték meg a kétfelől rájuk záporozó golyók elől, ő fejsérüléssel és sokáig tartó memóriakieséssel élte túl a szülők pusztulását. Egyébként Cilit annak idején apám hozta a házukba, és mikor szüleim adoptálták, felvette a Szabók ritka családnevét is, férjhez is apám karján ment, a gyerekkorunktól kedvelt verestemplomba, amely talán nem is az ő felekezete szerinti imahely volt, hiszen mikor a trianoni árvákat átvevő bizottság rendszerezte a talált gyerekek adatait, beszélni még nem tudott, felekezete megállapításának kísérletekor csak a hitágazatok szimbólumát mutatták meg neki. A kereszt után nem nyúlt, nem is vetett keresztet, a református imakönyv tetején lévő kehely rajzára viszont már rátette a kezét, nyilvánvaló volt, hogy ezek szerint protestáns. Szabó Cecília sérült fejében a szétzilált emlékekből ez az epizód sajátságos véletlenből megmaradt. Apám örült, hogy a saját lánya és az adoptált együtt járhat hittani előkészítésre, hiába született Zentán, Cili nem őhitű, még igazán szerencse, mert akkor hogy oktathatná a mi lelkipásztorunk, velem együtt. Amikor egyszer ez az epizód szóba került, fogadott testvérem elkomolyodott, nyugtalan, majd érzékelhetően zavart lett. Nem értettem az okát, félrehívott és megmagyarázta. – Dódi – így hívott egész életünkben – suttozta –, én nem azt mutattam, azaz én nem mutattam semmit, semmi vallásosat, erre kivételesen emlékszem. Azt láttam, pohár van a fedélen, és szomjas voltam, vizet szerettem volna inni. – Sohasem mondtuk el apámnak, anyámnak sem, akármi hitűnek született is Cili, a kálvinisták kátéját tanulta.

Apám, mikor megnősült, szőke lánygyereket kért a feleségétől, az barnát szült neki, s több gyereket már nem is akart, pedig apám vágyott a vidám nyüzsgésre, tizenégyen voltak ők testvérek a köröstarcsai parókián. A Központi Trianoni Árvabizottság debreceni képviselőjeként olykor értekezletre hívták fel Pestre, ahol a központ működött, mikor azon a bizonyos örökre emlékezetes napon felutazott, nem hitte volna, hogy sok teljesületlen kívánsága közül egy most váratlanul teljesül. Lefolyt az értekezlet, aztán a jelenlévők meg kívánták nézni az alighanem már alvó gyerekeket, apám nem hitte volna el senkinek, hogy mikor egy óriási, általános hálószobának kijelölt helyiségbe lép, egyfajta jóvátételt kap egy megtagadott, nagyon is emberi óhaj teljesülésével. A helyiségben párnákon, matracokon százfajta pokróccal, paplannal letakarva feküdtek az árvák, akiket akkorra már kikérdeztek az ideg orvosok, képzett védőnők fürdettek, s a viszonyok lehetőségeit meghaladó minőségű koszttal is ellátták őket. Mihelyt hovatartozásukat vagy teljes árvaságukat kiderítették, és bebizonyosodott, hogy minden nyomozás meddő, mert nincs a talált gyermeknek olyan családtagja, akinél elhelyezhető, felekezeti hovatartozásuk szerint egyházi létesítmények árvamenhelyén helyezték el őket, onnan kerültek aztán az iskoláskorúak elemibe vagy felsőbb iskolába, a legkisebbeket meg átvették az óvodák. Ágyaik előtt ott volt az egyenruhájuk, szépen kitergezték a fekete vászon- vagy posztóöltözéket, amelyen szürke szalag piros hímzésű felírással jelezte, aki viseli, trianoni árva. Én láttam őket felvonulni, mert egy nagyobb csapat aztán városunkba került az ottani trianoni részlegbe, patyolat tiszták

voltak, igen ápoltak, egyforma ruháik miatt valóságos kis hadsereg, kétnemű Twist Olivérek egy nagy tömegtemetés után.

Cilit ebben a hálóteremben találta apám, ezerszer elmondta később, milyen volt: sérült fején kötés, haja alóla csapzott ki az arcába, ferdén gombolták rá a hálóingét, vállai is sérülhetett, mert könnyű kötés látszott át a nyitott ingnyakon. Nevét akkorra már kiderítették, adatai közül azt a csekélyet, amelyet apja zsebében találtak, mikor a halott szülőket leemelték az ájult gyerekről, szintén, a kislány nyakán horpadt amulett volt, rajta betűk: Cecil, orvos házaspár gyereke lehetett, mert az apa zsebében ott volt Bogdán Ákos névre kiállított, hajdan a budapesti egyetemen szerzett diplomája, az igazolványok a nevet is feltüntették – az anya ruhájában néhány rosszul sikerült gyermekfényképet is leltek, pár ékszerdarabbal, ez az igazgatónál volt letétben, majd megkapja az árva, ha megfelelő kort ér el. A család Zentáról menekült, az antant kijelölte kettős határon kétfelől lőtték a menekülőket, az igazgató úgy gondolta, Bogdán doktor nyilván nem akarta letenni a hűségesküt az újonnan létrejött ország alkotmányára, és hazaindult családotul az anyaországba, a zöldhatáron észrevették őket, és kétfelől lőtték rájuk. A szülők saját testükkal elől-hátul pajzsként védték a kislányt, őket halálra sebezte a golyózápor, a kislány fejsérüléssel, tudatkieséssel és néhány könnyebb zúzódással, sebhellyel a testén megmenekült, de sokkos állapotban lelte meg a magyar határőrség, így került az árvák intézetébe. Neve után anyja neve is megvolt a talált papírok egyikén – Cili anyját Szentiványi Teréznek hívták, a kislány maga Zentán született, ezek szerint magyar, de beszélni nem tud, vagy nem akar, csak két szót ismétel egyre, vagy azt mondja, Jadrán, vagy azt, hogy Dánica. Hogy aztán kik vagy mik ezek, megfejthetetlen egyelőre, emberek, állatok, nem tudni. Apám bámulta a néma, akkor már szendergő gyereket, szőke, homlokára csapzott fürtjeit, az angyal, akit sose látni, de olykor ott áll az ember mögött, azt mondta neki, ez a te teljesült kívánságod, ilyen szőke, ilyen néma, ilyen nyomorult. Apámat elbűvölte a szendergő, aki csak két fogalmat ismert, Jadrán és Dánica. Ezek a nevek egyébként számomra is kulcsszavakká váltak, megfejtésüket elvitte magával a túlvilágra szépséges gyerekkorunkkal együtt, mikor meghalt, megint csak ezzel a két szóval köszönt el az élettől, és azóta nem tudok tájékozódni saját életemben. Cili nincs, a szavak megfejtésével adósunk maradt, én meg, mióta elvesztetem Cilit, nem tudok tájékozódni a saját életemben, elbotlom elsietett cselekedeteim hurokjaiban, és nincs Cili, aki higgadt lépésre intsen.

Apám sose tudott ellenállni vágyainak, akkor azt érezte, gyönyörű csoda történt vele. Megszokta, hogy anyám soha semmi elhatározásának vagy olykor megdöbbentő vállalkozásának sem áll ellen, bejelentette, miután az ülésen szó volt az adoptálási lehetőségekről, örökbe fogadná Bogdán Cecíliát, ha összekészítik a szükséges iratokat aláírásra, elérik őt a debreceni városházán. Felnyalábolta pokrócostul a gyereket, és kocsit kért az állomásig. Cilinek nem volt semmije, csak egy öltöny árvaegyenruhája, amit, mikor felrázták az álomból, ráadott a védőnő. Elfészkelődött az ismeretlen férfi karjában. Apám közelében borjú nagyságú őrző szelindekek porban kúsztak, ha rájuk nézett, apám bejárt a fegyházba a dühöngő fegyverek közé a Werbőczy utcába, és csend lett. Mi volt a titka, nem tudom, de a gyerekek is úgy vonzódtak hozzá, mint az apjukhoz, ha akarta, csendre tudta bírni az elmeosztály ápoltjait, mikor hivatalból, mint szociális ügyekkel megbízott tanácsos ellenőrzésre ment. Cili meg se moccant a karjában, aludt tovább, holott mikor öltöztették, felébredt és ránézett, neki is elmondta nagy, titokzatos szemével arcába bámulva: Jadrán és Dánica, apám szorosan és óva-

tosan megölelte, vigyázott sérült homlokára. Semmi kétsége nem volt afelől, hogy ott-hon anyám mivel fogadja, soha életében Jablonczay Lenke el nem utasítana egy árva gyermeket, akkor sem, ha az nem trianoni árva, emlékül saját nyomorult, kidobott kutyáéhoz hasonlító gyermekkorai kezdeti idejére, mikor Rickl Mária a *Régimódi történet*-ből még nem a mosolygós vagy megértő, hanem a szenttelen arcát fordította felé. Így is volt, holott apám tudta, arra sem telik reális jövedelméből, ami elkerülhetetlen, hogy rokonok segítenek az én ruházkodásomban is, érezte, nem lesz baj.

Anyám számtalan csodája között az egyik legnagyobb az az alkalmazkodási készség volt, amivel apám kiszámíthatatlan lóugrásait követni tudta a sakktáblán, olyan körülmények között, mikor nekünk magunknak sem telt semmire, mert a családfőnek valami ötlete támadt, amit kivitelezni óhajtott. Apámnak semmi érzéke nem volt a hétköznapihoz vagy beosztandó fizetéshez, semmi szokványos követelményéhez az életnek, így kormányosként anyámnak kellett életünk hajóján állni a kormányruznál és irányítani valami elérhető kikötőbe, erre született, hogy képtelen helyzetek megoldását megtalálja. Jablonczay Lenke nem haragudott semmiért, és megértett mindent, egy nem sikerült élet pótlási kísérleteit éppúgy, mint a számlakifizetés kényszerét, amire neki kellett előteremtenie a megcsonkított fizetés pótlására. Játék állatokat varrt, és eladta a babakereskedőknek. Eleven állatokat is tartottunk, kutyát, macskát már hozott haza az utcáról apám, így került hozzánk a Kóbor Lalage macska és Tacitus, a vizsla, akik közül Cili érkezésekor már csak Lalage élt. De idegen gyerek most került hozzánk először, apám tudta, biztosra ment, ismerte az asszonyt, akit szeretett, érezte, nem lesz baj. Aki visított, mikor a lassú vonattal reggel tíz óra tájt megérkezett a holtra fáradt gyerekekkel a karján Debrecenbe, az Ilka néni volt, ő telijézusmáriázta a kertet. Anyám azt mondta, annál megatöbbat, mint az úttól fáradt apámat, nem látott még, karján egy betegnek látszó kisgyerek, a férje nyúzott, kimerült, kicsit fél is, az arca egyszerre derült, egyszerre szégyenlős.

– Hoztam a barna mellé egy szőkét, ugye nem baj? – mondta anyámnak. Jablonczay Lenke egy kicsit hallgatott, aztán kivette a karjából az ismeretlen gyereket, s a szobából kikiáltott a rikoltozó Ilka néniinek, csendesítette, majd kérte, sok vizet főzzön, hogy teli legyen a gyerekkád, s fűtsön is be. Hol volt még a húszas évek polgári lakásaiban folyó meleg víz, a mi házunk amúgy is műemlék épület volt, ámpír, kagyló formájú kismedencés, amelybe a főcsp halszájából vízet köpött.

Cili nem félt, csak nem értette, mi történik, az utat átaludta, valami nyugtatóval indították el Pestről, anyám azt mondta nekem, apám csak a szemével kért választ, ő meg vállalt vont. Soha senki az apámnak nem tudott ellentmondani, volt benne valami alapvető, hihetetlen emberi tisztaság. – Ezúttal nem a teljes Shakespeare-t küldette haza – mondta nekem jóval később anyám –, sem az *Encyclopaedia Britannicát*, ezúttal egy árva gyermeket hozott. Olyan emberi volt, olyan megindítóan tiszteletteljes, hogy megvert volna az Isten, ha aggodalmaskodom, miből pótoljam, amire most szükség lesz. Nem érdekelt semmi más, csak a gesztus, apád gesztusa, az lehúzta a mérleg serpenyőjét. Mi volt itt mérlegelési lehetőség? Cili árva volt, mint valaha én, méghozzá trianoni árva.

Én, ahogy később elmesélték, az érkezés pillanatában hátul voltam a kertben, valami macskaügyet bonyolítottam, s mint mondtam, apám érkezését Ilka néni észlelte, akit anyám megkért, mellőzze a jézusmáriázást. Ilka néni meg, aki mindenkinél jobban ismert engem, ránézett óriási parasztszibilla-pillantásával apámra, és ártatlanul, szelíden megkérdezte: – Ezek után mi lesz a mi gyerekünkkel? – A szülők egymásra

néztek, Cili ébren volt, de nem értett semmiből semmit, szemmel láthatólag jó volt anyám karjában. Apám arcán megrándult az izom, mert persze ő is tudta rólam, amit kevesen, milyen elképesztően, milyen gyilkos indulattal féltékeny vagyok.

– Mi lesz a mi gyerekünkkel, jogos a kérdés. Mi lesz? Mi legyen? – anyámra nézett. Jablonczay Lenke azt felelte: – Mindjárt megtudjuk, Ilka néni, lásson meleg víz után, de előbb hozza be a kislányt a kertből. – Ilka néni udvariasan kitért, első a meleg víz, majd a tanácsos úr talán elő is készíthetné a talajt, mert a mi gyerekünk eddig a világ közepe volt itt, és nemigen óhajt osztozkodni.

– Nem tanácsot kértem, segítséget – mondta Jablonczay Lenke –, a vizet intézze, kérem, és a lányunkat.

Apám jött értem, Ilka néni egyenesen a konyhába vonult, de ahogy a tüzet felszította a kondérok alatt, azonnal vissza is tért. A kert legvégén talált meg apám, Lalage a pöszmétebokor alatt kölykedzett meg, az almot tanulmányoztam nagy szakértelemmel. Ahogy elmesélték, azonnal hátat fordítottam a macskáknak, és nyújtottam a kezemet. Tudtam, Pestről jön, valamit nyilván hozott. Mindig hozott valamit, ami éppen elérhető volt, tökmagot vagy nagy pillanatokban pörkölt mogyorót.

– Nem hoztam semmit – mondta apám –, azaz igen. Odabenn van, nézd meg. – Már asszony voltam, mikor elmesélte, tiszta verejték volt makulátlan inge alatt a háta a félelemtől, amelyre persze oka volt. Két ember kötött úgy házasságot, hogy bosszút áll eddigi életén, és felneveli a szabad gyereket a maga mesevilágában, a gyereket, aki számára, ha az a kérése, hogy ne legyen halál, bánat, keserűség, minden Andersen-mesét átírnak; a mitológiai hősöket nem sajnálja ez a gyerek, mert azok úgyis pogányok, meg isteneik is rosszfélék, de János vitézben a mostohája nem tudja Iluskát sírba üldözni, mert halál nincs, mi sem halunk meg soha, János francia és magyar király legyen egyszerre, Iluska kétszeres királyné, az élet tava felesleges, mert mi mind örökké fogunk élni, a kis hableánynak templomi esküvőjén kinő a lába.

Nem kellett ezt bennem később idegeneknek tudatosítaniuk, azonnal éreztem, én vagyok ennek a két embernek a mindene, a luxus, akit pénz nélkül is dúsgazdaggá nevelnek azzal, hogy szabad, és képtelen spirituális vágyaim rendre teljesülnek, világképemben a haramia jó útra tér, dehogy öl, elmegy kasznárnak, és Lalage, ha őt is elvenné Kaczor király, mint az elődjét, aki hogy halt volna meg, mint a szomszéd állítja, hogy megmérgezték, hazugság, azért nem látható, mert jobb sora lett Kaczorné állapotában, elnézést kér, hogy búcsú nélkül ment el, de ne búsuljak miatta, azt üzeni.

Mentünk a ház elé, a sűrű, illatos bokrok között.

– Szeretnél testvért? – kérdi apám. – Menjen már! – feleltem. Taceas stultus. – Apám grammatikai fegyelme megcáfolta a voltaképpen vérfagyasztónak ítélt közeljövőt. Azonnal javította: – Stulte, ha már lehülyézel. Vocativus.

– Vocativus – mondtam engedelmesen. Ez ment, a latin. Egyéb nem, mert ami belépésemkor következett, annak ecsetelésére nincs az anyanyelvben szókincs. Belépünk, az előszobában Ilka néni csatlakozik hozzánk, megáll, várva, mi mire fordul, apám elengedi a kezemet, én meg látom magántulajdonomat, anyámat, egy idegen gyerekkel a karjában, s miután senki sem szól, csak néznek rám, mindenki mástól várja a feloldó első szót, Ilka néni mézbe mártott ajka nyílik meg: – Itt a kistestvér, Magduska, szeretni kell ám, mert ezentúl ketten vagyunk Szabó Kisasszonyok.

Akkora csend csak színházban van, mikor olyan feszült az előadás, mint a húr, át lehet vágni a hallgatást. Krisztus tudja, hogy elárulják, de azért mégis összerezzenhetett, mikor jöttek a poroszlók. Én nem rezzenem, én Ilka néni állítása szerint életemben először elkezdtem toporzékolni dühömben, és ordítottam is. Nem sírtam, ordítottam.

– Ez a kislány trianoni árva – mondta csendesesen anyám. Én holtra rémülten néztem rá, csak nem lesz árulóm? Jablonczay Lenke zöld szeme nem engedte el a pillantásomat, mintha szuggerálni akarna. – Trianoni árva, családatlan, testvértelen, otthona sincs. Kezdődik az élet, kislányom, megtanulunk osztozkodni. Ez a kislány a testvéred.

Osztozni? Érzelmén, rajtuk, holmin, lakáson, Lalagén, a ház feletti abszolút uralmamon, hát azt várhatják. Tudtam, mi a trianoni árva, de ez nem enyhítette a botrányt, Ilka néni élete magas céjén csitított: – Ne üvölsön, ejnye már, no de igazán, kistestvér, trianoni kistestvér, szeretni kell, szeretni!

– Menjen a fenébe – ordítottam. – Nem kell. Ki innen! Abeat. Dic – fordultam a felháborodástól vérvörös apámhoz –, dic... ei tu... – Nem tudtam befejezni az ordított mondatot, mert anyám, aki mindig a szemével irányított, úgy nézett rám, ahogy eddig még soha életemben.

– Nincs latin – mondta Jablonczay Lenke. – Magyarul köszönsz neki, és magyarul csókolod meg.

– Cilinek hívják – mondta apám. Sápadt volt, elgyötört, látszott, hogy egyazon pillanatban retteg és szenved. Kétfelől ütöttem rá, egyszer a homo humanust és az apát. Hát ilyen önző az én gyerekem, ilyen embertelen? Szárazakat nyelt. Még azért próbálkozott valamivel.

– Neked hoztam, Magdolna.

– Akkor vigye vissza – sikoltottam. – Non volo. Abeat!

A lábam ráfagyott a parkettára. A kanapén ott piroslott-kéklett valami ismeretlen ronda takaró, anyám magához szorítja a sose látott szőke gyereket, aki a trianoni árvák egyenruháját viseli, fekete öltözékén elől magasra gombolható szürke kötény, ami a ruhát elfedi, karján egy karszalagon szám, olvasni már tudtam, de a számokat még csak tízig ismertem. Anyám nézett, nézett, mint aki vizsgál, mi van bennem, miféle gondolatok a homlokcsont mögött, apám meg, mint valami operettben, érzelmesen suttog: – Kistestvért hoztam neked, úgy hívják, Cili.

– Hát ha hozott, majd visszaviszi, mehet innen, kinek kell testvér, kinek kell bármi, még ha trianoni árva is. – Tovább ordítottam, s toporzékoltam. Ezzel osszam meg azt, amim van, ezzel az idegennel?

Apámék tizennégyen voltak testvérek, apám volt a legkisebb, Tigris, anyai nagynéném lánya – későbbi regényeim szereplője – még nem született meg, többi unokatestvérem húsz-harminc évvel idősebb nálam.

Tudtam, a mi világunk külön világ, ahová nem engedünk be senkit, mi ez a téboly, hogy ezt az idegent ideinvitálják? Akkor még nem vettem észre a nagy összjátékot, amivel saját kudarcos ifjúkorát és gyermekéveit két erre szövetkezett felnőtt ki akarta egyensúlyozni, mentek, amerre a gyerekük elindult, követték elképesztő ötletei útján. A mitológia hősei elpusztulhattak, azokat nem vettem komolyan, már a neveik, a görög, latin neveik is valahogy komolytalanná tették minden tragikus mozzanatát a történeteknek, az igazi valójában a nem ókori történetek tragikus hangjainak áthangolása volt. Hitem szerint – ahogy már említettem – mi sose halunk meg, azok sem, aki-

ket még az enyéimen kívül szeretek, nincs bánat, veszedelem senkinek, aki az én emberem, regényhősnek sem, Csipkerózsika nem alszik, mert annyi év alvás unalmas, felébred másnap reggel a vadászkültre, Hunyadi Lászlónak nem vágják le a fejét, Czillei fejét vágják le, és ezért nyugodtak bele, ha azt állítottam, Jézus sose halt meg, mert akkor hogy hívhatjuk minden délben az étkezés előtti imában asztalunkhoz. Ezek nem a szülők gondolatai voltak, hanem az én akkori javaslataim, amelyeket mindenki tudomásul vett, és a személyzetnek is tudomásul kellett vennie.

Álltunk, mint egy élőkép, Cili nagyon komolyan, sokáig nézett rám, aztán valahogy felfogta, itt baj van, itt neki nincs helye, ide megjött a hajdani tulajdonos, ezért nyilván mennie kell. Jelezte anyámnak néma ajkával, kis érintésével, le akar szállni, anyám letette, aztán csak álltunk egy kurta időre, mint a színpadon a színészek, én akkorra már végre abbahagytam a visítózást, mert már hangom sem volt. A felnőttek vártak, tulajdonképpen mindenki engem nézett, mindenki tőlem várta a lépést, de nem én tettem meg, hanem Cili. Ha valaha színdarabban tudnám érzékeltetni azt a forró, fanyar feszültséget, ami légkörében az események lefolytak, s ami megértése után olyan keserű szégyen fogott el, hogy holtig elkísér a percek emléke. Cili már állt, s végre lassan vetkőzni kezdett, még mindig nehezen mozgó karjával lefejtette először a kötényét, küszködött sokáig a gombokkal, a ruháját is lekínlódta, alatta nadrágos ingecske volt, egybeszabott, levetette azt is, ott állt ártatlanul és meztelenül a szoba közepén vastag talpú árvacipőben, amely formátlan volt és szintén fekete, és nyúlt a pokrócért, amelyet ismert, amiről, azt gondolta, talán a tulajdona. Gyenge volt a súlyhoz, elejtette, akkor elindult az ajtó felé bakancsban, térdzokniban, pucéron, de amikor az ajtóhoz ért, leejtett ingét felemelte, és odanyújtotta nekem, vegyem el azt is, neki nyilván se helye, se semmije, hiszen ez mind új holmi, amit most lassanként lefejtett magáról. Az inget valami szép, biblikus mozdulattal adta át, nem fogtam meg, a földre hullt, zizzenésétől úgy megrémültem, mint még soha semmitől, Ilka nénitől tudom, hogy Cili jelenete miben kulminált, mióta nálunk volt, most szólalt meg először, mondta, tagoltan az általa megtartott két titokzatos kultikus szót: Jadrán, Dánica, méghozzá csak nekem, egyenesen az arcomba. Miért kaptam el a karját, már nem tudom, összerándult tőle, fájhatott, ahol megérintettem. Akkor már reszketett a ruhátlanságtól, pedig nyár volt, csak a szoba volt hűvös. Ilka néni nagy testével elállta az ajtót, amin át Cili ki akart lépni a szabadba, a felnőttek bénultan figyeltek, Ilka néni meg visítva rám kiáltott: – Ölelje meg már, és tartsa vissza, az istenfáját! Hát ki szeresse, ha nem maguk, tán akik miatt idejutott az ártatlan?

Nem rá figyeltem, hanem a másik gyerekre, aki úgy akarta elhagyni a váratlanul el-lenséges terepet, hogy mindenét nekem ajándékozza, megajándékoz az árvák fekete holmijával, kisingével, hiszen egyebe sincs. Léptem egyet felé habozva, mert elbűvölt a két szó, amit kiejtett, belebódultam a váratlan titokba; ki az a Jadrán és Dánica, mi-féle varázsszavak ezek, ki ez a gyerek, lehet, hogy tündér? Meg nem öleltem, csak megálltam mellette, álltunk egy pillanatig némán, két kisgyerek Trianon árnyékai közt. Cili megérezhetett valamit, amit én még nem, mert egyszer csak megérintett, hozzám simult, és arcomhoz simította az arcát. Valamivel magasabb volt nálam, pár centivel, le kellett hajolnia egy cseppet, hogy egészen egynek lássék az arcunk. A csoda megtörtént, Orestés meglelte Pyladését, Akhilleus Patroklosát, én a testvért, akinek elvesztését sosem hevertem ki.

Meg nem számolhatom, hányszor léptem rosszul életemben, akkor kivételesen

nem. Mintha fények gyúltak volna ki, megtörtént a csoda: ordítózás helyett elkezdtem sírni, és átöleltem Cilit.

Az életemért nem tudtam volna indokolni, mi vett rá, miféle damaszkuszi látomás. Cili életem négy tartóoszlopának egyike lett, ha Cili nincs, én át nem élem, ami átélésére kiválasztott a sors.

Anyám felvette az amúgy sem aktuális árvaintézeti holmit, összecsomagolta, gyér ruhatáramat kettéosztotta, mindenem egy kicsit rövid volt Cilinek, aki magasabb volt nálam, de soványabb, mi meg néztük egymást elbűvölten, mint a szerelmesek. Emlékszem, nyár volt, a kertünk csupa virág, az illat csak úgy özönlött be, sose tudok úgy emlékezni Cilire, hogy ne virágok illatában álljon, galagonya, jázminbokrok és labdarózsák között.

Cilit én tanítottam meg újra beszélni, de úgy halt meg, hogy soha nem árulta el, ki az a Jadrán és Dánica, akik nevét magával hozta a véres iszonyatból. Hogy tudhattam volna, hogy Cili én vagyok, sokféle önmagam, hogy később újra meg újra megpróbálom majd ábrázolni, ő lesz Blanka a *Katalin utcából*, Caieta a *Pillanásban*, Abigél is, az a valaki, aki mindig segít, ő lesz Béla király titkos imádója Filerímé némaságával és eltitkolt szerelmével, az egyetlen ember, akit sose kíméltem, mert megkövetelte, hogy ne kíméljék, máskülönben elveszti sorsom fonálát. Életem tartóoszlopait a történelem hullámozó talaján mindig megpróbáltam becsapni, „nem is veszélyes üldözött, osztályidegennek lenni Rákosiék alatt”, hazudtam, „az átmeneti bosszúság kivédhető”, Cilit nem bírtam megtéveszteni, Cili életem terhelését követelte, amit meg akart osztani velem, sosem a siker volt, csak a kudarc. Akár Élektra.

Mikor iskolába kerültünk, kiderült, sokkal járatosabb a világban, mint én, aki mítoszok közt nőttem fel, és akit tündérmesékkel, kegyes átrításokkal meg ókori kémhistóriákkal traktáltak. Cili a világháború egyik színpadát jól ismerte, azt, amely a Délvidéket érintette, elájult, mikor golyó találta, de jobban értette nálam, mi az etnikai diszkrimináció, ő vette észre a Városháza előtt a kubikosokat is, akik hasztalan reméltek munkát, ő kérdezte meg apámtól, mi lesz a munkanélküliek sorsa, ha senki nem segít rajtuk, vagy ennivaló nélkül éri őket a tél. Míg nekem Trójáról meséltek, királyi palotáról, míg Cili nem jött, nem érdekelt, amire ő azonnal felfigyelt. Cili én voltam, ő meg én, azaz egymás hiányai, ketten alkottunk reális egészet. Ülök a sírja mellett, ütöm ököllemel, mint valaha Élektra Agamemnón sírját, és eltűnődöm rajta, mire vittem ezzel az eszméletlenülre pallérozott műveltségemmel Cili elsődleges jósága nélkül. Én csak ütöm a követ, ütöm a követ az öklömmel, hogy keljen fel, és jöjjön vissza, és gyakorlatlanul síró szememből ömlik a könny.

Cili gimnazistaéveinkben még megélte, hogy hivatalos szervek nyomoztak a Bogdán család után, de nem lelték nyomát, mert mire erre lehetőség nyílt a húszas évek végén, Zentán annyi nyom sem maradt egy hajdani orvos után, mint egy régi telefonkönyv, amelyben valaha a famíliát regisztrálták, vagy valaki, aki annak idején a hajdani lakosok közül nem menekült el, letette a jugoszláv új országnak az esküt, és ismerete Cili famíliáját. Bogdánékat elfújta a történelem.

Szabó Cecíliát apám járatta egyetemre, képzése anyagi megoldását átvették az árvák intézetében. Egyetemi éveink alatt csak vakációban lakott nálunk, a többi árvával együtt élt a székházban. Naponta írtunk egymásnak, azon a titkos nyelven, amely csak kettőnk számára volt érthető. De hát mindezt még hál' istennek köd fedi, még villog

a gyerekkor otthon személyemre átkomponált tündérvilága, amelyben Cilinek is helyet juttatott apám, beteljesült kívánsága.

Mellettem most már sem ő, sem Jadrán és Dánica, míg ezeket a sorokat írom, távolból látom sose látott halálos ágyán fekvő testét, ahol mint a gyöngyöt pergeti a két megfejthetetlen búcsúszót, az örökké titok neveket. Míg írok, ott les a hátam mögött a rettegés, ki áll majd mellettem, ha az irgalmatlanul hosszúra nyúlt élet befejeződik. Nincs Cili, világeletemben volt, ki vette el őt is az életemből, aki nélkül sose tisztult ki semmi, ami zavaros volt vagy áttekinthetetlen.

Gergely Ágnes

KIHALT AZ ÉG

Ayocuan, jó hercegem,
nagy vatta-csönd a város.
Kihalt az ég. A völgybe lenn
álomba dőlt a tábor,

Cortez kifáradt tisztjei
ma reggeltől raboltak.
Kihalt az ég. A jós szerint
bosszút kell állni holnap.

Ayocuan, Ayocuan,
a mező csupa holttest.
Kihalt az ég. A part fokán
a várost nézi Cortez,

de lehet ő a hercegebb,
s te az ágrólszakadtabb
– kihalt az ég –, vadász lehet,
s te csak erdei nagyvad,

te leszel pásztor és akol,
regéjét veled kezdi
– kihalt az ég? –, minden spanyol
téged fog megszeretni.

Nádas Péter

PÁRHUZAMOS TÖRTÉNETEK (IV)

Titkos életének bejáratán

Egy pillanatig azt hihette, Ágost megőrült. Ennek tényleg az esze ment el. Mit csinálsz te ott, kiáltotta, amikor a fürdőszobából jövet belépett. A taxiban ülve sem tudta elűzni a tegnapi esti képet.

Nem úzhatta el, mert hetek óta, napok óta egyre erősebben és egyre kilátástalanabban sóvárgott utána. A saját sóvárgása viszont rémülettel töltötte el. Mentetetődött maga előtt, hogy nem a csupasz testére vágyakozik ennyire. Emiatt szégyenkezett. Akkor mire. Talán csak nem a lelkére. Ami nincs neki, nincs. Itt állt előtte ez az alak. Nem tudott annyiszor ráfonódni, nem tudta annyiszor befogadni, nem tudta úgy csókolni vagy simogatni, nem tudott úgy a húsába mélyedni, tépni, a bőrébe szántani a körmeivel, hogy sóvárgása csillapodjék. Mi lesz velem. Megragadta, tartotta, belebámult, amint fellövell. Ágost nem engedte meg, hogy benyelje, mert ő maga akarta látni. Mi lesz nélküle. Ez is eszébe jutott a dohánytól bűzlő taxiban.

Vinnyogott, nyüsített, ám ennek nem adhatta hangos jelét, hiszen a leghalványabb érzelmi áradás idegenkedést váltott ki a férfiből. Nemhogy szenvedélyt nem tűrt el, hanem a legkisebb érzelmi megnyilvánulást túlzásként elutasította. A bokáját, a csuklóját, minden tagját, a faszát, igen, a faszát, minden kicsi csontocskáját bálványozásig szerette volna szeretni. Olyasmit is, ami nincs, amit megfogni nem lehet, a talpa hajlatát. Imádta. Helyesebben meggyőzte magát arról, hogy imádjja, és nem tud nélküle élni, mert rettegett, hogy elveszítheti. Már el is veszítette. Többet adott, mint amennyije volt, többet mutatott, mint amennyit érzett, csak ne kelljen bevallania az újabb vereséget. Józan eszével persze átlátta, hogy ezek nem arányok, nem mennyiségek, hanem a minőségeik nem illeszkednek többé egymáshoz. Hol volt már a józan ész. Néha megpróbálta úgy kielégíteni önmagát, ahogy a férfitől remélte, de ez sem sikerült. Akkor a saját testétől kívánt többet, mint amennyit teljesíthetett, de hát éppen erről a valamiről, amely soha nem ölthetett testi formát, erről nem tudta, hogy mi. A konyhából a hosszú kést, hogy jó mélyen beledöfhessen az alvó férfi mellkasába, ehhez viszont nem volt mersze. Mi ragadja magával vagy mi üldözi. Holott tudta, semmi más nem segít. Megölni. Hol a tehetetlensége, hol a förtelmes indulatkitörései kínozták meg. Amint nézte, s másnap a taxiban visszaidézte, mégis távolabb állt. Ilyesmit Ágost még soha nem csinált, vagy legalábbis a szeme láttára nem.

Saját magárahagyottságát látta viszont a csupasz férfitestben. Saját titkos kielégülési kísérleteinek reménytelenségét. Undorodott tőle vagy önmagától, önmagát vetette meg így. De nem tudott elfordulni sem, mert a kíváncsiság nem engedte, látni, miként csinálják a férfiak. Fölébredt a gyanú, hogy mások előtt persze biztosan csinálta már. Csak velem nem. Mert irántam ennyi bizalmat sem érez. Rögtön mardosta a féltékenység e mások miatt. Ugyanakkor kellőképpen tompa volt a kiáltás, ne hallatsszék át a másik szobába.

Még szerencse, hogy meg tudta fékezni magát valamennyire. Kristóffal szívesen közölte volna minden örömét, a kínjait azonban nem kívánta volna vele megosztani.

Alig akadt óra az életében, alig pillanat, mikor szabadjára engedhette az indulatait vagy az érzelmeit. Kristóftól nem lehetett előre megtudni, vajon egyáltalán otthon alszik-e vagy megint hosszú napokra eltűnik. Őt is irigyelte, biztos jó neki. Mindenkit irigyelt, egész lelkét, minden jóságát felzabálta az irigység, amely mögött ott ólálkodott a szerelmi mohóság. Csak nekem nem jó. Nem volt mindegy, hogy szabadon ordítozhat-e vagy akkor is tartania kell a száját, amikor mégiscsak a legjobban élvezne. Valamennyi mindig benne maradt az élvezetből. Ágost nem tudott, tán nem akart átöröni a gáton. Az egyik túl sokat akart adni, a másik visszafogta. Ezért nem illeszkednek, s ezt nem lehet megérteni.

Már a második héten könyörgött neki, kérlek, költözzünk el innen. Itt nem lehet. Ezt nem lehet kibírni. Úgy nézel rám, mintha tiszta örülséget mondanék. Most is csak suttogok, nem bírom ezt az örökös suttogást.

Hát akkor beszélj hangosan.

Hogyan beszéljek hangosan, ha ez a kis hülye itt van az ajtó mögött.

Majd megszokod.

Néha úgy gondolta, családi vonás, hiszen Kristóf szintén közömbösen válaszolt. Nem tudja. Lehet, hogy elmegy. Máskor azt gondolta, biztosan azért van így, mert ezek zsidók. Ezek nagyon rideg, részvétlen, maguknak való emberek, ezek a zsidók.

A bőrén, a haja szálain érezte meg Kristóf jelenlétét a szomszédos szobában.

Ingerültté tette. Vagy akár a hiányát, mert ez is idegesítette. Megérezte, alszik-e, akkor másféle lett a csönd. Vagy aludni szeretne, mégis éberem hanykolódik az ágyán. Akkor ezekkel a kis átküldött hangokkal megkínozta. Mégsem jött rá soha válasz. Habár nem tudta volna megmondani, hogy milyen válaszra vár a szomszédos szoba sötétjéből. Szerette volna elérni, hogy Kristóf vesszítse el a fölényét.

Ágost elhagyottan és megközelíthetetlenül állt a csaknem üres szobában, kicsit távolabb attól a magas, szárnyas ajtótól, amely Kristóf szobájára nyílt. Most sem tudták, hogy itthon van-e.

A viaszernyős éjjeli lámpa fénye alulról világította meg, s hosszú, ferdén elhajló árnyékba nyújtotta a falon a csupasz alakját. Kontúrjai kilendültek, visszatértek, ahogyan a tenyere, a könyöke, a karja mozgott, reszketett az árny. Mögötte tárva a nappali szárnyas ajtaja. Még csak be sem hajtotta a két magas ablakon a spalettákat. Elmerülten, lassan, furcsa, tört mozdulatokkal simogatta önmagát. Valamit megmutat s ugyanakkor visszafog. Minden begyakorolt mozdulatán látszott, tudja, mit tesz, miért teszi, s ehhez nincs szüksége senkire. Mintha mosolya külön lebegne az arc felett. Gyöngyvérnek különös fájdalmat okozott vele, hogy a mosoly nem neki szól, nem szól senkinek. A körfolyosóról vagy az udvari lakások bármelyikéből bárki beláthatott.

Miért csinálod ezt előttem? Megtébolyodtál?

Választ nem kapott.

Nem volt éjszaka, hogy éjfél előtt hazatértek volna. Akárha Ágost azt mondaná, csak el innen, bárhová. Nem volt este, hogy ne mentek volna el. Akkor miért nem akarsz mégis elköltözni. Erre sem válaszolt. Többnyire inkább egyre járt, néha fél kettőre. Egy kicsit minden este becsíptek. Gyöngyvér áriákat dalgatott magának, miközben jöttek haza, skálázott, félhangosan tornáztatta a hangját a halott utcákon. Ágost pedig elkomorodott, elszótlanodott, bár azt állította, csak úgy látszik, mintha rosszkedve lenne. Neki ilyenkor valójában nagyon is jó kedve van. Tényleg akkor érezte jól magát, amikor magába zárkozhatott. Gyöngyvér belekarolt, nem engedte, valósággal rácsimpaszkodott, hogy legalább egyszerre lépjenek. Aki pedig hosszú, erőteljes lépteikkel

távolodni látta őket, jó érzésekkel állapíthatta meg, hogy mennyire hasonlítanak. Vagy ha nem hasonlítanak is, de meg lehetett érteni az összetartozásukat. Lépteik zaja egyenletesen visszaverődött a néma házfalokról.

Jeges légvonatok húztak át az arcuk között, s minden újabb légvonat a szemükbe vert valami hideg és nyúlós permetet. Valamelyest össze kellett bújniok, ami Ágostnak sem esett rosszul.

Így értek haza.

Ezekben a kései órákban halotti csönd borult az egész városra. Autó nem járt, néha elcsörömpölt a Körúton egy üres villamos. Sötéten, némán, a peremtől fényesen tátongott az Oktogon. Alig akadt járókelő, hacsak a szemközti oldalon nem, ahol néhány napja nyitották újra a Savoy kávéházat. Az Andrassy úti oldalon, a lesötétített emeleti ablakok mögött ismét működött a bár. Tompán döngette a falakat a dob, olykor győzelmesen, fájdalmasan fölharsogott a szaxofon. Ide taxival érkeztek a vendégek, vagy az utcára áradt odabentről egy felhevülten kiáltozó társaság, és várta őket a taxijuk. Miután becsapódtak az ajtók és elhajtattak, ismét elnémult az éjszaka. Valamivel távolabb, ott, ahol a föld alatti illemhely feliratai élesen kivilágították a járdát, látni lehetett néhány alakot. A nőket esténként lezárták, a férfiaké azonban hajnalig nyitva állt. Balter nyitotta, zárta le.

Hajnalban, éjszaka, naponta többször át kellett bicegnie a Körúton, s ezért a munkáért külön fizette őt a Fővárosi Csatornázási Vállalat. Ilyenkor az éles fényben még néha megjelent egy fej, jött a föld alól, lépdelt a lépcsőn, emelkedett, aztán a hozzá tartozó alak. Egy másik követte, vagy éppenséggel valaki lefelé lépkedett, és lassan alátűnt.

Nem lehetett volna megmondani, hogy mi történik.

Más magányos férfiak árnyai a közeli kapuk alá húzódva várakoztak. Volt, aki csak álldogált a kivilágított hirdetőoszlop mögött, szívta a cigarettáját. Mások úgy tettek, mintha nem vadásznának senkire, a járdaszigeten várnák a ritkán közlekedő villamost.

Ha jött, mégsem mentek el vele.

Gyöngyvér azon volt, hogy ne üssenek nagy zajt, ne hangoskodjanak. Jöttükre a nagy körúti lakásban minden éjjel mindenki fölriadt, vagy jobb híján a párnáját húzta a fejére.

Teljesen elment az eszed, sziszegte dühödten, s könnyű, félmagas, hattyúprémes papucsában átsietett a nagy szobán, hogy minél előbb behajthassa a spalettákat a két udvarra néző ablakon. Az elsötétedett, beszáradt, öreg parketta hangos reccsenésekkel követte a lépteit. Hogy tehetsz ilyet, az istenért. Ágost erre sem válaszolt. Még csak pillantásával sem szakadt el önmagától.

Érkezésüknek megvolt a maga mindennapi rítusa. Gyöngyvér először vécére ment, aztán a fürdőszobába, Ágost azonnal a konyhába. Idegen helyen ritkán evett, s ilyenkor valamit kiéhezetten be kellett falnia. Ajtók nyíltak, ajtók csukódtak, meghatározott rendben kattantak a villanykapcsolók. Gyöngyvér vizeletének bőséges és erős sugara éles hangot hallatva a csésze falába ütközött, vagy öblösen belecsobbant a vízbe.

Kristóf nem tehetett sokat ellene.

Ha álmában érte, akkor közlőről látta, mintha nyelvvel érintené. Emlék volt, mely gyakorta visszatért. Egy forró nyári délutánról, mikor a zsalugáterekkel besötétített szobában Viola lehúzta a bugyiját, fölé guggolt, Lilla pedig követelte tőle, hogy nyalja meg neki. Ez a szoba Dunavecsén volt, nem messzire a víztől. A reccsenő és roppanó nagy ház lesötétített szobáiban érezni lehetett az iszap nehéz, átható illatát. Nyald meg neki, nyald meg. Föliindultan suttogott. Nyald már, jó lesz, mitől félsz. Sokáig a nyelvén érezte az ízet.

Ilyen íze nem volt semminek.

Azt is világosan megértette az izgalomból, hogy Lilla már csinálta Violának. Az iszap jellegzetes illata összecsiszított ezzel az ízzel, nem tudott szabadulni tőlük. Arra számított, hogy más lányok is felszólítják erre, leselkedett utánuk. Bár megvetette magát az ilyen lányos tulajdonságok miatt, mint a leselkedés. Lilla és Viola pirosra dörzsölte magának. Aztán már csak arra emlékezett, hogy volt egy bizonyos íz, amit nem érez többé az iszap illatában. Hiába kereste. Dédelgette magában a gondolatot, hogy majd rátalál. Végül már csak féllalomban nyílt meg, belesüppedt, alig tudta a lábát kihúzni belőle. Erre ébredt, az íz és az illat emlékére, hogy mégiscsak volt egy Lilla és egy Viola nevű kislány, az unokatestvérei. Mégsem volt sehol, hiába forgatta a szájában a nyelvét. Azt sem tudta, mihez tartozik, kinek az ízére emlékezik álmában, amit a nyálában nem talál. Indulatát egyetlen fal választotta el az erőszakos, hangosan áradó sugártól. S hiába dühöngött magában, hogy ezek megint fölébresztették. Bármiként tiltakozott ellene, valójában vonzónak találta Gyöngyvér vizelésének átható zaját, és ábrándozott a pinájáról.

Ha pedig óvatos szellentéseit is hallania kellett, amint a régiesen öblös, hajszálrepedésekkel átszótt véccésze fölerősítette, akkor az alvásának tényleg vége lett. Gyöngyvér nem fingott minden este. Akkor is csak kettőt, röviden, fedetten, gyors egymásutánban, mint aki nem engedi el magát egészen, bár valószínűleg nem számolt vele, hogy idegen is meghallhatja. Úgy hatott, akárha önmaga előtt szégyellné. A tettecsnek minden ember mestere, s a közös lakásban élőknek különösen úgy kell tenniük, mintha a másik ember életjelenségei nem volnának érzékelhetők, és mintha az életjelenségeit leplező tettetések sem volnának átláthatók.

Kristóf előzékenységéből így tett, de amikor álmából riasztotta, akkor mintha kedves, durva, ellenállhatatlan tréfát hallana. Valamilyen önkéntelen, majdhogy ellenőrizhetetlen nevetési roham rázta meg. Maga előtt látta a nő örökösen összeszorított ajkát, ezen jött a fing. Az undorító igyekvését, hogy minden igénynek eleget tegyen. Most aztán minden igénynek megfelelt. Maga előtt látta Viola vörösre dörzsölt pináját. Valósággal tekergett az ágyában a néma nevetéstől. Hangosan nem nevetetett, mert akkor lelepleződik, Gyöngyvér nem mer többé fingani, és vége a visszatérő örömeinek. Párnájába, paplanjába tekeredve hahotázott. Ez a szerencsétlen teremtés még az óvatos kis fingásaival jellemzi a legtalálóbban önmagát. De minél erőteljesebb lett a nevetése a sötétben, annál erőteljesebben érezte, hogy ennek kevesebb köze van a jókedvhez, mint a megalázottsághoz. Folytak a könnyei, belesajdult az oldala, összenyálazta a szájába tömött ágyneműt. Valójában a sírás határán billegett.

Közben távolról hallani lehetett, amint a konyhában megzörren a lábos, a fedő le sodródik róla, és éktelenül csattan a kövön. Evés és szarás. Ha pedig nemcsak a férfiak, hanem a nők is így finganak, akkor nem olyan lesz az élete, amilyenre fölkészítették. Egészen más, mint amilyennek ez a finomkodó nő vagy az összes többiek a kényeskedéseikkel beállítanak. Pohár koccant, tányér koppant az asztalon. De egyszerűbb, mulatságosabb, jóval undorítóbb és közönségesebb élet. Később a fürdőszobai vízmelegítőben kisebb robbanás kíséretében lobbant fel a gáz. Meg Ágost is kinyitott a konyhában egy átkozott vízcsapot.

Ilona minden este mindent gondosan a keze alá készített, Ágost azonban a lábosokból szívesebben ette ki az ételt kanállal, késsel, ezek meg zörögtek. Kései elégtétel volt neki éjjel a szülői házban lábosból falni, kenyeret túrni a szoftba, hagyni, hogy minden csurogjon és lecsöpögjön. Nem volt éjszaka, hogy a konyhából nyíló cselédszobában

Iлона föl ne riadt volna rá. De akár fölkelt, hogy inkább ő adjon enni a férfinak, akár ágyban maradt, s onnan követte a zajos konyhai eseményeket, vigyázott, ne ébressze föl a kisfiát. Közös ágyban aludtak. Másik dívány vagy akár kiságy be sem fért volna a cselédszobába. Ágnes asszony nem tűrte el, mert semmiféle jogcímet, semmiféle jogilag érvényes formát nem akart adni annak a ténynek, hogy ez a szerencsétlen gyerek szintén itt lakik.

Különös gyerek volt, őszintén szólva nem tudta megszeretni. Vagy azért idegenkedett tőle, mert nem akarta, hogy itt legyen. Ilonának így kellett elfogadnia a helyzetét. A házmester meg minden hónap elején halkán zsörtölődött, amikor a lakbért fizették, hogy lám, a gyerek még mindig nincs bejelentve, s ő ezt már sokáig nem tarthatja így. Nem mondták neki, hogy vigye vissza az anyjához, aki addig is nevelte, de azt sem mondták, hogy tartsa itt. Tényleg korán kellett ahhoz kelnie, hogy időben elkészítse mindenkinek a reggelit és még a gyereket is elvihesse az óvodába.

A repedésre és törésre hajlamos csövekben megkottyant, valósággal felnyögött, a levegő buborékjain fönnakadt, aztán áramolni kezdett, Gyöngyvér vékony, barna testére zuhogott, a kád zománcán záporozott, kopogott a víz. Gyöngyvérnek minden második héten korán kellett kelnie, s persze vekker nélkül. Ágost életrendjét követte, néha lemondott miatta az alvásról, de erről az éjszakai zuhanyozásról nem. Talán ez volt az egyetlen dolog, amiben megmakacsolta magát. Pedig mintha az egész házban reszketnének, a falakat vetnék szét a nyugtalan csövek. Sima testének, gyöngéden formázott tagjainak, hosszú szálú és erős izomzatának, feszes, szinte pórustalan bőrének nem is volt semmilyen illata, míg a füle mögé, a karja hajlatára föl nem tette az olcsó kis kölnijét. S furcsa módon a tömött, rövidre vágott hajának sem. Ágost ezen nem gondolkodott, de fontos volt, hogy ne legyen. Valószínűleg akkor sem lett volna, ha nem teszi, ám örökösen zuhanyozott. Mint egy ismeretlen eredetű kényszer, mánia, szenvedély. Uszoda előtt is zuhanyozott, zuhanyozott, mielőtt bement volna a medencébe, miután kijött, és éjjel még akkor is, ha késő délután már lezuhanyozott egyszer, hiszen operába vagy koncertre mentek, s előtte át kellett öltöznie.

Amíg be nem szállították a Kútvölgyi Kórházba, a kellemetlen zajra a professzor szintén minden áldott éjjel fölriadt. Ő azután tényleg sokat aludt, nappal, éjjel, talán a mértéktelenül adagolt gyógyszerektől, mélyen, ám ha fölébredt, akkor igen keveset tudott önmagáról. Vagy valami egészen mást tudott. Ült a sötétben, bámulta a könyvek gerincén átsuhanó, -vonuló, megreszkető fényeket, árnyakat. Amióta a felesége nem tűrte meg a közös ágyban, s ennek jó tíz éve, visszaszorult könyvekkel és papírokkal megtömött dolgozószobájának díványára, mely korábban csak arra szolgált, hogy munka közben vagy délután szunyókáljon kicsit. Nem lehetett tudni, emlékezik-e még ilyesmire. Állapota néhány hónapig rohamosan, feltartóztathatatlanul romlott, aztán egy szinten hirtelen megállt. Mintha a folyamat mégsem lenne visszafordíthatatlan, olykor visszatért valamicske az emlékezetéből, és teljesen váratlanul megpillantotta önmagát a saját helyzetében. Állt a könyvei között, ült az üresre takarított íróasztalánál, és sírt.

Korának egyik legragyogóbb koponyája bomlott fel a családtagok szeme láttára, s mindez egyetlen rohamban. Még azok is hitetlenkedve vették tudomásul a változást, akik úgy vélekedtek, hogy szellemi képességeit kizárólag gonoszságokra használta, brutális hatalmak engedelmes szolgálatára, s ezért gyűlölték, jellemtelen embernek tartották, netán némán megvetették. Most aztán kinyúlt. De ilyen esetben még a káröröm is elcsitul, hiszen a szellemi romlás látványa arról ad jelentést, hogy amit az ember tud és gondol, azzal valójában nem rendelkezik.

Fehér, hosszú hálóingében olykor tétován megjelent az egyik vagy másik szobában. Halkan beszélt, motyogott magában. Nem tudta, kik lehetnek ezek a különböző lények, akik ezekben a szobákban itt szerteszét alszanak vagy hirtelen villanyt gyűjtanak, hogy ő teljesen elvakuljon. Szándékosan teszik. Gyorsan vizet kért. Résen kellett lennie, nehogy megtévesszék. Mondta, bocsássanak meg neki, de ebben a lakásban még nem ismeri ki magát. Mintha volna a tudatában egy másik otthona. Mutatták, hol találja a vécét. Támogatták, vitték, itatták, segédkeztek a vizelésénél, aztán valahol megint csak magára hagyták.

Mindent készségesen engedett, csupán egyet nem. Az ágyába nem akart visszatérni, azt nem, hiszen jól tudta, hogy miért akarják annyira.

Ott fogják megölni az ágyában. Probára tette őket, vajon teljesítik-e a kívánságait.

Gyorsan enni kért.

Ilonán kívül senki nem értette a motyogásait. Csak egy kis kenyeret, semmi mást. Elrágna egy kis száraz kenyeret. S már csak azért is adtak, mert ha nem értették, mit akar, és nem adtak, akkor egész testében reszketni kezdett, mintha fázna, rázná a hideg, de valójában szárazon, egyetlen könny nélkül zokogott, s ezt a látványt egyikük sem tudta józan ésszel elviselni. Legszívesebben az átjáróban üldögélt a kenyérével, ahol mindig égett a lámpa. Ám csak úgy tett, mintha enné a kenyeret. Ez is az újonnan felfedezett minőséghez, az ősi, a titkos tudásához tartozott. Majszolt rajta egy kicsit, óvatosan körbenézett, majd gyors, állati mozdulattal betúrta a hálóinge ujjába, s attól kezdve vigyázott, hogy ki ne essen. A könyvei mögé rejtette el. Néha egy vékonyabb szeletet a kézírathalmok közé csúsztatott be. Minden tárgy a helyén maradt, bár más funkciót kapott. A két festményt például valószínűleg fölismerte még. Más ablaka talán nem is volt már a külvilágra. Néha egész éjszakára itt hagyták, zoknit húztak a lábára, plédet dobtak a vállára, és ő a lovak patái alá taposott hullákat vizsgálgatta a csatatéren, vagy Lehr József honvéd századossal beszélgetett kényes lelkiismereti kérdésekről.

Akár így, akár úgy, mindig jó órába telt, míg érkezésük után ismét csönd lett végre, s az ajtók alatt sem szivárgott át már a fény.

Ha nem tudott újra elaludni, akkor Ágnes asszony meggyújtotta a lámpáját, olvasott, gyakran hajnalig. De nem volt hét, amikor ne próbálta volna meggyőzni a fiát, hogy költözzenek el. Elintézi, lebonyolítja, fizeti a költségeket. Ez tényleg nem megoldás, egyszerűen nem megy így tovább. Kilátástalan vitákba keveredtek. Semmit nem mondtak ki elég világosan, viszont kölcsönösen érzékeltették egymással tartalékoltszemrehányásaik teljes raktárkészletét. Minden kimondott szó fájt. Sütött belőle az elfojtott indulat. Ágost azzal érvelt, hogy néhány nap vagy néhány hét miatt nem lenne érdemes felbolygatni az életét. Édesanyja viszont azzal érvelt, hogy biztosan nem, ha ez a néhány hét nem újabb négy évig tartana. Amit végül meg lehetett volna érteni, miként Ágost érveit is, amelyek szintén nem nélkülözték az ésszerűséget. De nem az értelemről, közel sem a megértés kölcsönösségéről volt szó közöttük.

Nem hagyhatta, hogy az anyja ismét eltávolítsa, mert akkor a csöndesen kínzó meggyőződést erősítette volna meg, s ettől a legmélyebben irtózott, erről a barátain kívül senkivel nem beszélt.

Neki tulajdonképpen nincs, nem volt anyja. Igaz, amíg távol élt, bensőséges levelezést folytatott ezzel az idegen nővel. Az apja pedig egy *monstre*, egy szörnyeteg, akit nem lenne érdemes megölni, mert tíz alakban támad fel újra. Az anyja nem csak őt nem szerette, talán soha senkit, és neki ezt az örökséget kell továbbcipelnie. Érezte,

éppen az anyjához fűződő viszony látszatának megőrzése miatt gondolta, hogy kizárólag önszántából mehet el innét, de az istenért, nem úgy, hogy elküldik, mint egy taknyos gyermeket. Ha meg zajt üt az életével, akkor viseljék. Minden este egy másnapi telefonhívásra várt, vagy egy bizalmas üzenetre, küldönccel kézbesített levélre, valamire, titkos jelre, nyílt parancsra, hogy végre ismét elmehessen ebből az egész nyomorult országból. Ezekről a reményekről Gyöngyvér persze semmit nem tudott. Korábban diplomataként működött, s ez tetszett is neki, négy éve tért vissza utolsó állomáshelyéről, most pedig itthon dolgozik, bizalmas munkakörben, Gyöngyvér így könyvelte el magában.

Kristóf sem tudott többet, meg unokatestvére jövője nem is érdekelte.

Ninónak ellenben meg kellett volna értenie, hogy a fia mire számít, mire vár, mitől szenved. Magasabb körökben maga is közbenjárt az érdekében, sikertelenül. Amit végképp nem értett, méltatlankodott. Konspiratív feladatairól ugyanis a dolog természetének megfelelően nem tudhatott. Helyesebben úgy tett, mint aki nem tudja, hogy mit kéne sejtteni.

Vagy akár arra várt, hogy végérvényesen közöljék vele, nem tartanak igényt többé semmiféle szolgálatára, sem a titkosra, sem a nyilvánosra. Erre a lehetőségre szintén számított. Akkor meg minek riogassa Gyöngyvért, hogy holnap talán végleg magára fogja hagyni. Maga előtt is titkolva, de még azt is figyelte, hogy nem keresnek-e utat a megközelítésére. Nem látta jelét, vagy nem akarta tudomásul venni, hogy megfigyelésére épp elegendők a legjobb barátai. Legfeljebb őket figyelik, s erre kéne figyelnie. Meg a saját reményeit sem volt ereje megfojtani. Akkor tudomásul kellett volna vennie, hogy örökre be van zárva ebbe a nyomorult országba, ebbe a börtönbe, mely végül is a hazája. Úgy kell ebben a mélyen boldogtalan városban leélnie az életét, mint egy száműzöttnek, s örökre olyanokkal lesz összezárva, akiket sem a testével, sem a lelkével nem kíván. Senkit nem kívánt, semmit. Az volt a rögeszméje, hogy ebben az országban kizárólag cselédek és dzsentrik élnek, senki más.

Hiába mondta nekik, hogy a saját dolgában az ember még akkor sem hivatkozhat mások felelősségére, ha nyomasztják a körülményei. Bámultak rá, semmire nem tudtak tisztességesen válaszolni, mindig valami egészen másról kezdtek el beszélni. De nem fogja kívárni, hogy elhatalmasodjék rajta a tompaságuk, az állandó kelletlenségük, a tespedtségük, a beteges mellébeszélési hajlamuk, az egész tehetetlenségtől nyugözött lassúság. Nem várja ki. A barátaival is torkig volt. Láthatta rajtuk, hogy mennyit változott. Itt az ember vagy a cselédek, vagy a dzsentrik mentalitásához alkalmazkodik, más választása nincs, ha egyszer nincsenek szabad emberek. Ezeknek a lelke rab.

Barátaival együtt évek óta élte a dzsentrik gondtalan életét, amiért önmagát is mélyen megvetette. Ugyanakkor oly biztos volt a kinevezése, annyi határozott jelét látta, annyira lehetetlen ez az egész értelmetlen várakoztatás, hogy igazán nem lett volna semmi teteje a költözködésnek. Különben is hová a fenébe költözzön. Pénze nem volt rá, de itt nem is lehetett volna egy lakást csak úgy megvenni, még csak kibérelni sem. Bosszúterveket dédelgetett. Majd ha látja, hogy ezek tényleg olyan reménytelenek, mint amilyenek egyébként látszanak. Nem magával fog végezni, nem. Immár nem esett volna nehezeére csöndben értesíteni az ellenérdekelt felet, hogy szívesen dolgozik nekik. Vagy nekik is. Tudta az útját és a módját. Eljátszott a kalandos gondolattal, bár nem adott még jelzéseket. S nem azért, mert félt. Miért ne legyen vakond, ha úgyis a föld alatt kell leélnie az életét. Olyan sok nem lehet belőle hátra, hogy ne vakondként legyen az izgalmasabb. Mégis inkább a kinevezésével számolt, mert végül is a vá-

rakozás hosszú évei alatt hozzászokott a semmittevéshez. Párizsra számított. Rosszabbik esetben Rómára vagy legalább Brüsszelre.

Akkor meg minek siessen. Ott jóval kedvezőbb körülmények között tud a további dolgairól dönteni. S minek hallgassa az anyja fölösleges sirámain.

Lehajtott fejfel állt.

Tömött, egyenes szálú, sötét haja a homlokába hullt, hosszú pillái alól nézett ki, hogy azért halványan láthassa önmagát. Saját testének látványa mindig fölzaklatta. Mindenesetre mélyebben, mint másoké. Azzal pedig tisztában volt, hogy Gyöngyvér milyen mértéktelenül és eszelősen bálványozza teste minden kis porcikáját. A meglepettsége, a bámulata, a dermedtsége és a dühe miatt mélységesen megvetette, valójában ezért sem kívánta többé. Már néhány nap után csöndesen a cselédek közé sorolta, habár a kényelme miatt a szolgálataira mégis folyamatosan szüksége volt. Ágost azok közé az emberek közé tartozott, akik korai élményeik ősmintájához ragaszkodnak, s ettől nem is tudja őket senki elszakítani.

Tízéves volt, amikor ezerhétszáz méterrel a tenger szintje felett az apja magára hagyta. Ott, ahol a túlevesek régiója véget ér, s már csak a csupasz hegyek behavazott, sziklás csúcsai merednek az égbe. Nem volt kis növésű gyerek, de minden túl nagy és túl magas lett hirtelen. A hegyek, a többiek, a hálótermek bolthajtásai. A ritka levegőn nem maradt más tulajdona, mint a pusztá teste. Borzongott, mintha állandóan fázna, ám a bőre égett itt, tüzelt. Olyan világba került, ahol nem tudta többé megmondani, hogy mi lesz jó s mi rossz neki. S még szavai sem voltak hozzá rendesen. Kinevették, gúnyolták, mert naponta többször s a legváratlanabb helyzetekben elgyöngült, könnyű lett, a talpa alól kicsúszott a nehéz föld, összecuklott, és nem tudott megkapaszkodni semmiben. Már az első éjszakán megverték. Napközben pedig csöndes, fehér ájulásokba zuhant, mintha abban reménykedne, hogy majd ezen a fehéren keresztül átjuthat vagy visszaviszik arra a helyre. De jóval többet megértett, mint amennyit elvileg megérthetett; az először hallott szavakat éppen úgy, miként az egész helyzet újdonságát. Olyan emberekkel találta szembe magát, akik másként használták a testüket és a nyelvüket.

Amint azonban először bementek a zuhanyozóba, és le kellett vetkőznie, valami más is megindult. Az életnek egy eddig teljesen ismeretlen árama. Hiába tűntek el néhány perc múltán valamennyien a gőzben, a test feszültsége és odaadása egyszerre jelen volt benne, s jelen volt a többiekben, bár senki nem mutatta. Mégis megérezte, hogy a csupasz lét, mely testének körvonalain átsugárzik és a gőzön is áthatol, nem hatástalan. Áttört a gőzön, a zuhanyozók rózsáin ömlő víz zaján. S addig ütötték éjszaka, amíg föl nem fedezte, hogy miként kereskednek mások e hatással. Amíg maga is el nem kezdett üzletelni ezekkel az áramokkal. Addigra már jobban beszélt franciául, bár nem állták meg, hogy ki ne javítsák vagy ne tegyenek úgy, mintha tényleg nem értenék. A másik nyelvet, a testüket, a sajátját kellett megtanulnia. És tényleg nem először csinálta, még ha mások szeme láttára nem olyan gyakran is. S meg nem fordult a fejében, hogy lenne valaki, aki ne lenne megértéssel vagy legalábbis elnézéssel iránta, ne csodálná a tökéletességét, ne látná, milyen mélyről felhatoló élvezet, akár csak megközelíteni.

Félig zárt pillái alól sima mellizmait, a kissé domború és szőrtelen, feszült hasfalát látta, a finom érintésektől immár valamelyest kitelt és megkeményedett, de még a herék dombjai között pihenő szeméremtestét, melynek gerincén hangsúlyosan végigfutott egy vastag ér. Látta a térdét, törékeny, hosszú csontú lábfejét; ujjait Gyöngyvér szenvedélyesen a szájába szerette venni, szopta, rágta. Úgy állt ott, mint aki valami-

ben elmerül, töpreng valamin, tépelődik, valójában nincs itt, ne zavarják, átemelkedett, és az erősödő, emelkedő faszával emeli át magát, nem látja, nem érdekli, mi történik körülötte. Egyetlen mozdulatsort ismételtetett. E késői órában kissé már borostás álláshoz érintette nyitott ujjait, állkapcsát simogatta, élvezte a sörték percegését, majd az ajkát orrához csücsörítve, úgy szagolgatta és forgatta meg öt ujjá hegyét, akárha kivételes illatukat élvezné. Senki nem tudhatta, nem érthette, mit művel ezzel a szagolgatással, s minek csücsöríti szopásra az ajkát. Ő maga sem kérdezte, hogy mit tesz, de azóta tulajdonképpen folyamatosan csinálta. Élvezetének sűrű történetében lebegett a mosolyával, helyesebben e feltáratlan múlt tiszta mintái vették birtokukba az arcvonásait, s ez csak a beavatatlanok szemében volt mosoly. Ő maga úgy érezte, mint azt a vad és kiszámíthatatlan áramlást, amitől mégsem kell félnie, mert mindig áramolni fog és mindenki. Az illat nyitotta meg, s ezzel aztán beléphetett titkos életnek bejártán. Látta, amit látott, tudta, amit tudhatott, hol ez, hol az jutott az eszébe, saját testének illatával mégis el tudta oldani magát a reális világtól. Átlebegett vele a másik partra, és onnan pillantott vissza mindenki másra és önmagára, akit szintén elhagyott; magával ragadta a sodrás. A hűségnek nem maradt jelentése, és újabb élvezettel várakozott az árulás.

Ezen a túlsó parton nem volt semminek neve, a megnevezésnek nem volt kényszere, az egész történetnek nem volt egyetlen időpontja sem, s így az eseményeknek nem maradt súlya. Nem juthatott át oda bármikor, ám amikor az egyetlen s igen egyszerű feltételnek eleget tett, akkor nem volt akadálya az átkelésnek. Ujjain meg kellett őriznie testének váladékait és izzadmányait. Vizelés után ne mosson kezét. Ha nem ellenőrizték, akkor naponta legalább egyszer, kétszer, önmagát is megtévesztve, elszabotálta a kézmosást. Akárha sietne, vagy éppenséggel elfelejtené, hogy mit vertek belé. E mulasztás nem volt öntudatlan, mégsem tudta volna megmondani, hogy mikor igen, mikor nem. És azt sem tudta, hogy mások csinálják-e vagy sem, de fölfedezte, vannak fiúk, akik az orrukat kotorják. Titokban megeszik a száraz taknyukat, vagy amikor a sportpályáról jönnek, és lehúzzák a zoknit, akkor az ujjaik közé túrnak, és a lábuk leg-sötétebb izzadmányainak bűzét szagolgtatják. Minél mélyebbnek érezte a talpa alatt a kilátástalanság ingoványát, minél jobban belebonyolódott valamilyen hazugságba, vagy egyszerűen bajba került, annál gyakrabban lett *oui, voilà*, igen, *d'accord*. Ki más kereshetett volna hozzá, mint önmagát. Habár volt a kétségbeesetésnek olyan mélysége, ahol ezt az igent nem tudta többé kimondani, s akkor *non* lett belőle, nem. Akkor viszont a tagadásba kapaszkodva még mélyebbre süppedt, innen legalább nem láthatott ki semmire.

A mai napig úgy vizelt, mint egy kisfiú. Az erősen ráncolódó, szokatlanul hosszan és tölcséresen kicsücsösödő előbőrt nem húzta vissza a makkjáról, s a vizelés végeztével éppen csak megrázogatta, inkább hagyta, kenődjék valamennyire az ujjára. Ujjai-val bemászott a combjai közé, a herék alá, s itt mindig talált magának értékes illatot. De nagyon ritkán vállalt akkora kockázatot, hogy a fenékpofák közé is behatoljon, és megérintse a végbélnyílás izomzattól összerántott, fodros szélét. Netán egészen kicsit megdörzsölje, kísérletképpen benyúljon. Azért megtörtént ez is. Az illatok az ujjain szépen elkeveredtek, s a nap hátralévő idejére így őrizte. Átmentette az éjszakába, mikor háborítatlanabban hozzáférhetett a testéhez, bár akkor is résen kellett lennie a hálóterem kéken derengő fényében, fülelni, nyitott szemmel követni minden kis moccsnást. Ő maga tanította, vezette rá a testét erre a sötét dacra, ő szolgáltatta ki a veszélynek és az önmegtagadásnak. Húzta az időt, az ajkán húzta végig az illatot. Ettől lelas-

sult, mintegy a lélegzete is bennragadt, visszatért az ügyeskedő, az óvatos, a kiszolgáltatottság halálos veszélyével játszadozó kisfiúhoz, aki egykor volt, s akit nem hagyott el többé.

Mikor nem zárhatta combja közé a fütyülőjét, vagy nem érhetett hozzá még a nadrágján keresztül sem, hiszen az internátusban mindenki minden pillanatban mindenkit megfigyelt, akkor az illatokkal tudta a legegyszerűbben megvigasztalni önmagát. Ez később is így maradt a faszával, bár annak áthatóbb lett az illata. A vigaszra csaknem állandóan szüksége volt, és megszerzésének alattomos formája legalábbis ez idáig senkinek nem tűnhetett fel. Kiállta a veszélyek próbáit, soha nem vált büntethetővé. A siker mintegy utólag igazolta jogosságát. A romlékony vizelet, a legártatlanabb érzéki izgalmaktól is kibuggyanó, áttetsző spermacepp, az előző magömlés beszáradt maradéka s a körülméletlen előbőr alatt hol megduzzadó, hol összezsugorodó makk kényes izzadmányai adták e tartós, átható illatot. Szagolgatta, végigszántott vele az ajkán.

Majd megint szétnyitotta az ujjait mindkét kezén, s lassan, kimérten megindult velük. Nem szórakozottság volt, közel sem szórakozott mozdulat, ellenkezőleg. Mint aki a másodperc törtrészeit kultikusan tiszteli. A figyelme személyes, mégsem ő teszi, hanem ősidők óta előírt mozdulatokat végez. Mint aki a másikat, most éppen egy tudatlan nőt, beavat teste kultuszába, mint ahogy mások őt is beavatták. Ezt közel sem felejtette el. Gyöngyvér annyit fogott fel belőle, hogy ebbe nem szabad beleszólni, nem is tud. Ahogy az ember a szakramentumok felmutatásakor sem járhatja a száját. Éppen erkölcsileg nem érezte erre feljogosítva önmagát. Hiszen amit látott, az mindenféle más férfira emlékeztette, akik valami hasonlót műveltek előtte.

Meg különben sem érdekli. Tőle Ágost csinálhat már magával, amit akar, akár a faszát is kiverheti. Szeretett volna gyorsan ágyba kerülni, hogy másnap kora reggel, még az énekórája előtt kényelmesen úszni mehessen. Mégsem tudta a száját tartani.

Máskor legalább ezeket a rohadt spalettákat becsukhatod, ha már ilyesmit művelsz, sziszegte csillapíthatatlan dühében, miközben kihajtogatta az ablakkeretből a spaletta fehérre lakkozott szelvényeit, és ingerültségét is levezetve, becsapkodta őket a helyükre.

A spaletták hosszú szelvényeit a ház homlokzatáról, a kapubejáróból és a lépcsőház falsíkjairól ismerős antikizáló profilok díszítették.

Úgy érezte, nem értette, nevetséges lett önmaga előtt is, de mintha Ágost ezzel a disznólkodásával valamit elvonna tőle. Akkor ő minek van itt. S ettől valahogy mégis a pártjára került az íratlan erkölcs, hiszen olyasmit csinál, ami az elfogadottal mindenképpen ellenkezik. Holott látta volna, látta is, hogy inkább ad, mint elvesz. Meg az óvónő szólt ki belőle, mert ösztönösen megérezte maga mellett a gyámolításra szoruló, vigasztalhatatlan kisfiút.

Bekattant a zár a spalettán. Hogy Ilona minden este elfelejti becsukni náluk. Ezen az éjszakán Kristóf megint a kattanásra ébredt. Amikor éjjelente a táblákat magukra csukták, mindig fenyegető lett a csönd a különben is néma udvari szobákban. Ezüstszürke, fényes, hosszú combja közé kissé betapadó selyempongyolájában, amely alól hatyúprémmel szegélyezett, halványlila papucsá éppen csak kilátszott, Gyöngyvér még ott maradt a hirtelen megvakított ablakok előtt. Fejét megbántottan vetette hátra, legszívesebben elfordítaná, de közben azért nagyon figyelt. Hűvösen fölmérte a terpet. A sötét zoknik az ágy előtt arra utaltak, hogy a férfi ott kezdte a vetkőzését. Fehér alsónadrágja valamivel odább hevert a szőnyegen. Inge egy fotel támlájára vetve világított. Látta magát, amint egyenként fölemeli ezeket a szétszórt holmikat, s az ar-

cát temeti beléjük. Az illatok azok közé a megfoghatatlan dolgok közé tartoztak, amelyek nem engedték őt Ágost közeléből. S ha valakinek el kellett volna magyaráznia, akkor leginkább egy valamennyire megégett elektromos vezetékhez hasonlította volna a férfi illatát. Nem tett eleget a vágnak, nem is értette, mert tulajdonképpen nem akart mást, mint látni. Látni. És nem újabb megaláztatást. Mint ahogyan azt sem érthette, hogy egy ilyen illat miért hat rá ellenállhatatlanul. Mindent látni, amit szándékosan vagy szándéktalanul megmutat, s amit még soha nem láthatott. Férfiakkal kapcsolatos tapasztalatai különben is arra intették, hogy őrizze meg a nyugalmát, a hidegvérét, az alázatát. Ilyenkor a férfiak kiszámíthatatlanok, vagy éppen ütnek. Ugyanakkor minden örökösén változott, a véleménye nem kötötte, az elhatározásai mellett nem tudott igazán kitartani, s most is tudta ugyan, hogy nem helyes, hiszen csak a falánksága, a sértettsége, főleg a féltékenysége lökné, előre, menjen, fogja meg.

Miközben Ágost a két tenyerével lassan, alig érintve bőre felszínét, csúszott a saját csupasz testén, de úgy, hogy tenyerét hol kifordította, hol befordította, Gyöngyvér megindult felé. S ahogy a tenyér előbb a nyakívet, majd a mellizmok domborulatát követve, visszájával könnyedén a hasfalhoz ért, fekete szőrzettől sötétlő öle, mintha az ingerület vissza akarná a testet önnönmagába zárni, belerándult. A pilláit is görcsösen belehunyta. Megint csak vastagodott, telt a fasz, s immár el is vált a heréktől, alig valamennyire, de teljes hosszában megemelkedett. Ettől viszont tétován szétnyílt a férfi ajka. A lassúsága önmagában nem lepte meg Gyöngyvért, hiszen máskor is felettébb takarékosan, mi több, fúkaron bánt az élvezetével. Minden másodpercet a végtelenségbe nyújtani. Mint aki az idegsejtekből kiáramló kéj minden szétszikkasztó atomját, minden lehulló, kihűlő szemecskéjét külön figyeli, követi, s szomorúan búcsúzik tőlük, mikor erejüket veszítik, és közönyösen ki kell hunyniuk. Most azonban jól látta, hogy a lassúság a lehetséges beteljesedést nem csupán késlelteti, hanem kikerülné, vagy mint valami egészen közönségeset és durvát, egyenesen megveti. Kioltja magában. Vágyával nem keres másokat. Legfeljebb nézők vannak, megfigyelők, ám ezeknek nem szabad senkiben megtestesedniük. És ez azért elég új volt Gyöngyvérnek.

Aki nem egyszer, nem kétszer látta már, hogy a fölébe görbedő különböző férfiak miként kapják a markukba a félig megkeményedett vagy a rettegéstől összezsugorodott farkukat, s gyorsan, szégyenlősen, ideges mozdulatokkal miként serkentenék. Mintha tépnék, vonnák, ki akarnák szakítani a helyéről. Miközben ajkukkal görcsösen a szájába tapadnak, nyelvükkel a mellbimbóját döfködi, beszívják, harapják, vagy a szeméremajkába akasztják a nyelvüket, és a csiklóját keresgélik. Ezeknek az önmaguk tehetetlenségével dulakodó és elterelő hadműveletekbe bocsátkozó férfiaknak a képét nem tudta magától most elhárítani. Végül is nem azért tették, hogy magukat élvezzék, hanem újra akarták éleszteni, föl akarták serkentenni az apadó vagy éppen a túlfokozottságtól bémult izgalmukat; segítették, sürgették, ösztönözték a vért, toljon már fel annyira a farkuk barlangocskáiban, legyen már kemény, minél előbb beléhatolhassanak. Belém. Mégiscsak belém. Közben nem kellett mást tennie, mint az előzékeny várakozásba kicsit belenyögni, kihívóan, türelmesen nyöszörögni, ám a szemét lehunyni vagy éppen kíméletesen félrenézni, ne láthassák, hogy látja, ne zavarja meg őket, ne leplezze le a kissé együgyű, kissé mulatságos igyekvésüket. Ezeket a heveskedő vagy gátlásos férfiakat jobban szerette, mert felettük hatalma volt, s legalább ilyenkor megengedték, hogy szeresse őket. Előleget adhatott nekik a hangjával a rájuk váró örömből; kicsit lihegni, óvatosan nyüzszíteni, valamit, amivel segítheti a merevedésüket. Hálasak voltak érte, s ezért jóval figyelmesebbek. De nem avatkozni bele.

Akkor a pokol szabadulhat el.

Elképedten, tágra meredt szemmel fogta fel, amit eddig is tudott, de nem volt hajlandó tudomásul venni. Talán nem is a szeme játszotta a főszerepet, hanem az agyában került minden végre a helyére. Fájt. Ez csak magába szerelmes, senki másba, önmagába. Kikerüli, amit más férfiak olyan indulatosan és azonnal és csillapíthatatlanul kívánnak. Ágost minden volt, de sem gátlásos, sem heveskedő. Azok az összes többiek magukat babrálták, de őt kívánták.

Szégyentől égett az arca, a homlokcsontja belelűktetett a fájdalomba.

Mert ez idáig valamiért elhitette magával, hogy ez a férfi sem különbözik semmiben a többitől. Legfeljebb annyiban, hogy jobban szereti, mint bármelyiket eddig. Ő választotta ki magának, ő erőszakoskodott vele, s ezt nem szégyelli. Nem bánta meg. Talán csak azért szereti jobban, mert a testének kellemesebb az illata, mert finomabban beszél, mindenfélét tud, meg mindenfélét látott, mások a szokásai, mégis együtt élt a fejében a többiekkel. Tagjaikkal és tulajdonságaikkal minduntalan összeakadtak ezek a férfiak, egymásba keveredtek. Szeretkezéseik közepette néha adódtak kellemesebb vagy kellemetlenebb pillanatok, amikor nem volt semmiféle bizonyossága arról, hogy hol is tart tulajdonképpen az életében. Most éppen melyik férfinál. Idegen szoba, egy férfi megfeszült fara, nyomakodó, kemény csípője, ziháló és csorgó mellkasa, mindez nem mondott semmit. Ami inkább jó volt. Legalább nem emlékeztette semmire. Észre nem vehették, hiszen nem volt semmiféle külső jele, hogy összecserélte volna őket. Inkább azon csodálkozott, hogyan tudja ennyire különböző emberek faszát magába fogadni, s életének lűktetése miatt nem állapodik meg már egyetlenegnél. Most mégis gyorsan, nagyon gyorsan szét kellett őket választani az agyában. Amit más férfiak tőle kívántak vagy követeltek, azt Ágost jobban megadja önmagának, s eddig is jobban megadta, ezt láthatta. Mintha eddig is csupán kíméletből elégítette volna ki őt, netán udvariasságból. Az úri jó modorhoz tartozik, s akkor mindent, de mindent félreértett. Ezért maradt az élvezete mindig olyan fátyolos. Beleborzadt ebbe a gondolatba. Akkor mégis azoknál van a helye. Akkor mégis vissza kell költöznie valamilyen tetves albérleti szobába, és mindent kezdhet előlről. A két szemével látta, hogy ez az alak sem viszonzást, sem kölcsönösséget nem kíván.

És ezt nem lehet elviselni.

Nagyon is jól elvan magában.

Érezte, a megerőltetéstől a feje rögtön szétreped. Dögöljön meg. Dühöngött, fortyogott. Holott eddig is tudta róla, hogy ellentétben minden más férfival, ez nem szereti, ha lehet, elkerüli a magömlést. Iszonytató, fájdalmas, görcsös erőfeszítésekkel csaknem mindig sikerült megtartóztatnia önmagát. De ez is szép volt, ez a görcsös mégsem. Ijesztő és megrendítő, miként egy földindulás. Nyögött belé, inkább teljesen váratlanul és durván kirántotta magát belőle, és hétrét görnyedt, a száját szétharapta, de nem. Gyöngyvér eleddig abban a hiszemben élt, hogy ez nem Ágost egyik tulajdonságával, hanem a neveltetésével áll kapcsolatban. Arra gondolt, hogy e szerencsében született úriemberek máskülönben is oly szeszélyesek, kiszámíthatatlanok, s akkor miért ne lehetne Ágostnak ilyen szeszélye. Mindenki más, igen, ő azonban nem. Szerette nézni, amint az izzadságában ázó, ellentétes erőinek küzdelmében csúnyán megfeszülő test az oldalára hengeredve vonaglik, megmered a lábánál. Saját testével követte az erőfeszítés kéjes iszonyatában rángatózó férfi heves ritmusát. Akárha kitölténé még.

A medence szétágazó idegfonatainak van emlékezete.

Akárha biztatná, szinte hallotta magában a biztatás ritmikus kiáltásait. Ágostnak sikerüljön az akaratával a kéjt legyűrnie.

Jaj, csak ne, ne, ne élvezzen el.

Azonos volt vele, hiszen a tiltás a saját lüktetését kiragadta a maga ritmusából, s ezzel valóságos robbanásokra készítette. A hüvely ovális izomnyalábjai immár erősebb lüktetésekkel ellenkeztek. S amint a testével, a rekedt kiáltásaival, a férfi rángatózásának ütemére hagyottan, összepréselve térdét, összeszorítva combját, berándul és kinyíló méhszájával így segítette, s a férfi úrrá is lett önmagán, ő maga, két kezét a combja közé rántva, elég gyakran öklendezve élvezett.

Tudomásul vette, ez valamilyen fakszni, mi lehetne más. Más férfiak akkor sem tudták rábeszélni magukat ilyesmire, amikor szükség lett volna rá; ők maguk akarták. Tudatukat áttörte, maga alá temette az indulat, helyesebben megalázónak érezték volna az önmegtartóztatást, leleplezőnek. Ha még ezekben a pillanatokban, mikor csúszás, érintkezés tökéletes, még ilyenkor is képesek ellenőrizni és megakasztani, akkor semmi nem igaz, akkor nem kívánták a nőt, nem is vágyakoztak rá annyira. Nem akartak oly kicsinyesnek mutatkozni előtte, hogy megakadályozzák a magömlésüket, s akkor inkább a véletlenek uralmára bízták. Ha pedig ilyenkor nem tudta magát idejében kirántani, akkor több lett, mint kockázatos. Hiszen nem akart örökösen teherbe esni. A küretektől nem csak a fájdalom miatt rettegett, ám a rettegéstől erősebb lett a fájdalom és hosszabbak a vérzései. Ágosttól ellenben nem foganhatott meg, hiába akarta, hogy lövelljen a méhébe, ha Ágost egyszer nem akarta. Annak azért örült, hogy végre látja, miként tagadja meg egy férfi az élvezetet önmagától, amire a saját teste megadással válaszolt. Miért ne segítené, ha egyszer jó, jó. Nem vallotta be magának, de tulajdonképpen sokkal mélyebben és hosszabban elégtelt ki, mint mikor a férfi figyelmesen és udvariasan benne járt. S ha ilyesmi létezik, akkor a sors nem elháríthatatlan. Akkor a tömör falon egy kis rés mégis üthető. Akkor mégiscsak énekesnő lesz belőle. Nem ismerte őket, de mindig tanult, egyre többet tapasztalt általuk. Hozzájuk akart hasonlítani. Néha teljesen váratlanul kapott tőlük egy ilyen ötletet. Leste a szokásaikat, utánozta a hűvös viselkedésüket, s bár nem tudott mindent hasznosítani, nem vehette rossz néven a szeszélyeiket sem. Bár arra sem kényszeríthette senki, hogy egészen komolyan vegye. Hiszen abban a mély, szinte vallásos meggyőződésében azért senki nem tudta volna megrendíteni, hogy a nők és a férfiak arra vannak teremtve, hogy egymásra vágyakozzanak és egymásban kielégüljenek. Mégiscsak így van rendjén.

Minden más mégiscsak erkölcsstelen.

De most már azt is látta, a férfi üdvözült mosolyán látta, hogy ez mindig és mindenkinek alamizsnát osztogat. Akkor is alamizsnát osztogat, amikor a hosszú pillái alól a kis szűrős szemével valakire ránéz. Az imádott test láttán az undor borzongása lepte el. Hiszen ez még a legszebb mosolyát is magának tartogatja.

S mintha nem Ágost, hanem ő tébolyodott volna meg, valószínűtlen undorral küszködött.

Ágost tagjaiban idegen emberek testét ismerte föl. Karját, lábát, kemény hasfalát az apjától, csontjainak ízesülését, ujjainak formáját, még az ujjak hosszát is az anyjától örökölte. Az erőteljes nyalábokban megformázott izmokat valami mégis lekerekítette, a vállát, a farát, s ez volt benne az anyja. Egy nő alakja ütött át az izomzatán. Gyöngyvér nézte, s közben arra gondolt, úristen, eddig sem vele feküdtem le. Az anyja ujjai-val, tenyerének kemény párnáival éppen csak megérintette az apja hasfalát. Gyöngyvér úgy bámulta, mint akihez semmi köze nem volt, nem lehet. Miközben a tenyér ismerősen kemény párnáit szinte érezni vélte a mellén. Ami mégiscsak azt jelentette,

hogy a mellbimbója önállósítja magát, erre a kézre emlékezik. De még az öregemberhez is több köze van, amikor összecsinálja magát, és meg kell fürdetniük, gondolta, mert sajnálja, mert részvétet érez iránta. S nem értette, hogy az előző pillanatokban mi a csudát imádkozott ezen az idegen emberen.

Míg egyik kezével hasának feszült domborulatát érte el, a másik kezével már csaknem az ágyék szőrzetét, amibe azért Gyöngyvér is szívesen beletúrta volna az ujjait, bármiként idegenkedett. De a két kéz tétovázott, nem haladt tovább. Érezni vélte a szétkenődött szar szagát, amiből az öreg ki kellett mosdatniuk. Ennek meg arra sincs szüksége, soha, hogy bárki hozzáérjen, legalább a bőréhez, kicsit, a melegéhez, bármihez. Mégiscsak imádom a két kezét, gondolta féltékenyen. Egy kicsit látja, egy kicsit megérinti, s így is épp eléggé élvezi önmagát. Minek kellene neki bárki más. Ágost többször belerándult, az ingerület a talpától a feje búbjáig végigfutott a bőrén, megrendítette a tagjait, kinyúlt, előregörbödött, hátrafeszült a törzse, aztán váratlanul ismét ellazult. Fejét ettől kezdve mint egy holdfényt kereső, némán tatógó állat meredten felvetette. Ágostnak a kéjben nem torzult el az arca, miként más férfiaknak. Nem nézett sehová, nem is lett volna hová, legfeljebb önmagára. Azt sem lehetne mondani, hogy megszépült volna az önélvezettől, inkább áttetszővé váltak a vonásai. És a mosolya még erősebben, még kihívóbban sugárzott az arc felett.

A padló felrecsegett a hatyúprémes papucsok alatt.

Tényleg meg akart valamit mutatni magából, ez egy elhatározás volt, de úgy tette, csaknem kétségbeesetten, mint aki az utolsó aranytartalékához nyúl. Vége lesz, ha ezt meg nem érted. Vége van. Gyöngyvér vegye tudomásul. Láta is, de hiába vett bármit tudomásul, ha egyszerre több ellentétes erő működött. Az egyik eltávolította a férfitől, visszafogta, a megértésre, az értelemre törekvő, a másik azonban, a mohó, a követelőző, aki csupán a pillanat nyers hatalmát ismerte el, nem engedhette, hogy bármi útját állja a kielégülésnek. Átgázolt volna érte szívesen, mindenben. Akár a megértésen is. Az egyik kivárt, figyelt, mély részvétet érzett, mérlegelt, s ezért sikerült önmagát félúton, akár a mozdulat kellős közepén megállítani.

Papucsának magas sarkával bizonytalanul koppant.

Akkor viszont megint csak a másik, mert mindig volt a másik, most az örök sürgető lépett elő, és recscent vele a padló a talp alatt. Nem volt ez olyasmi, amit más emberek vágnak neveznek. Hajtotta a meggyőződése, miszerint Ágost egy ilyen helyzetben mégiscsak testi elsősegélyre szorul, s ilyesmit nyújtani, az ő testén kívül nem is lenne e világon alkalmasabb. Ami igaz is lehetett, a vágnak megvannak a maga érzévei. A kivételesség és a kiválasztottság érzése az egyetlen, melynek az ész érveire nincs szüksége. A megismerkedésük után néhány hétig ez az érzés, amit szenvedélynek vagy szerelemnek szoktak mondani, még hősiesen kitartott. Aztán töredezni kezdett, s hogy miért, egyikük sem tudta volna megmondani, szétmorzsolódott. Magához kell ölelnie. Rá kell simulnia, bele kell tapadnia, le kell szopnia. Be kell fogadnia. Maga sem vette észre, hogy nem csupán hevesen gondolkodik, hanem hevesebben veszi a lélegzetet, s ugyanakkor mintha csillapítaná, két öklét a melléhez préseli. Ez nagyon akaratos mozdulat, amin maga is elcsodálkozott, mert amikor így látta meg önmagát, úgy érezte, ez nem ő, vagy tiltott útra lépett, erőszakoskodik. Mindig ilyenkor érték a legszégyenteljesebb vereségek. Ám ettől kezdve nem annyira a gondolkodása, mint inkább a légzése vezette, egy ritmus, ritmikus gyorsulás, amelyet immár nem kormányozott.

Ne mozdulj, maradj ott, szólalt meg Ágost elég hangosan, mint akinek illetéktelen betolakodót kell elhárítania. Maradj ott a helyeden.

Oly energikus volt a hang, hogy Kristóf is hallhatta a szomszédos szobában, bár nem értette szó szerint.

Nem gondolod, hogy mégiscsak jobb lenne, ha azt a kurva ajtót végre becsukhatnám, válaszolta Gyöngyvér halkán, fojtott indulattal.

Holott azonnal engedelmeskedett. A férfi még csak rá sem nézett, mégsem ment tovább.

Akárha az időből szakítanák ki a testüket. Nem voltak feltartóztathatók többé a saját pályáikon, ám egy pillanatra mindketten megmeredtek. Aki tudja, mit akar, nem siet annyira. Nem álltak messzebb egymástól, mint egy karnyújtásnyira.

Gyöngyvér arra figyelt fel, hová lett a férfi lélegzete. Nem jött ki belőle más, mint fulladt némaság. S ettől hallotta meg a saját sürgető, erőszakos, bántón izgatott lélegzetvételét. Amitől aztán magát utálta, nem a férfit. Az indulatot, amit a másik ember ellen táplált, mindig nagyon könnyedén megfordította, csakhogy ilyenkor csapdába esett, ahonnan nem tudott többé kimászni. Láta, hogy a másik ember milyen finom, milyen kíméletes, ő pedig durva, minden gondolatában közönséges, bárdolatlan, az ösztönei sem működnek másként, mint egy állatéi.

A saját hamis áldozatoságánál szebbnek látta a férfi megfontolt önzését.

Most vakon fordult a lámpafényes mennyezet felé, s miközben ujjaival finoman és kíméletlenül továbbhaladt, az egész törzse megnyúlt, mint akinek a saját érintései elől el kell húzódnia, és az akarata ellenére ágaskodik így. Még mindig sok. Kevesebb több lenne. Még egy kicsit, fölfelé, akárha lehetséges lenne önmaga elől kitérnie. Úgy megnyújtani a testét, hogy ne vagy csak nagyon nehezen érhesse el. Hasát megkerülve araszolt le, s alulról, ujjaival a combja belső hajlatára mászva közelítette meg a heréit. Szája még tovább nyílt, az éjjeli lámpa fénye szájpadrálásának boltozatába világított, ám a hangját most sem lehetett az árnyékosan sötét úrból kihallani. Egészen enyhén megrezzent a térde, mikor két ujjával a heréjéhez ért, és ettől megugrott a két domború izomköteg a megfeszülő combján.

De még hozzá sem ért, agyában kialudt a bántó értelem, s jóval világosabb fénybe nézett, mint amilyen félig hunyt szemébe erőszakosan belevilágított.

Mindenféle gondolattörődék kóválygott ugyan az emlékezetében, ezeknek azonban nem lehetett sok közük azokhoz a képekhez, amelyeket szándékosan maga elé idézett. Mint aki lábujjhegyre emelkedik, ám közben az ölet még jobban szét kéne nyitnia. Heréinek súlyát a combja ne fogja fel. S ami még sürgetőbb parancsolat: a herezacskó és a végbélnyílás között domborodó csontocskát mindenféle feszültségtől és nyomástól megszabadítani. Amikor valaki a hátán hever, mindez nagyon egyszerű. Szét kell tenni a lábát, s térdben behajlítva fölhúzni valamennyire. Álló helyzetben viszont két egymást kizáró mozdulat, amitől a hátán, a mellén is megfeszültek az izmai. Farát kissé hátrafeszítette. Hozzá kell férnie. Persze valami olyasmihhez, ami nincs, mégis előhívható a testből. Egyre jobban szétnyílni és ugyanakkor egyre jobban fölragasodni és egyre jobban felnyúlni érte, hogy egész testét az egész testével elérje. A szobában nem volt már különösebben meleg, a bőr felszínének enyhe jegessége érezte a test határait; a nyakán, a mellén, a combján, a talpán és a lábfejen. Mindezekben már túlnőtt, lefelé és fölfelé, mégis visszafogta, takarékoskodott, legyen még hová növekednie és süllyednie. Belemertült egy képbe, s meg akarta tartani.

Jött egy másik, hiszen semmit nem lehetett megtartani. A könnyű kézzel felrajzolt alakok egymásba, egymásból csúsztak ki. *Voilà, vous regardez les nus féminins en mouvement.*

Többnyire észrevétlenül váltogatta magában a nyelveket. Leginkább a magyar és a francia között ingázott, ám ha egyszer kikötött a franciánál, onnan már könnyedén csúszott még tovább. A magyarnak mélyebb, elemibb volt a vonzása, mégsem érezte magát azonosnak azzal az emberrel, aki magyarul beszélt vagy magyarul gondolkodott benne. Hallani lehetett még egy rosszul hangolt zongorát. Meztelen alakok voltak, lányok, mozdulatban. Tompán pufogtak a zongora kalapácsai. Azon gondolkodott, hogy nincs visszaút. *Sur les points, s'il vous plaît.* Mert ha németül vagy olaszul beszélt, akkor egyáltalán nem tudott visszaváltani. Ilyen út nincs. Előbb érintenie kellett a franciát. Aztán futottak a lányok, futottak a képek a tükörben, gyors egymásutánban, mintha elé vetítenék. S valószínűleg csak azért gondolkodott ilyesmiről, mert tényleg nem volt számukra visszaút. Az egyik tükör a másikban tükröződött. Most megfogom, mégiscsak megfogom, gondolta. Mintha a tükröződések közé kéne benyúlnia, és semmit nem érne el. Sokan voltak, az ismerős arcokat alulról világította ki az erős rivaldafény, az ölüket, a hegyes kis mellüket.

Orruk mulatságosan hosszú árnyékot vetett, felmászott a homlokukra. Soha nem kellett azt mondania magában, hogy ezeknek a gyereklányoknak közül lenne valakikhez, akiket valaha ismert vagy szeretett volna elérni. Lehajoltak, fölegyenesedtek, spicceltek, fejüket dobálták, magasra, még magasabbra, gyorsan, rövid, tört mozdulatokkal. *Tour, s'il vous plaît, une fois d'abord.* Valaki könnyedén fölvitte őket a bordás papírra. Forgásokat kérek, először egyet. Rajzolta, amit az ismerősen rekedt hangján irányított. Ütemre tapsolt a kis hülyéknek. *Et deux fois, trois fois, c'est magnifique, d'accord.* A zsíros kréta a bordák élén éppen csak megragadt. Miként a lányok, akik egy villanásnyira fönn ragadtak a levegőben, a spiccelő lábfejüket támasztották bele, ne zuhanjanak még alá. Aztán mint a csillagok, zuhantak. De minden olyan gyorsan pergett, nem állapíthatta meg, hányan vannak a képeken. Fordulatokban villantak el csupaszyakszirtjeik. És egyszer, kétszer, háromszor, csodálatos, kiáltotta a rekedt női hang, ennyi. A tükörben egyszerre láthatta őket hátulról, előlről, nagyítóval haladt végig a mellükön, a hátukon. A nagyítót persze rendesen visszatette a helyére. A fekete bőrdobozba, amelynek vörösréz zárja a sok használattól kissé megkopott. A fekete bőrdobozt pedig vissza a sima, sárgászörösen fénylő cseresznyefa íróasztal felső fiókjába. Világított a kályha vörös nagy szeme. Odakinn lassan besötétedett a fagyott Zürichi-tó felett, kék lett a hó.

El tudta tenni a képeket.

Amikor aztán magára maradt a hálóterem kék fényében, elő tudta venni őket, és szagolgatta az ujjait. Visszaidézhetette a hangokat, a kis hülyék óriás ugrásait, belenézhetett a kályha nagy vörös szemébe. Az oldalán hevert ilyenkor, inkább összegömbölyödve, s akárha álmában moco-rogna, óvatosan bejátszotta a füttyülőjét a combja közé. Ez egyáltalán nem olyan egyszerű. Néha mégis be kellett nyúlnia a takaró alá, hogy a kezével segítse, de nem maradt benn sokáig. Vagy elindulhatott a nagyítóért, ez nem úgy volt, mint otthon, mert ebbe a szobába bármikor beléphetett, kinyithatta a fekete bőrdobozt, elővehette az albumot. Az ölébe helyezte, meglehet, csupán azért, hogy közben nyomogathassa egy kicsit a combja közé szorult heréit. Ha pedig már benn volt a füttyülője a combja között, akkor fájdalmasan megkeményedett. Tartotta, ahogy szorított a combja, úgy tombolt vagy enyhült a fájdalom. S mindig ugyanott nyílt ki a könyv, a táncolóknál. Ha engedte, akkor valósággal kipattant a két forró comb közül, s ettől úgy érezte, hogy ott lenn, a takaró sötétjében van még egy külön, gondolkodó fej, de nem engedte. Inkább finoman nyomogatta, s ehhez még a kezét sem kellett a

takaró alá becsúsztatnia. Nem leplezhették le. Testét bármennyire birtokba vette az izgalom, mely erősebb volt a gondolkodásnál, józanul figyelte. Nem beszélve a rettegésről, hogy most már mindig így marad, és soha nem fog többé lelohadni. Így kell majd járnia a többiek között, ez lesz a büntetése. Nem tudott többet, mint amennyit önmagától megtudott. Önmagától tanulta a rettegést, s hogy a rettegés élvezet. A csöndben hallani lehetett a fenyők örökös susogását a nagy ház felett. És még azt is hallani lehetett, hogy mások szintén csinálnak valamit, nem csak ő. Nem tudhatta, mit. Nem a zajokat, nem a hangokat, hanem a némaságukat. Ha éppen akarta, akkor ezt mindig újra lehetett kezdeni, ott folytatni, ahol máskor elhagyta, mert beleszunnyadt az izgalomba, vagy az élvezet kiszakította a rettegésből, elűzte, hogy aztán magát az élvezetet álmában veszítse el. Akárha belefordulna egy rettenetes verembe, ahol mindenét elveszik.

Gyöngyvér bármennyire szerette volna, nem eshetett neki foggal és körömmel. Nem rohanhatta le, mert Ágost a saját pályáján távolodott tőle el, egyre lassult, lassúbb már nem lehetett, és főleg magának valóbb. A mosoly észrevétlenül foszlott szét az arc felett. Nem volt sehol. Letörölte az élvezet, ami inkább komolyságot parancsolt. Hüvelykujjával szántott végig fasza gerincén, a lassulások közepette egy nagyon gyors mozdulat, ám éppen csak érintette az erős, kissé félreforduló s a feszülő fityma csúcsán szét-táruuló ér felszínét. Hangszer húrjait pendíti. Oly bőséges volt itt a bőr, hogy hiába a makk duzzadása és feszítése, a fityma a merevedéstől mégsem húzódott vissza róla, miként más férfiakkal. Amiben az is szerepet játszhatott, hogy faszának hosszú, hengeres teste lefelé görbedt és nem fölfelé, mintegy visszagörbedt önmagába, s így eltekintve az ejakulációt közvetlenül megelőző rövid és feszült pillanatoktól, nem emelkedhetett meg annyira, hogy a fityma csúcsa alatt meghúzódó feszes kis kantár megkeményedett makkjának meredek pereméről az egész előbőrt visszarántsa. Gyöngyvér lélegzete, pulzusa, vérnyomása, képzelete mindannak ellene dolgozott, amit látott, amit tudott erről a faszról, amit tudomásul vett vagy elismert. Pulzusa gyors lett, mintha futna, s ezt az emelkedést követte a vérnyomása, lélegzetét azonban visszafogta. Hiszen éppen abban a pillanatban nem érinthette meg a másik embert, amikor az szavak nélkül mesélni kezdett önmagáról egy józan ésszel nem követhető történetet.

Nem érte fel ésszel, nem érthette fel, bár megsejtette, hogy a férfi valami hasonlót vár el tőle. A légszomj következtében egy kicsit minden kivörösödött és elhomályosult. Nem csak azt látta, amit nézett; amit nézett, az viszont akadálytalanul beléhatolt. Nem érthette meg, hiszen érzéki tapasztalataiban inkább a gyors, a rohamszerű, a heves, az erőszakos, a túlzó, a hamiskodó érzelmességgel kikényszerített kielégülés uralkodott. Egy olyan színjáték, amelynek többé vagy kevésbé minden jelenete meg van írva előre. Nem ez a hívős, távolzkodó, szenvedélytelen, ez a végtelen személyre szabott és önmagába forduló, tartóli, ez a meglepetéseknek és rögtönzéseknek kitért. Volt néhány hét, amikor azt hitték, hogy a temperamentumuk találkozott, most azonban már mindkettőjüknek látnia kellett, hogy még idegenségükben sem találkozik. Hanem csak távolodtak, távolodtak. Gyöngyvér élete a végtelen becsvágyak és a kicsinyes egzisztenciális veszélyek két meredek partja között zajlott, s ezért ritkán is kockáztatott meg olyasmit férfiakkal, amit nem ismert. Nőkkel még inkább, tőlük visszarettent. A nélkülözés, a hiány, a szükség és a lemondás volt az erősebb, s ezek az élmények eleve meghatározták, hogy mit ismerhet, mit nem szabad, mit kell megtagadnia.

Ahová a szem ellátott, nem látott mást, mint sík vidéket, pusztaságot, poroszkált a láthatár felé, de amögött is volt láthatár. Ahová elérkezhetett, nem különbözött sem-

miben attól, ahonnan elindult. Miközben valamilyen megközelíthetetlen, ismeretlen, hívogató magaslat, ahová mindenképpen föl kéne jutnia, mégis mindig ott párázott, meredezett, reszketett előtte; káprázat és délibáb.

Talán most följutok, erre gondolt. Úgy képzelte, lesz az életében egy nagyszerű pillanat, amikor majd minden egy csapásra jóra változik. Nem volt ilyen fordulat, de legalább megsejtette, hogy a férfi már ez ideig is máshonnan vágott neki, és egészen máshová szeretett volna elérni, mint ő. Egy másik tájékon járt. Bár igazán nehéz volt megérteni, miként követhetné bármiben, aminek a természetes követelményekkel ennyire szemben kell állnia. Vagy miféle elvekkkel, miféle beidegződöttségekkel kéne önnönmagában szembeszállnia, ha tényleg engedni akar, s tényleg nem követel semmi olyasmit, amit a férfi láthatóan nem kíván és valószínűleg ez ideig is csak úgy tett, mintha kívánná. Egy pillanatra még az is megfordult a fejében, ez egy buzi. Mert akkor ő most mit csináljon önmagával nélküle. Ez nem csupán nem akar elélezni benne, s már erre sem talált semmiféle elfogadható magyarázatot, hanem beléhatolni sem kíván, s még csak meg sem közelítheti. Tornázik itt magában. Amit nem lehet ugyan elviselni, mégis így van. Meg nem értette, miről lehetne még lemondani.

Határhelyzeteken átsegít a tehetetlenség. A tudattal lebénított vágyak, a nyers ösztönök és az akaratoskodó beidegzettségek mögül előlép a másik én, s azonnal végrehajt. Nagyon tudja, mit tegyen. Ez ritkán történik meg, ám ilyenkor az ember nem a tapasztalatok alapján s főleg nem a társadalmilag elfogadott játékszabályok szerint ítéli meg a helyzetét. Ágost érdes, erős tenyerére vágott az öle. Azon gondolkodott, vajon hátulról lepje-e meg a férfit, simuljon-e rá, átkarolja-e, kivegye-e faszát a kezéből, avagy szemtől szembe rohamozza. Csókolja, elnyelje-e az ölével, a hasával feszüljön-e föl rá. Mindezt nem tehette, s nem csupán a tiltás miatt, hanem látott valamit, ami több volt, mint megérthető.

Immár a másik énje nézett ki a fejéből az ő szemével.

Ez az egész faszdolog, az egész vele való foglalatatoskodás olyan lett, mint egy fenyegető és nagyszabású természeti jelenség, amit legelőször is tudomásul kéne vennie. Addig pedig nincs mit szólnia, tényleg nem szabad megmozdulnia, meg nem közelítheti. Lélegzetével lüktetett a teste, vagy a teste lüktetésével az egyre hevesebb és egyre hevesebben elfojtott lélegzete. Barna bőrének mélyén a felindulás vörös foltjai terjedtek szét, nyakán, arcának erős csontjain, akaratos kis homlokán. Úgy érezte, mintha a forró nedvesség, mely a hüvelyét előnti, kicsordulna a szeméremajkán. A teste mélyén, a méhében, az agyában kívánta, hogy a csupasz vállán, a karjában, a mellén, amit most e finoman borzongató, hűvös selyem fedett, s mindkét megduzzadt mellbimbójával külön kívánta, hogy végre szabadulhasson el, s előbb az egyiken, aztán a másikon érje fel ésszel a férfi mellkasának feszes csontjait és kemény párnáit, a hasa értse meg a feszült hasfalát, a tocsogóssá nedvesedett szeméremajka, melyet a férfi tenyerének párnája nyitna szét.

Tudta, nem fog hozzáérni, nem. Nem kellek neki. Fizikai lehetőségek és a józan ész diktálta lehetetlenségek lehetősége között rángatta a fantáziája. Nem kellek neki többé. S minden határozott kívánsága, láthatta, hiábavaló, hiszen a férfi semmi mással, a saját ijesztően emelkedő, megnyúlt, vastagra duzzadt és visszagörbedő faszával van elfoglalva, csak ezzel. Semmi más nem maradt, csupán e saját kiterjedését és feszültségét élvező üreges húsdarab s az erre vonatkozó valamennyi tiltás és csábítás mindketőjük közönyös agyában.

Nem tudta volna megmondani, hogy mindez miért lenne jobb mezítláb, de nem is

kérdezett ilyesmit. Mindkét papucsát lerúgta, repültek, koppantak, egyik itt, a másik távolabb.

Másnap reggel aztán nem találta.

Egyetlen rándítással oldotta ki magát a pongyolából. Kibújt belőle, kicsusszant, s mindezen nem gondolkodott.

Másnap sem látott mást, mikor az ülés sarkába húzódva, szórakozottan kibámult a taxi esővel permetezett ablakán, mint a félig megemelkedett, visszagörbedő faszt, amelyhez tilos volt hozzányúlania. Akárha most először látná, de látná az összes többit, amelyeket valaha láthatott, s nem kellett hozzá a férfiakat látnia. Ez lekötötte a figyelmét, olyannyira, mintha visszahátrálna vele egy poros udvarra, a kislánykorába. És a nedves gumiszőnyeg illata úgy áradt szét, úgy emelkedett fel, mint valami emlékeztető, a férfi illatának valamiféle hasonlata. Félig összezárt tenyerében tartogatta a gyógyszereket, melyeket az imént kapirgált ki a gumiszőnyeg mély bordáiból. Ágost kezét a faszon, az anyja óvatos, orsós ujjait, s nem az erősen kanyarodó Margit körül elsuhanó házainak elsötétedett homlokzatát.

Erre az épületektől leárnyékoltsz szakaszra a szél nem csaphatott be annyira. Ágnes asszony valamiről beszélgetett a taxissal, ám a hangok is távolról hatoltak el hozzá, egy elképzelt, megfoghatatlan és ellenséges világból. At kellett volna szólnia ebbe a világba, hogy mit csináljon ezekkel a gyógyszerekkel. Akárha jobban hallaná, amint az ezüstösen megcsillanó selyem az éjszakai lámpafényben lágyan lesiklik a testéről, és a bokájánál a földre hull. S mintha udvariasan kinyitnának előtte egy ajtót, amelyről eddig nem tudhatott. Nem tudta, hogy itt még aztán következik egy ilyen nagy, sötét terem, amely mögött van egy másik, világosabb, és még egy harmadik, ennél is sötétebb, és nincs vége.

Istenem, nincs mitől tartanom.

Mezítláb kell végigcsörtetnie.

Még mindig rajta volt ugyan a rövid, ujjatlan, két melle között mély ékben kivágott, a pongyolával azonos színű hálóinge, amely a súrlódásokból keletkező sztatikus elektromosság hatására úgy tapadt a testére, mint a nyálkahártya. Azon sem gondolkodott, hogy levesse-e vagy ne vesse le. Akárha önbecsülésének legutolsó morzsácskáit őrizné vele, hiszen nem szolgáltathatja ki magát teljesen. Valakinek, aki nem kívánja, aki rá sem néz. Valakinek, aki kizárólag magával foglalkozik, és még csak nem is magával, hanem a faszával. Szemrehányásokat tett e fedezékből. Ezt most már legalább értem. Pedig szerette volna letépni a hűvös hárttyát a lázas testéről. Nem lehet, hogy minden férfi mégis ilyen legyen. Már csak azért is, mert a férfi, akinek eleve nem voltak magával kapcsolatban különösebb gátlásai, s végletes egoizmusát legfeljebb a kötelességtudásával fékezte valamennyire, immár átlépett egy bűvös határon. Ujjai közé fogott meredt faszán hol kicsit hátra-, hol kicsit előrehúzta a kifeszült, csőrösen előreálló fitymát, lassan, minden mozdulattól kissé meglepetten, miközben másik kezével gyöngéden megemelte mélyen lecsüngő, súlyos heréit, s mint mikor valaki önnönmagát ejti törbe, egyszer, kétszer erősen összeszorította őket a markában, beléjük kapott, hogy fájdalmat okozzon magának; könnyedén csúsztak egymáson el. A fityma csőre mögül valamelyest előtűnt a makk lilára színeződött tompa feje, a húgycső mélyen ülő, kitágult, egyetlen nagy szemével, de nem egészen, még félig sem, csak valamennyire, majd ismét eltűnt a bőredők között, óvatos ujjainak tölcserében.

Gyöngyvér szerette volna a pillantásával megállítani vagy éppen a kielégülés felé vezetni az eseményeket.

Ám mindaz, ami a kívánságaitól, az emlékeitől, a szükségleteitől és az akaratától bemozduló és ezért felettébb felbolygatott, mintegy párhuzamos futtatásokra átállított elme és a vérbőségtől elötölakvó csikló, a hangsúlyos és hangsúlytalan ütemek között ránduló hüvely izomzata között egyáltalán elhelyezkedett, figyelem, sejt bomlás, lélegzetvétel, vérnyomás, savtermelés, bélkontraktúra és a szív extra ütései, arra az egyetlen kérdésre összpontosult, hogy vajon előtűnik-e még, s vajon egészében láthatja-e. A saját személyének sem maradt a jelenetben más szerepe, mint szégyenszemre nézni és várni az idegen test mögött szunnyadó személy válaszára.

Nem és nem, a makk erősen kirajzolódott a bőrön, de nem csupasztotta le.

Szégyenkezett és gyűlölködött és féltékeny lett Ágost két kezére, mely megtagadta tőle, féltékeny lett az óvatos, a szeretettel teljes mozdulatokra, amelyekkel a saját belső történetét követte és nem nézett ki belőle. Még az anyjára is féltékeny lett, akire az orsós ujjával, az apjára, akire a kissé előreugró, feszes hasfalával hasonlított; erre az egész rohadt zsidó bagázsra féltékeny volt. Órjögött valaki benne. De a fasz konokon leszegett feje még annyira sem tűnt elő többé. Nem mutatta meg. Játszott, csak csábított. Ez ő, ráismert benne a férfira, igen, ez ő. Valaki, aki kikerüli az ismétlődéseket, aki nem áll rá az egyenletes gyorsulásra, mert gyűlöli az élet monotóniáját, s ezért inkább megtagadja önmagától és másoktól a csúcspontokat.

Számára a tagadás a csúcs. Amihez nincs út. Akkor hozzá sincs út.

De hiszen éppen ez vonzotta ennyire a férfihöz, hogy ugyanilyen egyedül és érintetetlenül áll. Csakhogy más, nem egyeztethető a belső ritmusuk. Ezt végre megértette, bár nem fogalmazta meg, mert a hallásával értette, a ritmusérzékével fogta fel a másik szinkópázott ritmusát.

Azon sem gondolkodott, hogy legalább a saját testén végigszántson-e. Gyámoltalanul ismétlje-e meg önmagán, amit a férfi magával tesz. Tétova, ideges, szégyenkező ujjakkal siklott végig a testéhez tapadó ezüstszürke selymen. Ami végre jólesett. Nem annyira az érintés miatt, hanem szunnyadó kapcsolatukat támasztotta fel. Ami mégis csak arra utalt, hogy valamikor, egyszer megegyezett a belső ritmusuk.

Az első hetek megittasult nappalait, tétova éjszakáit idézte fel. Azzal, hogy megismételte a férfi mozdulatát önmagán, kettőjük érintkezésének hiányát töltötte ki.

Önmaga érzékelésével töltötte ki, amitől nézése megerősödött, és bizonyos öntudatra lelt. Legalább a szégyen fölösleges érzetétől megszabadulhatott. Hogy nézi, igenis nézi a faszt. Amiből látott eddig éppen elegendőt, ám soha nem engedte meg magának, hogy nézze, ilyen leplezetlenül figyelje, miként működik és miként kerül a tudata centrumába. Végül is mindenkit arra nevelnek, hogy mások szeme láttára nem szabad magához nyúlania, és tilos leleskednie. A szegélycsipkébe meg kissé beleakadt zavarában a körme. A csipke éppen csak eltakarta szemérmét. Szégyentelenül nézhet-e végre a faszt, s most egészen mást látott, mint amin gondolkodott. Amit látott, annak nem volt olyan nagy jelentősége, hiszen nem férközhetett vele gondolkodásának közelébe, hanem olyan dolgokat látott a világ centrumában, amelyeket nem értett és nem érthetett meg.

Ágost ugyanakkor durván és teljesen váratlanul megrántotta, majd elengedte a fityma csőrét, s a másik kezéből is kiengedte kicsit meggyötört heréit. Igazán nem lehetett kiszámítani, hogy mit fog tenni a következő pillanatban. Meredten reszketett a levegőben a fasz. Még ágaskodott volna, fel, mivel azonban nem fölfelé görbedt a fejével, éppen csak elérte a vízszintes helyzetet. Gyöngyvér szinte érezte, valamelyest átélte a makk alatt megbúvó kantár feszültségét, amint egyenesen visszafogja, nem

engedi fölmagasodni egészen. Nyelve hegyén őrizte a kantár feszülésének emlékét, s hüvelyének íves izomzatában érezte. Úgy hatott, akárha lehajtott, feszült, nagy, sötét fejét támadás előtti dühében előrszegezné, kissé mulatságosan. Konok dűhe nem volt átélhetetlen, hiszen őt is megfeszítette a tombolás vágya. A saját testi elragadtatottságának fizioiógiáját látta benne át. Ám ezt sem mondhatta el magának, mert őzjögése sem csillapult. Belátta és átérezte, hogy ennek a konok dűhében tomboló fasznak a lefelé görbedő feje miként éri el duzzadt csiklóját, s miközben szeméremajka végre visszasondorja az előbört, a hüvelybe hatoló makk feltüremelő gallérja miként tolja föl s miként rántja vissza csiklójának kitüremkedő fejről a bőrredőt. Átlátott ezeken az egyszerű megfeleléseken. Ezzel vége volt ugyan valamennyi öntudatlanságnak, ám a tudásával sem tudott mit kezdeni.

A feltáruó ajtóok mögöl másféle öntudatlanság áramlott rá a hűvös és pállott levegővel.

Amikor az udvari szobákban becsukták a spalettákat, s megszűnt a légjárás, mintha az öregség súlyos és rejtélyes illata terjengene.

Ennek a másféle, eddig alig ismert öntudatnak az áramlása elragadta. Hasonlót akkor érzett, mikor éneklés közben sikerült önmagát a hangjával meggyőznie. Mikor nem keresgélte a kiéneklés módszerét vagy technikáit, hanem ezek az előre megírt hangok kiénekeltek vele egy személyt, akiben meglepetten ismert magára. Holott a gondolkodásával még mindig, csökönösen erőszakot tett magán. Saját énekét nem hallja az énekes, ám pontosan érezni tudja, amit mások hangként hallanak. Lélegzetét mintegy megakasztotta, visszafogta, nem engedte el; aztán szoronghatott. Akárha lenne olyan parancsolat, miszerint a lélegzetének csupán a másik ember lélegzetével szabad elkeverednie. Kéj és élv nem maradhat magában, akkor nem engedélyezett. Ennél a parancsolatnál lecövekelt a lélegzetével, makacszkodott, azt azonban nem tudta ellenőrizni többé, hogy mit lát és mit néz és mit tesz. De éppen azért nem volt föl tartóztatható, mert ahhoz, hogy egymásban tükrözödjenek, tényleg nem volt elég két kimerevített ujját a szeméremdomb szörzetén végigfuttatnia és a szeméremajkat megnyitva becsusszannia. Az új tudásával átlátta, hogy ez csak a technika, s éppen az hiányzik a mozdulatából, ami a másik emberben annyira meggyőző és megragadó; az önöség és az önzés kifinomultsága, öntudatlan eleganciája.

Olyan szeretne lenni, mint a másik, és az első tétova kísérletével megbukik. Talán nem is felé kell tartani, hanem el, tőle el. Nem találta a nedvességet sem, amit oly bőségesnek érzett az imént magában.

Száraz vagyok, teljesen száraz.

Gyöngyvérnek nem volt különösebben szép keze, ami miatt minden szép kezű nőhöz vonzódott és minden szép kezű nőre irigykedett. Viszonylag hosszúak voltak az ujjai, s hogy növelje a hatásukat, mértéktelenül hosszúra növesztette a körmeit. Megtehetette, mert nem töredezték, erősek voltak, egészségesen és szépen boltozottak, a manikűrösnöknek szintén örömük telt benne. Ha ellenben felügyelő érkezett az óvodába, s észrevette, akkor nem úszta meg hangos veszekedések és dühödt jegyzőkönyvezések nélkül.

Rszeltette, lakkozttatta, gondosan ápoltatta, hogy azért ne legyenek annyira veszedelmes fegyverek. A gyerekek különösen szerették a körmeit, főleg a kislányok. De nemcsak az óvodában kellett minden mozdulatára ügyelnie a körmei miatt, amitől minden mozdulatában maradt némi finomkodás, hanem elég volt óvatlanul a férfiak combja közé csúsznia, heréjük alá nyúlui, a lökések indulatában szétfeszülő fenékpo-

fák között a végbélnyílás meglazult záróizomzatához érnie, vagy a vérrel túltelített makk feltűrődött gallérján végigszántania körmének élével, s máris a meglepett nyögés, a fájdalmas ordítás, az egymást követő, tektonikus hullámokban feltörő spontán magömlés.

Saját testét azonban legalább annyira nem tudta meglepni, mint ahogy Ágostét sem. Két körmének kemény fedelével megduzzadt klitoriszának előszobáját érte el, az első bőrredőt. Nem volt elővigyázatlan, mégis inkább kellemetlennek érezte, mint kellemesnek, bár az érzetek áthatják egymást.

(Folytatása következik.)

Radnóti Zsuzsa

A LEGBOTRÁNYOSABB MAGYAR DRÁMA

Nádas Péter: TAKARÍTÁS

Kissé hatásvadász megállapításként a TAKARÍTÁS-t a valaha létezett legbotrányosabb magyar színműnek, még szélsőségesebben fogalmazva pornográf pszichodramának, az erotikus képzelgések drámájának nevezhetnénk, illetve benne rejlik egy ilyen jellegű előadás lehetősége is, olyané, amelyet Genet képzelt maga elé: „...*tiltott, titkos színházat, ahová mindenki az éjszaka leple alatt, álarcban menne*”.

Visszafelé haladva a Nádas-művek keletkezési kronológiájában, a TAKARÍTÁS az „önéletrajzi drámák” sorában az első (1977). Egy katartikus nevelődési dráma, egy serdülő fiú személyiségfejlődésének, ösztönéletének tragikusan összezavarodott, destruktív irányultságú története. Sokkal nyersebb, vadabb és drasztikusabb, mint a TALÁLKOZÁS, de egyben mindkettő azonos: „*a veszélyben lévő fiúság története*”. Ez Balassa Péter megfogalmazása, amelyet általánosságban használt a Nádas-művek többségére. (Balassa Péter: NÁDAS PÉTER. Kalligram, Pozsony, 1997. 112. o.)

A műben meghatározó szerepet játszik egy régen halott férfi (hasonlóan a TALÁLKOZÁS-hoz), aki egy életnagyságú, falon függő fénykép formájában van jelen a színen. Az ő sorsa, emblematikus személyisége bizonyos elemeiben az igazi apa alakját idézi, méghozzá pozitív apaképet mintázva, ellentétben a TALÁLKOZÁS negatív apaképpel.

A másik középponti alak egy szuggesztív kisugárzású idős asszony, darabbéli nevén Klára. Nádas Péter kamaszkorában – árván maradása után – nagy szerepet játszottak a család, a baráti kör idősebb asszonyai, köztük több nagynéni. Apai nagynénjei: Eugénie és Magda, aki „*túl a hatvanon, én húszon innen*”, s akivel „*átbeszélgetjük az éjszakákat*”. (ÉLETRAJZI VÁZLAT. In: NÁDAS PÉTER-BIBLIOGRÁFIA, 1961–1994. Jelenkor, Pécs, 1994. 22., 24. o.) Név nélküli „*idős barátnőm*” haldoklásának egész fejezetet szentel. (JANUÁR–FEBRUÁR. In: ÉVKÖNYV. Szépirodalmi, 1989. 291–345. o.) Anyai nagynénjéről

szól a CSALÁDI KÉP LILA ALKONYATBAN című novella. (MINOTAURUS. Válogatott elbeszélések. Jelenkor, Pécs, 1997. 501. o.)

A TAKARÍTÁS egyik fiatalja: Zsuzsa, a cselédlány. Talán nem illetéktelen emlékeztetni rá, hogy az EMLÉKIRATOK KÖNYVÉ-ben a névtelen író emlékirataiban található részlet a Hilde nevű cselédről, aki „*életem első asszonyává tette magát*”. (Uo. 445. o.) Ugyanolyan erőteljes élmény a BIBLIA-ból a családnál szolgáló cselédlány, aki a gyermek hős első súlyos büntudatélményét idézi elő. Szó van még ugyanitt a nagymamáról, aki fiatal korában rövid ideig cselédeskedett. A TAKARÍTÁS-hoz néhány elemében hasonlító CSELÉDEK-ben Genet is alapélményként dolgozza föl az úr és szolga, az úrnő és cselédei, tehát mindenfajta alá- és fölérendelés súlyos, ellentmondásokkal terhes viszonyát, amelyet Genet-nél és Nádasnál is elsősorban a nemi ösztönök határoznak meg, és amely erőteljesen a képzelgések síkján realizálódik. Tarján Tamás is rámutatott a Genet-vel való hasonlóságra Nádas Péterről szóló tanulmányában. (FÉNYFÜGGÖNY. Littera Nova, 1999. 142. o.)

Zsuzsa elementáris, gátlástalan, földközeli lény erős hatással van a TAKARÍTÁS fiú hősére, Jóskára, e kialakulatlan, identitásválsággal küszködő kamaszra. (A késő kamaszlét gyötrelmei testesülnek meg benne is, ugyanúgy, mint a TALÁLKOZÁS főszereplőjében, akit még sokkal inkább tekinthetünk írói alteregónak. Különbözik mindhárom Nádas-dráma férfi hőse asszonyok nélkül, magányra ítélve fejezi be színpadi történetét.)

A TAKARÍTÁS történeti, történelmi rétegei visszanyúlnak a háború előtti antifasiszta ellenállás egy elképzelt epizódjához. (Nádas szülei is részt vettek hasonló akciókban.) Mindezek a történetek azonban csupán kiindulópontként, a jelent befolyásoló múltbeli eseményként funkcionálnak, hasonlóan az ibseni analitikus, múltfeltáró dramaturgiához, amely a TALÁLKOZÁS-ban még erőteljesebben felismerhető.

A jelen történései azonban a létezésnek egészen más dimenzióiban zajlanak, mégpedig az ösztönélet legmélyebb régióiban, a hatalom és a szexus határvidékén, helyenként a tudatalatti sötét tájain. A történet sokféleképpen megközelíthető, mert hasonlóan a TEMETÉS-hez, a szöveg és a szerkezet roppant „nyitott”, többértelmű, erőteljesen működik benne a „meghatározatlan tárgyiasság”, a labirintusdramaturgia.

A színhely egy idős hölgy (Klára asszony) lakása, amelyben nagytakarítás folyik, a szomszéd fiú (Jóska) és egy felfogadott cselédlány (Zsuzsa) közreműködésével. A nagytakarítást a legnaturalisabb részletezéssel hajtják végre a közreműködők, a bútorok kikapcsolásától a padlássikáláson, ablakpucoláson át a tiszta függöny felrakásáig. A munka akkor fejeződik be, amikor a történet véget ér. A takarítás naturalis és szimbolikus síkon egyaránt értelmezhető; minden rejtett szenny és titok napvilágra kerül a lakásban és a lelkekben is.

A három ember között a takarítás rituáléja közben folyamatos hatalmi, birtoklási és szexuális küzdelem folyik egy teljességgel szokatlan háromszög formájában, provokatív nyíltsággal, füledt, agresszív erotikával, a kifulladásig, emlékeztetve egyes Genet-színművekre vagy Pasolini-, illetve Fassbinder-filmekre. A végletekig kifejlesztett háromszögformában ketten mindig összefognak egy ellen, tehát valaki mindig kirekesztődik a játszából; az asszony nem akarja kiengedni bűvköréből a lázadó fiút, akit eddig a hatalmában tartott. A sikerért összefog még a cselédlánnyal is, aki hol az asszony mellé, hol a fiú pártjára áll, így az erőviszonyok állandóan változnak, míg végül győz a biológikum és az erőszak; az idős asszonyt a két fiatal a halálba űzi. De nemcsak ő, a fiatalok is elvesztik ezt a súlyos, tétre menő játszmát.

A nyitott dramaturgia, a többértelmű szövegkonstrukció számos színpadi értelmezési lehetőséget rejt magában.

Első megközelítés: színpadi thriller

Két fiatal szemet vet egy idős asszony ingatlanára, miközben segédkeznek a ház kitarításában. Horrorisztikus eszközökkel, mint egy Hitchcock-filmben, a halálba kergetik az asszonyt, majd a fiú megöli a lányt is, eltüntetve a gyilkosság tanúját. Felfokozott idegállapotában a szeme előtt megelevenedni látszik a szoba falán függő életnagyságú fénykép, mely az ő példaképét ábrázolja, az asszony egykori szerelmét, a hősi halált halt ellenállót. De a jelenés „segítségnyújtás nélkül” elhagyja a szobát, csak a roppant hiány marad ott üres képkeret formájában, s a két asszony holtteste.

Második megközelítés: perverz pszichodráma

Egy idős asszony szerelemre lobban egy fiatal fiú iránt: régen meghalt szerelmét akarja benne „reinkarnálni”, s női Pygmalionként át akarja formálni a fiút. Anyai és asszonyi szenvedélyével lelkileg és testileg is magához láncolja. A fiú azonban a takarítás-hoz felfogadott cselédlányban szövetségesre talál, és fellázad rabtartója ellen. Hiába veti be az asszony minden szuggesztivitását – amelybe még a cselédlány szexuális elcsábítása is belefér –, a két fiatal egymás iránt fellobbanó vágya erősebbnek bizonyul, és a harcban alulmarad. De a fiú sem győz, személyisége végzetesen megsérült, s nem tud mást, csak pusztítani. Ez az olvasat egy kamasz fiú megrontásának, majd sikertelen lázadásának a története.

Harmadik megközelítés: az identitásválság drámája

Egy önállótlan, kialakulatlan személyiség drámája, aki határozott énkép híján frusztrált lényként éli életét, s különböző életmintákhoz szeretne hasonlítani. Szeretné magát behelyettesíteni mások személyiségébe, életébe. Csak mások által kölcsönzött, mások által betáplált vágyakat, emlékeket ismer, de ezek megvalósításához sincs ereje. Húszéves, és „*élménye a semmi*”. Szorongásos ösélmény bénítja, hogy képtelen lesz felnőtt, önálló lényvé válni, befolyásolni, megszabni a saját életét. „*Szög vagyok, ami nem tud kibújni a zsákból.*” (Nádas Péter: DRÁMÁK. Jelenkor, Pécs, 1996. 69. o.) A mondat többértelműen jelzi egy gátolt személyiség életérzését az impotencia rémétől az önmegvalósítás képtelenségéig. A fiú az asszony segítségével akart valódi, férfias személyiséggé válni, magáévá akarta tenni a nő emlékeit, tárgyait, gondolatait, életenergiáit s főleg a halott férfi testi és intellektuális értékeit. Mintha a vámpírológia esete forogna fenn nála vagy a mítikus személyiséglopás aktusa; elloponi mások életét, mert a sajátja csupán kiáltó hiányt jelez. A halott férfi – a fiú úgy érzi – példaképe, szerelme, apja, barátja lehetett volna, vele a világ élhető, biztonságos és birtokba vehető helyként funkcionálna, s a patriarchális világkép egyensúlya is helyreállna.

Birtoklási vágya azonban átfordul pusztítási vággyá, mert az asszony jelenlétét a cselédlány megjelenése után már gátnak érzi az önmegvalósítás, az elszakadási aktus folyamatában. Új szövetségesével „halálba táncoltatja” az idős nőt, s mintha annak halála életre galvanizálná a régen halott férfit, a fénykép megelevenedik, a vágyott példakép már testi valójában ott van a színen. Egy sűrű, titkokkal teli színpadi pillanatban a fiú lelövi a cselédlányt, előbbi gyilkos tette tanúját, a jelenlegi felesleges harmadikat az újonnan kialakult háromszögben. De hiába, a várt megváltás, az újjászületés,

az összekapcsolódás a vágyott ideállal elmarad. Az életre kelt mítosz elhagyja őt, a méltatlan, a gyilkossá vált, korcs utódot. „*Adj egy tiszta törülközőt*” – mondja a fiúnak, és kísétál az ajtón.

Negyedik megközelítés: az első magyar „gay” darab

Egy latensen homoszexuális fiatalember története, aki idős asszony-szeretője perverz, szexuális játékaiktól lebénulva végleg megundorodik a nőktől – bár kudarcos kísérlet tesz a kitörésre a nagytakarításban segédkező cselédlánnyal. Homoszexuális képzelgései tárgya az asszony által gyakran fölidézett gyönyörű, halott férfi, akinek életnagyságú fotója ott lóg a falon, s aki egyszerre pótolná a fiúnak az apát, a barátot és a szexuális partnert. A megváltási kísérlet azonban tragikus véget ér.

Ötödik megközelítés: soft-pornó 18 éven felülieknek

Három ember Genet CSELÉDEK és BALKON című műveit idéző perverz, füledten erotikus, alvilági játékokba bonyolódik, melyek érzéki anarchiába és erőszakba torkollnak. E játékok irányítója egy sötét varázslatú asszony, aki szellemi és érzéki befolyása alatt tartja két fiatal partnerét. Hatására a fiú folyamatos onániás képzelgésekbe menekül, a cselédlányban pedig lesbikus hajlamok lobbannak fel. („Leszbikus és homoszexuális áriák” és „leszbikus duettek” szövik át a szöveget.) E szexuális rabság ellen a fiatalok fellázadnak, s halálba űzik „zsarnokukat”. A fiú azonban az egész női nemet meggyűlöli ebben a küzdelemben, életkudarcáért a nőket okolja, s ezért a fiatal lánnyal is végez. Lappangó homoszexualitása fellobban, mikor a falon függő fényképen levő, izgató testű, fürdőruhás férfi megelevenedik, de kielégülést nem talál, mert az életre kelt alak szinte semmibe veszi („csak” egy tiszta törülközőt kér, mielőtt elhagyja a szobát), s ő ott marad egyedül távlattalan életével s a két asszony holttestével.

Közbevetés

Természetesen mindegyik megközelítés önmagában doktriner, s a csak egyfajta értelmezésre redukált interpretáció súlyosan leegyszerűsítene a művet és az előadást is, hiszen tulajdonképpen valamennyi olvasat és értelmezés egyszerre és egy időben megtalálható a szövegben, s hangsúly kérdése csupán, hogy melyiké legyen a vezérszólam.

Hatodik (színpadi) megközelítés

Az előadás két síkon zajlik. Egyik: a valóságban lezajló történés, egy koncentrált, pontos, szupernaturalista munkafolyamat, maga a nagytakarítás s annak különböző fázisai és az eközben elhangzó mondatok, amelyek szorosan a takarítás fizikai tevékenységéhez kapcsolódnak. S minden egyéb: egymás csábítása, szexuális és lelki leigázási kísérlete, a megalázások, a birtokbavételi szándékok, az intim kitérülközések, monológok, a személyiséglopás vágya, a gyilkosságok, a fénykép-megelevenedés, mind csupán intenzív fantazizálás, „felhangosított magánbeszéd”, tehát a lelki folyamatok, belső beszédek, a titkos érzéki világok kivetítése, objektiválása. Az objektív valóságban történő folyamatok a szereplők nappali énjének, a hétköznapi perszónának a megjelenítései, a perszóna éjszakai oldala pedig a sötét, titkokkal teli alvilág, amelyben egyaránt megférnek a szexuális perverziók, szabadjára engedett erotikus vágyak, rögeszmék, gyilkos ösztönök, rejtőzködő homoszexualitás, lesbikus hajlamok, ősi hasonulási, átváltozási vágyak és a tudatalatti artikulálatlan, sötét mélységei. Ebben az olva-

satban van egy, a realitásban végbemenő, egyszerű külső *minimál-történet* (a nagytakarítás), s van egy, a fantázia síkján zajló, roppant bonyolult és ambivalenciákkal terhes belső *maximál-történet*.

Rendezői döntés kérdése, hogy a színpadon milyen arányban és milyen koncepció szerint váltakozik a két sík. Ez természetesen éles és pontos beszédmód-, beszédhelyzetváltást és -váltogatást igényel, nemcsak a dikcióban, mozgásban, metakommunikációban, viselkedésben, hanem az egész színpadi közeg strukturálásában, a színpadi stilizációban. Roppant fontos például annak érzékeltetése, hogy ki reagál vagy éppen nem reagál a kimondott belső szövegekre; ki van kívül a varázskörön, s ki van belül. Ki az, aki hallja, s ki az, aki nem, és ezáltal némán folytatja a takarítás hétköznapi cselekvéseit.

Természetesen élesen el kell válnia a hétköznapi, fegyvelmezett beszédnek a belső, gátlástalanul szégyentelen, kitárulkozó tónustól. Az is egyfajta rendezői értelmezést jelent, ha a történet a maga teljes valóságosságában indul, s fokozatosan fordul át a belső állapotok, beszédek, víziók, hallucinációk birodalmába.

Erre a kétsíkú játéklehetőségre a dráma jó néhány korabeli méltatója és maga a szerző is felhívta a figyelmet: „Az előadás módja szintén zenei műszóval jelölhető: *con amore játszandó, tehát a szeretetteljes bensőségességnél azon a szintjén, ami megengedi, hogy a kimondott szóról ne lehessen egyértelműen eldönteni, hogy vajon nem elhallgatott gondolat-e.*” (Kiemelés tőlem – R. Zs.) (ELŐSZÓ A TAKARÍTÁSHOZ. In: DRÁMÁK, 29. o.)

Balassa Péter: „...azok is jelen vannak hirtelen, akik rég meghaltak vagy csak a szereplő képzeletében élnek, és velük folytat párbeszédet; ebből az effektusból azután következik újra és újra a színeszi feladat: kihez is beszélek éppen? De hiszen nem így van-e az opera műfajának zenedrámái grammatikájában is, ahol egymásnak éppúgy énekelnek, mint egymás mellé és önmaguknak? S vajon valóságosan is, ama belső hangunk nincs-e mindig jelen, miközben valakihez szólunk? Nem monológ-e minden dialógusunk – és megfordítva?” (Balassa Péter: NÁDAS PÉTER, 167. o.)

Duró Győző: „Nádas szándékosan lebegteti a darab valóságsíkjait.” (Duró Győző: NÁDAS PÉTER. In: HIÁNYDRAMATURGIA. Népművelési Propaganda Iroda, 1982. 50. o.)

Pályi András: „...mellékes, hogy ami történik, valóságosan történik-e vagy csupán képzeletben”. (EGY ÉRZÉKI SZÍNHÁZ. Színház, 1981. március. 43. o.)

Radnóti Zsuzsa: „Szinte eldönthetetlen, hogy a történések nagy része a valóságban is lezajlik-e, vagy csak a tudatban felvillanó agressziós és vágytöredékek bravúros lekottázását érzékeljük.” (CSELEKVÉSNOSZTALGIA. In: HIÁNYDRAMATURGIA, 134. o.)

Olvasmányként mellékesnek tekinthetjük a két sík váltogatását, mert Nádas pontosan kidekázott mellérendeléssel dolgozik, s így szinte észrevétlenül összerosódik a kint és a bent, a külső és a belső. Az öt megelőző dramaturgiák még alárendelő szerkezetben dolgoztak, tehát nyíltan jelezték, ha a szereplők belső világát akarták ábrázolni látomások, álmok, képzelgések formájában. (Vagy ahogy Genet tette: szereplői tudat alatti vágyait, indítékait szerepjátszó szituációkban [CSELÉDEK, BALKON] vetítette ki.)

Az eddigi – összesen három – előadás (Győr, Eger, József Attila Színház Stúdió) kísérletet sem tett ezeknek a síkoknak az elválasztására.

„A produkcióban tehát nem válnak külön a TAKARÍTÁS rétegei: a valóságos és képzeletbeli, a tudott és a tudatalatti akciók, replikák. Szikora színpadán minden egyformán érvényes (vagy érvénytelen).” (Mészáros Tamás a győri padlásszínházi ősbemutatóról: HŐSNEK HÜLT HELYE. In: HIÁNYDRAMATURGIA, 150. o.)

Nádas önfeltáró, vallomások prózájának nincs szüksége másik közegre, hogy maradéktalanul megszólalhasson a maga provokációjában. Drámáinak azonban szükségük van új közegre: a színpadra, a színházi előadásra, s ez az új közeg eddig még mindig csak szemérmesen lágyított, egyszerűsített.

A magyar színház szinte teljesen hagyománytalan a létezőszínház, a vallomások színház gátlástalan, brutálisan feltárulkozó közegében; a Living Theater, Grotowski vagy Pina Bausch táncszínházának világában. Az itthonról kiutasított Halász Péter társulatának, Jeles András Monteverdi Körének s a kezdeti Stúdió K-nak eredményei nem épültek be szervesen az össz-színházi gondolkodásmódba. Bizonyos eredményei csupán egy-egy kaposvári, Katona József színházi előadásban fedezhetők fel, illetve az új generációs rendezőktől várhatunk komolyabb áttörést. A színészi „alakításoknak”, az alakító színészetnek nálunk még ma is sokkal nagyobb a becse, hatása, mint a színész „puszta létezésének” és jelenlétének.

Az utolsó fontos Nádas-bemutató 1989-ben történt meg a pécsi Harmadik Színházban, Vincze János rendezésében: a TALÁLKOZÁS.

Az utóbbi évtizedben egy-egy stúdiószínházi kísérlet, alternatív kezdeményezés törtéte csak meg a csöndet, és így mély sajnálattal kell megállapítani, hogy Nádas Péter drámái *sem* váltak szerves részévé a nemzeti repertoárnak. Tarján Tamás 1994-ben lejegyzett szavai még napjainkban is teljességgel érvényesek; „*Még soha sehol semmilyen színpadon nem pattant ki igazán egyetlen Nádas-dráma sem, s ettől csak még szilárdabban van okunk hinni e művek titkaiban.*” (Tarján Tamás: EMBERPÁR. Színház, 1994. október.)

Füst Milánról sokáig csak sejtettük korszakos színpadi tehetségét. Székely Gábor volt az első, aki igazi érvényességgel megfejtette ezeket az opusokat, s kortársi test- és idegállapot-közelbe hozta e drámák végzetes és kontrollálhatatlan szenvedélyeit. (BOLDOGTALANOK: Szigligeti Színház, 1978, Katona József Színház, 1982, CATULLUS: Katona József Színház, 1987.) Nádas Péter hallgató drámái azt a rendezőt várják, aki teljes mélységében szólaltatná meg a művekben rejtőző súlyos önismereti tanulságokat, nemzeti, individuális és kulturális traumákat.

(Részlet a szerző LÁZADÓ DRAMATURGIÁK című készülő könyvéből.)

Balázs Imre József

A MÉZESÜVEGBŐL

Csak ágyak, ablakok és nők,
és mind fehérek.
Úgy teszek, mintha hinném,
ha másokkal beszélve szóba jön.
Ha értő bólogtatást várva
könnyebb utat választok.

A mézesüvegből, ahonnan nézelődöm,
persze minden elmosódottabb:
az aranybarna ruhák, mosolyok,
a rézfényű tű, mely belém döfve
növeli vagy csökkenti a térfogatom
a mézszínű nő szándéka szerint.

Karcsapásnak nevezni az első kísérleteket
most túlzás lenne – inkább csak lebegek,
így, középtájon, cseppfolyós aranyban.

Ha fejjel lefelé fordulnék,
s beszippantana egy örvény,
biztosabb lehetnék:
befőttesüveg-e most épp lakásom,
vagy mégis mézes mackó.

DOKTOR KARNEVÁL

Doktor Karnevál ma este színes
köpenyben jöjj közénk
Doktor ma csontjaim feketék
dobd közénk éles fegyverid
csiszolt kőszakócad villanyos borotvád
töltött revolverid
igen-igen zajong a nép
mi igen zúgolódunk itt
jöjj közénk ma Doktor
nevetess bontsd ki színeid

tégy valamit Doktor Karnevál
ne hagyj így holnap reggelig
keríts sápadt álarcokat ránk
nevetess ma este míg
készen állunk bármire
az újabb ingerekre
Doktor Karnevál a kézfejedre
hullass hamis karkötőt
csörgesd s mi szédelegve
követünk mint legfőbb nevetőt
mint selymekbe burkolt szeretőt

A HERÓT

jár bennem a herót
csak nő, nő most a herót bennem
terpeszkedik nyelhetem a levét
ellenszerként jobban terpeszkedem

fekélyek nőnek combomon nyelvemen
míg jár bennem a herót
ő is szabadulna tőlem
én most Jónás s cethal egyben
rám jön a hányinger így partközelen

bordáim között csak gyűl
deged a herót
aztán elindul bennem
áttetszővé lesz a bőröm, vesém, lépem
mint kontrasztanyag fog be gyomrot, herét
lelépem ha kiesik belőlem

eltűnők lassan csak ő van én nem
járok benne hát, talpig herótban
fáj nekem és én neki
mint halfilé Jónás hasában
beírt lapok egy író asztalában

Horváth Elemér

REKETTYE

eleanor d'aquitaine halála

tavasszal halt meg amikor
a kolostor kertjében a középkori tavasz
teljes pompában állt életrajzírója
egyetlen növényt említ csak és azt is latinul
planta genista
leopardi türelmes ginestrája
a vezúv lávalankáin
a sivatagvirág
amely bölcsőbb mint mi amennyiben
elfogadja helyét a tűzhányó fölött

és minden tavasszal kihajt
bár ellentétben velünk nem hiszi
hogy szívós ágai és illatos virágai
akár saját erejükből
akár kozmikus terv szerint
ezen a közömbös planétán halhatatlanok

EMLÉKEZÉS ESTI KORNÉLRA

félhat
kosztolányi szerint
aki most egyedül van egy hotelszobában
félhet

ehhez mi fűzhető?
legfeljebb az hogy később van
nem félhat
hanem félhét

ALEXANDER SELKIRK

(1676–1721)

hányszor látta éji tenger fölött
az egyedüllét nagy csillagait?
hányszor a tenger fehér csipkéit
születni s meghalni a homokon?
öt év a talpalatnyi szigeten
valami végtelenhez volt közel
az örök kézzelfogható napok
brutális rendje kecskebőr kabát
napernyő nyíl s elszánt várakozás
a láthatár üres tüze előtt
itt most a kikötő zsúfolt lebujai
ámulva hallgatják amit mondani tud
egyszer fiatalon és halhatatlanul
volt egy sziget   nincs mást mondanía

Filip Tamás

EGY GALIMBERTI-VÁSZON

Régóta már, hogy gyűjteni szeretnék.
Lehet kortárs vagy klasszikus,
neves vagy névtelen, akit majd
fantáziám fog naggyá avatni.
S mert kevés falam van, volna, kit
térdfmagasba kéne tennem, míg mások
a köldökszintet kapnák, a szemmagasság
pedig már kitüntetésszámba menne.
Legfölülre meg – de ezt még van idő eldönteni.
Kezdlépesnek jó lesz itt e győri tér,
ahol bronzfényű őszi nap fogad.
Szelíden csillognak tőle a kereskedők,
de főleg a régiségek, melyek egyikén
megakad a tekintetem. Galimberti-szignóval
látok egy vásznat. Az árus csodálkozva
kérdézi: *Ismeri?* Bólintok, hogy: *Igen*,
de nem teszem hozzá, hogy hála meghalt
barátomnak, aki rajongott az *Amszterdamért*.
Csakhogy nincs nálam annyi pénz,
amennyit kér a képért, de mert látja rajtam
a komoly vevőt, elkezd udvarolni, jelezve,
hogy hajlandó lejjebb is menni az árral.
S én érzem a mámort belül és vele együtt
a kételyt is, mert ahhoz túl keveset kér,
hogy igazi legyen a festmény.
És otthon megkeresem a *hálón*, de
fordítva jön be a kép a monitoron,
s így mintha tükörben látnám azt,
amit Győrben láttam, ráadásul a szignó
is eléggé elmosódott, ha visszagondolok
arra a *túlontúl* olvashatóra...
És a könyvtárból kiveszem a kismonográfiát –
megtalálom benne a képet, s így már végképp
győzni látszik az érzés, hogy érdemes volt
óvatosnak lenni, mert a megadott mérethez
képest túl nagy volt, amit a kereskedő kínált.
A könyvecske megírja, hogy kié a festmény,
könnyű hát levonni a következtetést:
az illetőnek el kellett adnia,
hogy az árushoz kerüljön.

Fölvívok ezért mindenkit, aki azt
 a (szerencsére ritka) nevet viseli,
 körülményesen magyarázom,
 hogy mit akarok, de egyik se mondja,
 hogy övé volt a kép, sőt azt se tudják,
 ki volt Galimberti Sándor.
 Aztán a galériához fordulok,
 de hozzájuk meg el kéne vinni a festményt,
 hogy szakvéleményt mondjanak róla.
 Napokon át ezzel ébredek és ezzel alszom el,
 folyton azon töröm a fejem, hogy mit tegyek.
 Aztán lassan kihamvad belőlem a tűz,
 és lemondok a képről, nem rágom magam tovább
 azon, hogy igazi volt-e vagy hamisítvány,
 és felejttem a Mester ecsetvonásait.
 Mondanom se kell, a gyűjtemény ügye
 teljesen elakadt, sőt azóta
 Győrbe sem jutottam még egyszer el.

Turbuly Lilla

SZÍNHÁZ UTCA

A koordináták széthulló rendszerében
 fényképe évekig ott volt velem:
 a ház – előtte öblös utca, kút –
 csendben kivárta, míg megérkezem.

Hogy van az, hogy belépsz egy lépcsőházba,
 és látod magad ős hajjal lépni be,
 pedig a korlát falra vetődő csipkés
 árnya nem emlékeztet semmire?

Vagy éppen ez a meghitt idegenség
 vonz magához, mint bársony a pihét?
 Ha egy másik név csúszik ki a számon,
 nem érdekel senkit sem, hogy miért.

A régi utcát lassan elfelejttem,
 közben ős lesz, a tél tavaszra vált,
 meghallom végre, mit két harang kondít
 fülemben: hogy dél „rossz nekem, csak árt”.

De most még itt ez a nyár végi este
a senki földje – vagy már a határ?
Kutya iszik a szökőkút vizéből,
egy fáradt pincér a nap végére vár.

ARRÓL, AMI ELMŰLIK

Ketten sétálnak el az utcán
kart karba öltve, az étterem előtt,
egyikük a régi kabátban,
a másikat nem láttam azelőtt.

Innen pont a zebrára látni,
elég nagy a déli forgatag,
megállnak ők is a zöldre várva,
minden csupa szétrohadt hó, sós latyak.

Vízcsepp szalad a karcos üvegen,
mint pulóveren az elrontott szemek,
mégis, ha tehetném se bontanám
vissza elfuserált kötésemet.

Talán mert rászitált két év hava
kioltva szánalmat, haragot?
Nem másoltam át a címeket, és
karácsonyra sem küldünk lapot.

Hogy a Berggasse tizenkilencben
mit mondana erről a tudomány?
Olyan jól alszom mostanában –
ami talány volt, maradjon talány.

Közben azért enni kéne, a két
idegent úgyis elnyelte egy sarok.
Idegent mondtam?... No jól van,
legalább ez egy kicsit még sajog.

Boros Gábor

DESCARTES ÉS A TESTI SZERETET

A filozófiatörténeti köztudat Descartes-ot nem a szeretet filozófusaként tartja számon. Mégis, ha elolvassuk utolsó művét, A LÉLEK SZENVEDÉLYEI-t,¹ s ha beleolvasunk a nagyjából ugyanabban az időben, elsősorban is a Chanut-nek, illetve Erzsébet hercegnőnek írott leveleibe,² könnyen lehet, hogy hatalmába kerít bennünket az a különös érzés, mintha itt egy másik Descartes képe bontakoznék ki előttünk, nem azé a filozófusé, akit olyan újra és újra tárgyalt problémák jellemeznek, mint a test-lélek dualizmus vagy a *cogito*érv. Ez a Descartes ugyanis a már-már kozmikus dimenziókat öltő szeretet teoretikusa.³

Ez a másik Descartes, a levelek Descartes-ja kétféle szeretetről beszél: testi és értelmi szeretetről. E tekintetben a legegyszerűbben a Chanut-nek 1647. február 1-jén írt levél fogalmaz: „*Hogy az első kérdésre válaszoljak, meg kell különböztetnem a tisztán értelmi vagy észbeli szeretetet a szenvedélytől.*”⁴ Ezt követően az értelmi szeretetet ahhoz hasonlóan írja le, ahogyan A LÉLEK SZENVEDÉLYEI-ben az általában vett szeretetről ír: „*[A]mikor lelkünk valami jót vesz észre, amit – akár jelen van, akár nincs – önmagához illőnek ítél, akaratlagosan csatlakozik hozzá, azaz önmagát e jóval egy egésznek tekinti, melynek ő az egyik része, ama jó pedig a másik.*”⁵

Ez a szeretet elvileg fennállhatna a test nélkül is, jóllehet *pour l'ordinaire* ez az eset nem következik be. Ennek okát nagyon is érdemes volna külön is megvizsgálni, ám erre a mostani keretek közt nem kerülhet sor. Az értelmi szeretet meghatározása után Descartes a szenvedélyről A FILOZÓFIA ALAPELVEI-ben adott definícióra emlékeztet bennünket, majd az *amour sensuelle ou sensitive*-ot a következő meghatározással vezeti be: „*[O]ly zavaros gondolat, melyet az idegek valamely mozgása gerjeszt a lélekben, és amely előkészít arra a világosabb gondolatra, ami az észbeli szeretet.*”⁶

Figyeljünk föl rá, hogy noha ez az érzéki szeretet a lélekben jön létre, s hozzá is tartozik, mégis, van egy sajátos, testi kísérőjelensége: „*[A] szeretetben valamiféle meleget érzünk a szív körül, s a vér föltolulását a tüdőben, mely előidézi, hogy még a karunkat is széttárjuk, mintegy átkarolandó valamit, s ez teszi a lelket hajlamossá arra, hogy akaratlagosan kapcsolódjék a megjelölt tárggyhoz.*”⁷ Vagyis egy sajátos parallelitás körvonalai bontakoznak ki előttünk: a kétfajta szeretet általában együtt jelenik meg.⁸ A léleknek azonban annyiban megmarad valamiféle önállósága, hogy képes létrehozni a csak őhozzá tartozó, érzéki aspektus nélküli, értelmi szeretetet, illetve, hogy lehetséges nem csatlakoznia a test érzéki szeretetéhez.

Ám bármit gondolunk is a descartes-i parallelizmusról s határaitól, a szeretet s a melegség összekapcsolása első pillantásra meglehetősen furcsának tűnik. Mégsem nehéz azonban olyan szövegrészeket találni Descartes-nál, amelyek egyrészt a melegség létfontosságú funkciójáról tanúskodnak, másrészt arról, hogy a szeretettel való kapcsolata egyáltalán nem esetleges ötlet. Az első ilyen szövegrész ifjúkori töredék: „*Az érzékek által felfogható dolgok alkalmas eszközök arra, hogy fölfogjuk az olümposzi dolgokat. [...] a meleg a szeretetet jelenti, a pillanatnyi aktivitás a teremtést. [...] több nedves dolog van, mint száraz, mert ha nem így volna, akkor az aktív elemek túl gyorsan diadalmaskodtak volna, s a világ nem maradt volna fenn sokáig.*”⁹

Szembeötlő módon kapcsolódnak egymáshoz az érett Descartes filozófiájának jól ismert elemei e töredék „szemiotikájában”: a fény és a megismerés, a pillanatszerű cselekvés és a teremtés. Ennek fényében a melegség és a szeretet összekapcsolása sem lehet tét nélküli játszódás: azt sugallja, hogy nagyon is komolyan kell vennünk a szeretet testi aspektusát. Ha nem tartanánk attól, hogy túlzottan erőszakos interpretációt alkalmazunk, akár már azt is mondhatnánk, hogy e kapcsolat a szeretet funkciójának metafizikaivá alakulásáról tanúskodik, olyan átalakulásról, amely még nyilvánvalóbban van jelen egy másik, ugyanebből a korszakból származó töredékben: „*Egyetlen aktív erő van a dolgokban: szeretet, felebaráti szeretet, harmónia.*”¹⁰

Természetesen semmiképp sem merném azt állítani, hogy e két töredék a szó szigorú értelmében bármit is *bizonyítana*. Pusztán illusztrációul szolgálnak azokhoz a *kis-sé* kevésbé enigmatikus gondolatokhoz, amelyek a descartes-i gondolkodás alakulásának későbbi szakaszában törnek a felszínre. De mielőtt a szeretetnek a melegséggel való kapcsolatát közelebbről is megvizsgálánk, érdemes visszatérnünk a bevezetőben földézett levél meghatározásához, s kiindulópontul arra a kérdésre keresni választ, hogy mi a viszony a szeretet két fajtája között, amelyeket Descartes a levélben értelminek, illetve érzékinek, vagy testinek nevez. Az első fajta szeretet az a gondolat – lehet akár zavaros is –, amelynek révén úgy tekintjük önmagunkat, mint ami egy egésztest alkot a szeretett – azaz megfelelőnek látott – tárggyal, miközben a szeretet másik fajtája az a melegség, amely arra ösztönzi az életszemléket, hogy a szokottnál nagyobb tömegben áramoljanak a szívből az agyba, onnan pedig a két karunkba, előidézvén az átölelés mozdulatát. Descartes azt írja Chanut-nek, hogy e kétfajta szeretet „*rendszerint együtt jelenik meg*”, azaz „*amíg [...] lelkünk hozzá van kapcsolódva a testhez, ezzel az észbeli szeretettel rendszerint együtt jár a másik [...]*”.¹¹ Kétségtelen, hogy e megfogalmazás döntő kérdéseket hagy homályban: melyek azok az esetek, amelyekben a két szeretet nem jár együtt, s mitől függ, hogy együtt vannak jelen vagy elkülönülten. Alapvetően egyetérték Denis Kambouchnerrel, aki a következő igen fontos megállapítást teszi: „*Válójában nem volna helyes, ha túlságosan is elkülönítenénk egymástól a szeretet e két formáját. [...] Vagyis azt kell mondanunk a lélekről »ebben az életben«, hogy sohasem szeret teljesen egyedül: a testtel együtt szeret, amellyel össze van kapcsolódva. Ezt másképp úgy fogalmazhatjuk meg, hogy csak annyiban érez szeretetet a legnagyobb hatékonysággal, amennyiben egyesítve van a testtel, és amennyiben érzékeli a hatását bizonyos benne lejátszódó mozgásoknak. [...] A legáltalánosabb pszichológiai realitását tekintve a szeretet olyan szenvedélyként vagy affektusként jelenik meg, amelyet az eszes léleknek mint észszel rendelkezőnek felügyelnie kell, hogy bizonyos lehessen benne, hogy nem túlzó, s hogy alapzata nem ingatag.*”¹²

A magam részéről különösen fontosnak tartom hangsúlyozni az eszes léleknek ezt a felügyelői szerepkörét, amely általánosabb értelemben azt is lehetővé teszi, hogy a test tökéletesen illeszkedjék minden adott és adandó szituációhoz, még a legváratlabbakhoz is. Ezt a felügyelői szerepet az eszes lélek nem csak az affektusélet vonatkozásában játssza, hiszen ugyanez a szerep jelenik meg a módszerről szóló értekezés ötödik részének ama nevezetes elgondolásában, mely szerint az ész mint „*egyetemesező*” (*instrument universel*) alkotja a fő különbséget az állatgépezetek s az „*igazi ember*” között: az állatok csak azoknak a feladatoknak kivitelezésére alkalmasak, amelyekre beprogramozták őket, az ember viszont – az eszes lélek segítségével – minden helyzetben föltalálja magát.

Mégis, noha kétségkívül helytelen volna *túlságosan* elkülöníteni egymástól a szeretet két formáját, éppoly vitatható volna az az interpretáció, amely tagadni próbálná,

hogyan van a szeretetnek másfajta, a pszichológiáitól eltérő realitása is. *Metafizikai realitás*nak fogom nevezni azt a realitást, amely az Isten iránti – természetesen: értelmi – szeretetben fejeződik ki, valamiképp persze a testi szeretet közvetítésével, ám éppannyira ellentétben is a póre testiséggel. Az *ELMÉLKEDÉSEK AZ ELSŐ FILOZÓFIÁRÓL* harmadik részének zárata az a hely, ahol feltűnik az elkülönülés, s az is nyilvánvaló, hogy az ott emlegetett szeretet létrejött a testiség habituális nyomásával szembeszegülő gondolatmenet, sőt úgyszólván terápia eredménye.

„*De mielőtt ezt alaposabban megvizsgálám, s egyszersmind más, ebből származtatható igazságokat gyűjtenék egybe, úgy látom jónak, ha fordítok némi időt Isten szemléletére, attribútumainak további kutatására, vagyis arra, hogy ama fény fölfoghatatlan szépségét, amennyire homályba borult elmém szeme egyáltalán képes erre – megtekintsem, csodáljam, imádjam.*”¹³

A testiségből fakadó habituális nyomásnak és az Istenre irányuló tisztán értelmi szeretetnek az ellentéte világosan látható abban a Horatius-verssorban is, amelynek egy részletét idézi a Chanut-höz írt 1647. február 1-jei levél: „*Mivel lelkünk természete hasonlatos az övéhez [ti. Istenéhez], sikerül meggyőznünk magunkat arról, hogy nem más, mint az ő legfőbb értelmének kisugárzása, et divinae quasi particula auras.*”¹⁴ A *SZATÍRÁK* második könyvéből származó teljesebb idézet a következő: „*Sőt ha a testiünk tegnapi véték / súlyával terhelt, lelkünket is elnehezíti, / isteni részünket leszegezve a földre.*”¹⁵

Ámde az ellenkező irányba ható elkülönítés talán még érdekesebb eredményt hozhat, hiszen benne éppenséggel a melegség játssza a döntő szerepet. A testi szeretet első jeleként tekinthetjük a szeretetnek azt az esetét, amikor nincs előttünk olyan tárgy, amely megérdemelné, hogy szeretetre gyűljünk iránta. „*[M]ég az is előfordul néha, hogy megvan bennünk a szeretetnek ez az érzése, anélkül, hogy akaratumk bárminek a szeretetére is készletve lenne, mivel nem találkozunk olyan tárggyal, amelyet méltónak találnánk rá.*”¹⁶

Nem nehéz felfigyelni a descartes-i korpuszon belül olyan példákra, amelyek ehhez a szeretetfajtaéhoz tartoznak. Ilyen például a nőekkel erőszakoskodó férfin vagy a szeretőt tartó *homme d'honneur*ön uralkodó szenvedély zavarba ejtő esete. Zavarba ejtők ezek az esetek, mert hiszen Descartes mindkét szenvedélyt szeretetként azonosítja, még ha ezt csak annyiban teszi is, hogy úgy véli, mindkét szenvedély *részesedik* a szeretetből.¹⁷ „*Mert például bár nagyon különbözik egymástól az a szenvedély, melyet egy törtető érez a dicsőség, egy zsugori a pénz, egy részegeskedő a bor, egy brutális ember az általa megerősokolni akart nő, egy becsületes ember a barátja vagy a szeretője és egy jó apa a gyermekei iránt, mégis hasonlók abban, hogy részesednek a szeretetből.*”¹⁸

Meglehetősen körmönfont okoskodásra volna szükség ahhoz, hogy úgy tüntessük fel ezeket az eseteket, hogy bennük a „szeretett” „dolog” érdeme lobbantotta lángra a „szerető” szenvedélyét – bármit jelentsen is ez közelebből. Ezekhez talán hozzátehetjük még magának az *homme d'honneur* Descartes-nak a szenvedélyét, amelyet Héléne nevű szolgálója iránt érzett Francine lányuk fogantatásakor. A szeretet ezekben a példákban nyilvánvalóan nem vezethető vissza a szeretett dolog érdemére. Annak az oka, hogy még ilyen körülmények közt is szeretetre gyűlünk, inkább egy ösképszerű modell nem feltétlenül tudatos, a hobbesi értelemben vett vitális mozgásokban megnyilvánuló hatásában keresendő. A Chanut-höz 1647. június 6-án írott levelében Descartes válaszol Chanut kérdésére, „*hogy mely okok ösztönöznek gyakran arra, hogy inkább egy bizonyos személyt szeressünk, mint egy másikat, mielőtt még megismernénk érdemeiket.*”¹⁹ S noha filozófiájának egyik alappillére az a meggyőződés, hogy az elme vagy a lélek *notior quam corpus*, azaz könnyebben ismerszik meg, mint a test, Descartes itt mégis elhárítja magától a kérdésnek azt a megközelítését, hogy a szeretet keletkezésének az elmé-

ben rejlő okait tárja fel. „[Az az ok], amely csak a szellemben van, annyi előismeretet feltételez lelkünk természetét illetően, hogy nem mernék levezetésükre egy levélben vállalkozni.”²⁰

Ami viszont a testi okot illeti, mindenekelőtt – a tőle megszokott módon – azokról az agybeli gyűrődésekről (*plis*) beszél, amelyeket az életszellemeknek a külső tárgyak által kiváltott mozgása hozott létre. Illusztrációként elmondja nevezetes történetét arról, hogy gyerekkorában szeretett egy vele egyidős, kicsit kancsalító lányt. „Ennek révén az a benyomás, melyet a látás keltett az agyamban, amikor szétálló szemét néztem, annyira összekapcsolódott azzal, amely a szerelem szenvedélyét indította el bennem, hogy jóval később, mikor kancsalokat láttam, úgy éreztem, könnyebben tudnám szeretni őket, mint másokat, pusztán eme hibájuk miatt; mindazonáltal nem tudtam, hogy ez e régi élmény miatt volt.”²¹

Ám mégsem gondolom, hogy ez volna a végső, ősképszerű gyökere annak, hogy megjelenik bennünk a szeretet szenvedélye. A testi szeretet megjelenésének ősképszerű oka az a különleges *hőérzekeles*, amely a lélekben azokban az első pillanatokban jelent meg, amikor behelyeződött a testbe. Descartes a következőképp beszéli el ezt az eseményt A LÉLEK SZENVEDÉLYEI-ben. „[A]zok az első szenvedélyek, amelyeket lelkünk akkor élt át, amikor elkezdett a testiünkkel összekapcsolódni, csakis olyanok lehettek, hogy néha a vér vagy egyéb nedv, amely a szívbe bekerült, a szokottnál megfelelőbb táplálék volt ahhoz, hogy fenntartsa benne a hőt, amely az élet alapelve: és ez ahhoz vezetett, hogy a lélek akarattalagosan magához csatolta ezt a táplálékot, azaz megszerette...”²²

Nem nagyon lehet túlhangsúlyozni e passzus jelentőségét. Hiszen más forrásból már jól ismerjük azt a descartes-i teóriát, amely alapvető funkciót tulajdonít a hőnek mind az élet létrejöttében, mind pedig fennmaradásában. Ez az elmélet bizonyos pontokon csaknem mitologikus. Ami az embrionális élet keletkezését illeti, annak viszonylag részletes leírása megtalálható a DESCRIPTION DU CORPS HUMAIN exkurzusában. „Nem adok semmilyen határozott leírást a mag részecskéinek alakját és elrendeződését illetően. Elegendő azt mondani, hogy elképzelhető, hogy a növények magvai – mivel kemények és szilárdak – oly meghatározott módon rendeződnek és helyezkednek el, hogy nem változhatnak meg anélkül, hogy az ne tenné őket használhatatlanná; azt is hozzá kell azonban tenni, hogy másként áll a dolog az állati mag esetében, melynek részecskéi igen folyósak, s amely a két nem összekapcsolódása révén jött létre, miáltal két folyadék keverékének látszik, amelyek egymás számára élesztőül szolgálnak, fölmelegítik egymást, és pedig úgy, hogy részecskéik egyike-másika fölveszi a tűzrészecskéik heves mozgását, kitágul, nyomás alá helyezi a többi, s ezen a módon apránként úgy rendezi el őket, hogy az alkalmas legyen a testrészek kialakítására.”²³

Ennél is ismertebb azonban az élet fennmaradásának, vagyis az ezt biztosító vérkeringésnek a karteziánus elmélete. Ebben az elméletben épp a szív körüli hőnek mint az egész keringés fő mozgatójának elgondolása szolgáltatja a harveyánusok ellenvetéseinek céltábláját, akik a szívet pumpaként tekintették. Az ÉRTEKEZÉS A MÓDSZERRŐL ötödik része a következőképp foglalja össze az elméletet: „Csak annyit tettem fel, hogy [Isten] meggyújtotta szívében egyikét azoknak a fény nélküli tűzeknek, amelyeket már előbb megmagyaráztam, s amelyet olyanoknak képzeltem, mint amely a szénát melegíti, ha boglyába rakják, mielőtt megszáradt, vagy amely az újbort erjeszti, ha seprőjén hagyják forni. [...] [A] szívében mindig nagyobb a hő, mint a test bármely más részében; s [...] ez a hő okozza, hogy ha egy vércsepp a szív üregeibe kerül, csakhamar felfűvődik és kitágul, mint általában minden folyadék, ha igen meleg edénybe csepegtetik. [...] [E]z a mozgás [...] épp oly szükségszerűen következik pusztán a szervek elhelyezkedéséből, [...] a hóból, [...] a vér természetéből [...], mint ahogyan egy óra mozgása következik súlyainak és kerekeinek erejéből, helyzetéből és alakjából.”²⁴

Ha meggondoljuk, hogy ez az itt kifejtett elmélet – távol attól, hogy matematikai szükségszerűséggel épüljön fel – nyilvánvalóan hamis, érdemes elgondolkodnunk

azon, hogy vajon nem az rejlik-e az elmélet háttérében, hogy Descartes nem tudományos, hanem inkább metafizikai okokból ragaszkodott a hő alapvető szerepéhez. A válasz e kérdésre szinte már magától adódik, amint földézzük, hogy Descartes számára a hő nem csupán az élet legelső, öntudatlan pillanatában van jelen, s persze nem is csak a legfontosabb vitális mozgásban, a vérkeringésben, hanem még abban az Isten iránti természetes, *értelmi* szeretetben is, amely az 1647. február 1-jei Chanut-levél legfontosabb tárgya. „[J]óllehet nem tudunk elképzelni semmi olyat Istenben, ami szeretetiünk tárgya lenne, el tudjuk képzelni magát a szeretetiünket, amely nem más, mint hogy egyesülni akarunk valamely tárggyal [...]; ennek az egyesülésnek már a pusztá gondolata is elegendő, hogy meleget gerjessen a szív körül, s hogy előidézzon egy igen heves szenvedélyt.”²⁵

E gondolatmenet tanulsága igen összetett. Legelőször is Kambouchner véleménye megerősített: a lélek ebben az életben „sohasem szeret teljesen egyedül”, még akkor sem, amikor szeretetének tárgya maga az Isten. De másfelől rákényszerülünk arra, hogy újragondoljuk a melegség szerepét a szeretet-melegség viszonyon belül. A melegség nem tekinthető pusztán valami másodlagos kiegészítőnek: a korai töredéknek az a kifejezése, hogy a szeretet „jele” a melegség, a kései írások fényében egy alapvető funkció kezdeti, tapogatózó megnevezésévé válik. Ezt az alapvető funkciót úgy írhatnánk le, mint annak a princípiumnak a megjelenítését – *megtestesítését* – az ésszel nem rendelkező létezők birodalmában, amelyet az eszes lelkek világában a szeretet jelenít meg. Az „igazi ember” születése – vagyis a test és lélek egységének kialakulása²⁶ – értelmezhető úgy is, mint a szeretet ősképszerű ébredése az embrionális életben, s egyszerűs mind úgy is, mint annak az akaratlagos tevékenységnek – vagy mint Hobbesnál: „mozgásnak” – születése, amely a tisztán hő által irányított folyamatok helyébe lép, s ezzel a világnak teljesen új formát ad. Minden, ami az életnek az eszes lélek előtti szférájában van, a hő révén irányítatik, míg ezzel szemben az ész tevékenysége a tulajdonképpeni értelemben vett, azaz ésszerű, értelmi szeretet hatókörébe tartozik. De mi vagy ki irányítja az eseményeket a valóság mindkét részt átfogó teljességében? Mi vagy ki az, aki a jó felé irányítja s ebben az értelemben *perfektuálja* a világot? Vajon a pusztá természet valósul meg a világegyetem folyamataiban, mely mentes minden értéktől? Vagy a valóság már mindig is értékkel telített, a bármifajta „pusztán” természeti folyamatot – logikai értelemben – *megelőzően*? Mi az alapja a testi szeretet univerzalizálásának a maga alapvető kettősségében, egyrészt mint az értelmi szeretet kiegészítője, másrészt mint a *persona*, a képviselő értelmében vett „jele” annak a szeretetnek, amely kényszerűen hiányzik a tisztán testi világból? A válasz e kérdésekre egyáltalán nem triviális. Ha nem tévedek, Denis Kambouchner megfogalmazott egy hasonló kérdést, s adott is rá egyfajta választ, ami igencsak elgondolkodtató: „[...] a lényeges pont az, hogy a szeretet kifejezés Descartes-nál, pozitív értelemben, a lehető legáltalánosabb viszonyt jelöli. [...] a priori, minden dolog, amely megkülönböztetett módon az én – empirikus vagy mentális – univerzumban találja meg helyét, a szeretet lehetséges tárgyát alkotja, és pedig pusztán annyiban, amennyiben ezt az univerzumot az enyémként ismerem el”.²⁷

Ezt a megoldást „egológiai megalapozásnak” fogom nevezni. Lényege úgy foglalható össze, hogy van egy bizonyos eredeti és kölcsönös összetartozás az *ego* és univerzuma – illetve az *egók* és univerzumaik – között, ahol is az *én* partikuláris univerzumom – az *én* partikuláris szeretetem lehetséges tárgyai – meghatározottságát, kohézióját egyedül tőlem mint *egőtől* kapja. Ez kétségkívül ígéretes megoldás, s jómagam mint partikuláris *ego* semmi nehézséget nem látok, ami megakadályozná elfogadását. Egyetérték vele annyiban, amennyiben eredeti szolidaritást tételez az én s univerzuma valamennyi tárgya között, amelyből a szenvedély tulajdonképpeni szenvedésjellegét alkotó módon

figyelembe véve történik meg a ténylegesen szeretett dolgok kiválasztása: „Nemcsak az bizonyos, hogy nem szeretem valamennyi dolgot, amellyel vonatkozásban állok, hanem az is, hogy egyeseket közülük jobban szeretek, mint másokat, s természetes módon e preferencia arányában fogjuk jellemezhetni szeretetemet szenvedélyként.”²⁸ Ám szerintem több okból sem lehet az eredeti szolidaritást egyszerűen az én mentális aktusára hagyni. Hiszen például Descartesnak A LÉLEK SZENVEDÉLYEI-beli gyűlöletelemzése nagyon világosan kimondja azt a végző megalapozást, amely Descartes számára láthatóan többet nyom a latban, mint a Kambouchner által vázolt „egológiai” típusú. Minden dolog potenciális szeretetem tárgya – mert a leggyűlöletesebben is van valamennyi jóság: ti. amennyiben létezik, s e létezés Istentől való. Ha az én felismerése konstituálná a szolidáris univerzumot, akkor teljességgel igaza volna Marionnak abban, hogy az *ego* a szeretetben sem lép ki abból a szerepből, amelybe az objektíváló-megjelenítő *cogitatio*vá válás kényszerítette. Vagyis az egológiai megalapozás Descartes-ra vonatkoztatva nem kerüli el azt a nehézséget, amelyet Marion a descartes-i szeretetelemzés mélyén lát: hogy ti. hiába a szeretet beemelése a gondolatmenetbe, a karteziánus *ego* nem képes kilépni abból az önmagába zártságból, amelybe a mindent objektíváló *cogitoszerep* vállalása kényszerítette bele. „Az egész nehézség egy pontban összpontosul: nevezhetjük-e ténylegesen alter egónak, »másik énemnek« azt, amit másfelől továbbra is az »objektum« módján tekintünk és jelenítünk meg önmagunk számára, miközben, igazából, az (alter) ego sajátlagosan a szemlélés, a megjelenítés, röviden: a *cogitatio* módján jellemezhető. [...] Úgy tűnik számomra, hogy a szeretetről szóló karteziánus tanítás teljes mértékben megerősíti azt a negatív választ, amelyet e kérdésre akkor kapunk, amikor az alteritás szituációját az ELMÉLKEDÉSEK-ben vizsgáltuk.”²⁹

Csak hogy az *ego* a metafizikában sem ölti fel teljesen megalapozó funkcióját Isten s az Isten által garantált külső dolgok elgondolása előtt, s hasonlóképp, a szeretetről szóló tanítás végző alapzata is az *Isten által létező* világegyetem jósága. Véleményem szerint tehát a szeretet alapzata nem az *egóban* lelhető föl, mint ahogyan a metafizikai bizonyosság alapzata sem fedezhető föl a pusztá *ego cogitóban*. Ám bizonyosan nem kell az EPISTOLA AD VOETIUM hetedik fejezetének *caritas*fogalma megjelenéséig várni, hogy az *ego* másokat átfogó értelemben szerethessen. Vagyis Marion egyáltalán nem győzött meg róla, hogy Descartes számára a „szent barátságként” értelmezett, az ÚJSZÖVETSÉG istene által bevezetett felebaráti szeretet – amint az a Voetiushoz írt levél hetedik fejezetében körvonalazódik – egyáltalán szóba jöhetne mint az egyetemes szeretet alapzata.

Ezt a megoldást javasolja a következő részletben: „Az *ego* pontosan annyiban szereti a másikat, amennyiben, egymást követően, először fölhangy azzal, hogy megjelenítse a másikat, aztán szeretetre gyűl a felfoghatatlan (Isten) iránt, végül pedig visszatér a másikhöz mint akit a felfoghatatlan szeret. Így a felebaráti szeretetnek meglesz az a funkciója, hogy az *ego* számára lehetővé teszi a *cogitatio* onto-teológiájának meghaladását, hogy végül eljusson a másikhöz mint olyanhoz.”³⁰

Miután az eddigiekben az egyetemes szeretetet a kettős értelemben vett testi szeretetként értelmeztük, számomra semmiképp sem tűnik követendőnek Marion példája, aki a felebaráti szeretet istenét hívja segítségül. Ez az isten ugyanis csak az embernek tenné lehetővé, hogy részesüljenek a szeretet egyetemességében, noha a descartes-i szeretet egyetemessége ennél sokkal tágabb. Erről a tágabb értelmű egyetemességről különös módon a Chanut-höz írott 1647. június 6-i levélnek azok a gondolatmenetei adnak tanúbizonyságot, amelyek *filozófiai* módon értelmezik az ember kitüntettségének biblikus gesztusát. Descartes itt mindenekelőtt leszögezi, hogy „egyedül Isten a világegyetem céloka s egyszersmind ható oka is”.³¹ Ámde rögtön ezután hozzátéveszi, hogy ez a célokság semmi módon nem helyeződik át az emberbe, vagyis az em-

ber semmiféle kitüntetettségre sem tehet szert pusztán azon az alapon, hogy valami-féle közbülső célok volna a világegyetem közepén. „*Ami pedig a teremtményeket illeti, amennyiben kölcsönösen egymást szolgálják, mindegyikük magának tulajdoníthatja ezt a kiváltságot, hogy mindazok, amik őt szolgálják, érte lettek.*”³²

Sem az Ó-, sem az ÚJSZÖVETSÉG nem értelmezhető az ember kiváltságos helyzete melletti tanúságtételként: „*[I]gaz ugyan, hogy a teremtés hat napját a Teremtés könyve úgy írja le, hogy úgy tűnik, az ember a legfontosabb szereplője; ám erre azt lehet mondani, hogy a Teremtés könyvének ez a története az ember számára íródott, a Szentlélek elsősorban azokat a dolgokat akarta részletezni benne, amelyek őrá vonatkoznak [...]*”³³

Ám ami az ÚJSZÖVETSÉG-et illeti, Descartes számára egyáltalán nem magától értetődő, hogy „*a Megtestesülés misztériuma, valamint mindaz a sok jótétemény, amit Isten tett az emberekért*” azt jelentené, hogy „*nem tehetett végtelen sok más nagy jótéteményt végtelen sok más teremtménnyel*”.³⁴

Ez s a hasonló megfogalmazások kézenfekvővé teszik azt az elgondolást, hogy Descartes számára az ember kitüntetettsége – amely azért az ő számára az ember eszes lélekkel történő felruházásának értelmében mégiscsak kétségbevonhatatlan tény – még akkor sem tekinthető az „*igazi ember*” s a nem emberi élőlények közti alapvető törést kielégítően bizonyító érveknek, ha az a jótétemény, amelyet az ember számára az intellektuális természet jelent – amint ez kétségbevonhatatlannak látszik – speciálisan emberi jótétemény. Mert hogyan is zárhatnánk ki, hogy más teremtmények más, rájuk szabott jótéteményekkel rendelkezzenek?

Vagyis nincs olyan cezúra az ésszel felruházott s az ésszel nem rendelkező létezők közt (hangsúlyozni szeretném, hogy ez annyit is jelent, hogy e létezők nem *megfosztva* vannak az észtól, hanem egyszerűen nincs nekik), mint amelyet a karteziánus dualizmus nevezetes dogmája sugall. Descartes kiindulópontja inkább az, hogy létezik az igen nagy jótétemények *folyamatos* láncolata, amelynek tagjaként minden teremtett létező kap valamilyen jótéteményt, éspedig abban a mértékben, amennyiben kifejez valamit a realitásból, vagyis tökéletességből (a perfekció spinozai értelmében). Ugyanezt a vélekedést fejezi ki Descartes a Burmannal folytatott beszélgetésben:

„*Descartes: [...] Mert mindenki által elfogadott és igaz az az axióma, mely szerint az okozat hasonló az okhoz. Márpedig Isten az én okom, én az ő okozata vagyok, tehát hozzá hasonló.*

[...]

Burman: Ámde így a kő stb. is rendelkezni fog istenképiséggel.

Descartes: Bizony, ezek is Isten képére és hasonlatosságára teremtettek, csak hogy e hasonlóság az ő esetükben igen távoli, csekély és zavaros. Én azonban, aki többet kaptam Isten teremtéséből, inkább rendelkezem képével is.”³⁵

Vagyis kibontakozik előtűnk az Isten és a világegyetem viszonyára vonatkozó átfogó descartes-i koncepció, amely egyrészt az ismeretmetafizikában az istenképiség folytonos láncolatának tézisért jelenti, másrészt a szeretetmetafizikában egy hasonló folytonos láncolatot implikál, a minden teremtett létezőnek juttatott igen nagy jótétemények folytonos láncolatát. S ehhez még hozzá kell tennünk azt is, hogy Descartes nem annyira az ÚJSZÖVETSÉG vizsgálata révén jutott el ehhez a gondolathoz, hanem sokkal inkább „*a világ nagy könyvének*” tanulmányozása révén. A filozófiai istenismeret Descartes számára elegendő alapzatnak bizonyul, az evangéliumi megalapozás ehhez képest másodlagos. A sokféle látszat ellenére nem állhatott messze attól a Spinozától, aki tudja magáról, „*hogy ha egyszer szert tettem egy megbízható bizonyításra, nem juthatok többé olyan gondolatokra, hogy valaha is kételkedjem abban a bizonyításban; azért teljesen megnyugszom abban, amit az értelem mutat nekem, sohasem aggódva, hogy talán csalódtam benne, sem*

pedig, hogy a SZENTÍRÁS, még ha nem kutatom is, ellentmondásba juthatna vele. Mert az igazság nem ellenkezik az igazsággal [...]”³⁶

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Descartes számára a hő, a melegség az élet minden területén jelen van. Kettős értelemben is a szeretet „jele”. Egyrészt az értelmi szeretetet mindig kíséri a melegség, másrészt az ésszel nem rendelkező létezőket a meleg mozgatja és vezeti – egészen addig a pontig, ahol meg nem jelenik a szeretet s az eszes lélek. Az embrionális lét az a közties szféra, amely döntő jelentőségű mindkét oldal szempontjából.

A világegyetem valamennyi létezője Isten képére és hasonlatosságára teremtett, ami annyit jelent, hogy valamennyi létező részesül az „igen nagy jótéteményekben”, ki-kiját természetének megfelelően. Vagyis nehezen hárítható el a következtetés, hogy a descartes-i univerzumot teljességgel áthatja a szeretet. A melegségtől kísért értelmi szeretet az, ami az emberi világot irányítja, míg a melegség maga az ész alatti világ folyamatainak irányítója. S még az Isten-ember-természet viszony is felfogható mintegy a szeretet teremtő emanációjaként, amelynek során az isteni természet minden irányban kiárad s mindenfelé visszaverődik. Talán ez a megsokszorozódó, egymásba gyűrődő (*multiplié*) szeretetáradás alkothatta volna annak az újonnan kidolgozott metafizikának a fundamentumát, amelyet Descartes Erzsébet hercegnővel tett heidelbergi sétái alkalmával fejthetett volna ki, talán valahogy úgy, mint később előkelő hölgy vidéki kastélyában a világok sokaságáról társalkodó Fontenelle.

Jegyzetek

1. Magyar kiadása – Dékány András fordításában –: Descartes: A LÉLEK SZENVEDÉLYEI. Szeged: Ictus, 1994. Két fő francia kiadása: Ch. Adam & P. Tannery (szerk.): ŒUVRES DE DESCARTES. Paris: Vrin, 1996, (AT) XI. kötet, illetve G. Rodis-Lewis (szerk.): Descartes: LES PASSIONS DE L'ÂME. Paris: Vrin, 1970.
2. Magyar kiadása a René Descartes: TEST ÉS LÉLEK, MORÁL, POLITIKA, VALLÁS című kötetben (Budapest: Osiris, 2000. Barcza Katalin et al. fordítása). Az alapul vett francia kiadás: J.-M. & M. Beyssade (szerk.): Descartes: CORRESPONDENCE AVEC ÉLISABETH ET AUTRES LETTRES. Paris: GF-Flammmarion, 1989.
3. E rövid tanulmány természetesen csak fellillantani tudja ezt a Descartes-képet. További adalékokkal szolgálnak a szerző korábbi írásai: DESCARTES A BARÁTSÁGRÓL, in: *Világosság* 39 (1998) 12. sz. 62–75. o., illetve *DE CIVITATE AMICORUM AVAGY LEVELEZÉS A SZERETET JEGYÉBEN*, amely a TEST ÉS LÉLEK utószavaként jelent meg.
4. TEST ÉS LÉLEK, 224. o.
5. Uo.
6. TEST ÉS LÉLEK, 225. o.
7. Uo.
8. Ez a parallelizmus attól sajátos, hogy – mintegy a *potentia ordinata* és a *potentia absoluta* viszonyával analóg módon – teljes is, meg nem is. Egyrészt szinte spinozai módon teljes, azaz már-már azonosság. A lélek önállóságának fenntartása viszont *metafizikailag* a lélek magasabbrendűségének állítását jelenti, éppoly „határfogalom”, mint amennyire határfogalom az Istennek tulajdonított *potentia absoluta*, amelynek természetesen komoly teológiai-metafizikai jelentősége van még akkor is, ha Isten ténylegesen sohasem törné meg az *ordinata* rendjét. „*Pszichológiaiilag*” pedig annyit jelent a lélek önállósága, hogy felügyelőként kell vigyáznia, hogy a szeretet ne ragadjon túlzásokra bennünket. Érdeemes felfigyelnünk a lélek kognitív értelemben vett „felügyelői” szerepével való rokonságra (lásd később).
9. AT XI, 218. o. Saját fordításom.
10. AT X, S. 218. Saját fordításom.
11. TEST ÉS LÉLEK, 225. k. o.

12. Denis Kambouchner lekötelező módon rendelkezésekre bocsátott LE CONCEPT DE L'AMOUR CHEZ DESCARTES című publikálatlan kéziratában.
13. Descartes: ELMÉLKEDÉSEK AZ ELSŐ FILOZÓFIÁRÓL. Budapest: Atlantisz, 1994. 65. o. Boros Gábor fordítása. Latinul lásd AT VII, 52. o.
14. TEST ÉS LÉLEK, 229. o.
15. Urbán Eszter fordítása. „*Quin corpus onustum / hesternis vitis animum quoque praegravat una, / atque adfigit humo divinae particulam aerae.*” *Mutatis mutandis* a horatiusi sorok egy a descartes-ihoz hasonló programról árulkodnak.
16. 225. k. o.
17. Lásd A LÉLEK SZENVEDÉLYEI, 82. §.
18. 132. §, 84. o. AT XI, 389. o.
19. TEST ÉS LÉLEK, 252. k. o.
20. TEST ÉS LÉLEK, 253. o.
21. Uo.
22. I. m. 100. o.
23. AT XI, 253. o. Saját fordításom.
24. Descartes: ÉRTEKEZÉS A MÓDSZERRŐL. Budapest: Ikon, 1992, 57. o., AT VI, 46. o.
25. 1647. február 1., TEST ÉS LÉLEK, 231. o.
26. Vö. az ÉRTEKEZÉS ötödik részének zárlatával!
27. L. idézett kézirat 8. oldal.
28. Uo.
29. L'ÉGO ALTÈRE-T-IL AUTRUI? In: QUESTIONS CARTÉSIENNES. Paris: PUF, 1991. 215. o. Saját fordításom.
30. I. m. 219. o. Saját fordításom.
31. TEST ÉS LÉLEK, 251. o.
32. Uo.
33. Uo.
34. Uo.
35. ELMÉLKEDÉSEK, 64. o. (AT V, 156. o.)
36. 21. levél, Blyenbergh-hez 1665. január 28-án. Spinoza: POLITIKAI TANULMÁNY ÉS LEVELEZÉS. Budapest: Akadémiai, 1980. 179. o.

Dékány András

A TEST SZEREPE DESCARTES-NÁL A SZENVEDÉLYEK MECHANIZMUSÁBAN

Több mint figyelemre méltónak tűnik, hogy valahányszor Descartes A LÉLEK SZENVEDÉLYEI-ben az öröm szenvedélyét taglalja, mindannyiszor megjelenik mellette egy egészen másfajta öröm is.

Idézzük fel hát először az öröm fogalmának descartes-i meghatározásait!

Amikor Descartes a könyv második részének elején arról beszél, hogy a szenvedélyek közvetlen okán túl (mely abban az ingerlésben keresendő, „*amellyel a szellemek az agy közepén lévő kis mirigyét mozgatják*”) az igazi s legfőbb ok valójában az érzékeket mozgató külső tárgyokban keresendő, akkor rögtön hozzáfűzi, hogy ezek „*nem a bennük lévő különféleségeknél fogva keltenek bennünk különféle szenvedélyeket, hanem csupán azon különféle módok révén, ahogyan a tárgyak kárunkra vagy hasznunkra... vannak*” (51. és 52. cikkely).*

* Az itt következő Descartes-idézeteknél oldalszámokat nem adtunk meg, mert a – többnyire rövid – cikkek az általunk használt magyar kiadásban viszonylag könnyen visszakereshetők. Ez a kiadás a következő: René Descartes: A LÉLEK SZENVEDÉLYEI. (Ford. Dékány András.) Szeged: Ictus, 1994.

A mondottak alapján egyértelműnek látszik, hogy valójában nem a külső tárgyak tartalmi sajátosságai, valódi minőségei gyakorolnak hatást az ember érzékeire, hanem inkább az a mód, ahogyan az ember a szóban forgó hatást értékeli. Kérdésfeltevésünk is kissé pontosabban megfogalmazva úgy hangzik: minek alapján állítja Descartes, hogy az öröm fajtái a jóval kapcsolatosak?

Továbbhaladva innen a negyven általa tárgyalandó szenvedély felsorolásához, Descartes először csupán annyit jegyez meg az örömmel kapcsolatban, hogy „*a jelen levő jó szemlélete örömet... kelt bennünk, ha olyan jóról... van szó, amelyet mint hozzánk tartozót mutatnak be nekünk*” (61. cikkely).

Már ez a megfogalmazás is felkelti bennünk a gyanút, hogy az itt „*jelen levő jóként*” emlegetett dolog nem lehet egy érzékeinket mozgató külső tárgy, hiszen „*hozzánk tartozik*”. A hat alapszenvedély tárgyalása során azután a 91., ill. a 94. cikkelyben Descartes még pontosabban fejt ki gondolatait. Miután leszögezi, hogy „*az öröm a lélek kellemes megindultsága, amely annak a jónak az élvezete, melyet az agy benyomásai a sajátjaként ábrázolnak neki*”, még egyszer aláhúzza, hogy a jót itt az agy benyomásai ábrázolják a léleknek, mint hozzá tartozót. Miért van erre szükség? Mert létezik egy másfajta öröm is, mely nem szenvedély.

Ez a tisztán intellektuális öröm pusztán a lélek cselekvése révén kerül a lélekbe, így csak olyan „*ön maga által önmagában kellett kellemes megindultság, amely annak a jónak az élvezete, amelyet az értelem a sajátjaként ábrázol neki*”. Az értelem által ábrázolt jó azonban nem tárgy, hanem belső diszpozíció. Ámde ezt a jó hangoltságot a 94. cikkely szerint kettős értelemben kell felfogni. Egyrészt ugyanis a test kellemes érzése abban áll, hogy „*az értekek tárgyai valamilyen mozgást keltenek az idegekben, melyek árthatnának nekik, ha azoknak nem volna elég erejük az ellenállásra, vagy ha a test nem volna jól hangolva. Ez olyan benyomást kelt az agyban, amely, mivel a természet arra szánta, hogy e jó diszpozícióról és emez erőről tanúskodjék, úgy ábrázolja azt a léleknek, mint hozzá tartozót, amennyiben a lélek egyesítve van a testtel, s így felkelti benne az örömet*”.

Másrészt azonban az ily módon leírt és megmagyarázott szenvedélyen kívül „*ugyan ezen oknál fogva találunk természet szerint örömet abban, hogy meghatottnak érezzük magunkat mindenféle szenvedély, még a bánat és a gyűlölet hatására is, amikor ezeket a szenvedélyeket csak olyan különös kalandok okozzák, melyeket színpadon látunk bemutatva, vagy más hasonló témák, amelyek, mivel semmiképpen sem árthatnak nekünk, mintha simogatnák a lelkiünket, közben megérintik*”.

Ezzel azonban létrejön a lélek külvilágtól független saját belső világa, amelynek kimutatása minden bizonnyal Descartes céljai közé tartozott, amikor A LÉLEK SZENVEDÉLYEIT megírta.

A bizonyítás először a lélek és a test elválasztásának megindoklásával kezdődik.

Következő lépésként Descartes, az emberi test felépítését és működését általánosan ismertnek véve, annak magyarázatát tekinti feladatának, hogy „*az életszellemekek és az idegek milyen módon járulnak hozzá a mozgásokhoz és az értekekhez*”, valamint, hogy „*mi az a testi alapelve, amely mozgásba hozza őket*” (8. cikkely). Leírásának végén a 16. cikkelyben az emberi testet összefüggő, önálló szerkezetként, a mechanikain kívül semmilyen más működési elvet nem igénylő koherens egészként mutatja be. „*Úgyhogy az összes mozgás – írja ebben az egyszerre orvostörténeti jelentőségű és az antik emberfelfogásnak ugyancsak hadat üzenő bekezdésben –, melyet az akaratunk hozzájárulása nélkül végzünk (mint gyakran előfordul, amikor lélegzünk, járunk, eszünk, végső soron minden olyan tevékenység folyamán, amely közös bennünk az állatokkal), csak végtagjaink alkatától, valamint annak a mozgásnak az irányától függ, melyet a szív hője által felizgatott szellemekek természetüknél fog-*

va az agyban, az idegekben és az izmokban követnek: ugyanúgy, ahogyan egy óra mozgását is pusztán rugóinak ereje, valamint kerekeinek formája hozza létre.”

A 26. cikkelyből azonban az is kiderül, hogy „az idegek útján az agyba jutó benyomások” tárgyi hasonlósága egyáltalán nem jelent garanciát az általuk megjelenített objektumok tényleges létezésére vonatkozóan. Előfordulhat ugyanis, hogy „*e lenyomat oly hasonlatos az általa ábrázolt dologhoz, hogy tévedhetünk a rajtuk kívüli tárgyakra vonatkozó észleleteket illetően vagy azokkal kapcsolatban, melyek testiünk néhány részére vonatkoznak, ám nem tévedhetünk ugyanilyen módon a szenvedélyek vonatkozásában, mivelhogy oly közeliek és bensőségesek a lelkiünknek, hogy lehetetlen nem úgy éreznie őket, hogy igazából is ne olyanok legyenek, mint amilyeneknek érzi őket*”. Descartes ezzel a kijelentésével sokkal bizonyosabbnak tartja az ember maga teremtette belső világának létét a külvilágénál, mondván, hogy még alvás közben sem „*érezhetjük magunkat szomorúnak vagy meghatottnak olyan szenvedély miatt, amelyről ne állíthatnánk, hogy magában a lélekben ez a szenvedély megvan*”.

A test szerepének ezután következő vizsgálatával Descartes természettudományos egzaktussággal szeretné bizonyítani, hogy az ember (vagyis a lélek) kezdettől fogva tevékeny a szenvedélyek létrehozásában.

Abból a Descartes által a mű elején vázolt alaptételből kiindulva ugyanis, mely szerint a test aktív fellépését, azaz cselekvéseit a lélek vonatkozásában szenvedélyeknek kell nevezni, az alábbi meghatározást találjuk ez utóbbiakról a 27. cikkelyben: „*olyan észleletei, érzései vagy felindultságai a léleknek, melyeket különösképpen a lélekre vonatkoztatunk, s amelyeket a szellemek valamilyen mozgása okoz, tart fenn és erősít meg*”. Ebből ugyan első látásra mintha épp az látszana következni, hogy a test az életszellemek áramlása révén egyedül határozza meg a lélek szenvedélyeit. Ez azonban két oknál fogva sincs így. Egyrészt, mert az életszellemek mozgásirányát nem egyedül a test határozza meg, ebbe beleszól – az agyalapi mirigy közvetítésével – a lélek is. Másrészt pedig, mert maga a test már pusztán természeti működésében is a lélek befolyásolására törekszik.

Hogyan hat egymásra a lélek és a test? – teszi fel a kézenfekvő kérdést Descartes a 34. cikkelynek már a címében is. Úgy, hogy van a testen belül egy rész, ahol a lélek sokkal jobban és közvetlenebbül gyakorolja funkcióit. Ez nem a szív, nem is az egész agy, hanem csupán annak legbelső része, „*egy bizonyos igen kicsiny mirigy*”, melynek a „*legkisebb mozgása is sokra képes, hogy megváltoztassa e szellemek áramlását, és viszont, a szellemek áramlásában bekövetkező legkisebb változások is sokat tehetnek azért, hogy megváltoztassák e mirigy mozgásait*” (31. cikkely). Lényegében tehát az agyalapi mirigy mozgása felelős az agyüregeket kitöltő életszellemek mozgásirányának minden megváltozásáért. Mármint a lélek az agyalapi mirigyből „*kisugárzik*” a szellemek és a vérek közvetítésével a test többi részébe, miközben a lélek természetéhez tartozik, hogy „*annyiféle benyomást fogad magába, azaz annyiféle észlelete van, ahányféle mozgás érkezik ebbe a mirigybe*”. Ugyanakkor viszont „*a test gépezete is oly módon van összeállítva, hogy... a mirigy az őt körülvevő szellemeket az agy nyílásai felé hajítja, melyek elvezetik őket az izmokba, s ezáltal megmozgattatja velük a vétagokat*”. A lélek tehát azáltal, hogy a szenvedélyek keletkezése az életszellemek mozgására egyszerűsödik, oly módon osztozik a testtel az életszellemek irányításának feladatában, hogy maga is mechanikai módon viselkedik. Mert az összes szenvedélyt az agy üregeiben tartalmazott szellemek okozzák, „*amennyiben irányukat azon idegek felé veszik, melyek a szív nyílásainak tágítására vagy szűkítésére vagy pedig arra szolgálnak, hogy különféleképpen hajtsák a szív felé a többi részben található vért*” (37. cikkely). A szenvedélyek mechanizmusán belül azonban a mirigy mozgása és a szellemek áramlása olyan semleges terület, mely nem kizárólag csak a test, hanem egyúttal a lélek megnyilvánulásainak is terepe.

Ugyanakkor viszont, a másik oldalról, a szenvedélyek fő hatása az emberekre abban foglalható össze, hogy „*ösztönzi és ráveszi a lelküket azoknak a dolgoknak az akarására, amelyekre a szenvedélyek a testüket készítik elő*” (40. cikkely). Ezt azonban csak akkor tehetik, ha van valamilyen kapcsolat, kölcsönös alkalmazkodás – vagyis nem áll fenn teljes különeműség – a lélek cselekvései (akarásai) és szenvedélyei között. S bár látszat szerint az a definíció, hogy „*a lélek egész cselekvése abban áll, hogy pusztán valaminek az akarásával előidézi, hogy a kis mirigy, amelyhez a lélek szorosan hozzá van rögzítve, a megkövetelt módon mozogjon, hogy létrehozza az ezzel az akarással kapcsolatos hatást*” (41. cikkely), továbbra is az akarat egyetemes mechanizmus előtti meghátrálását jelenti, hamarosan mégis azt látjuk, hogy nemcsak kívánatos, hanem teljességgel lehetséges is a lélek számára a szenvedélyek felett hatalmat szerezni.

Itt azonban már szót kell ejteni arról, hogy egészségügyi vagy éppen morális okokból célszerű-e a szenvedélyeket kordában tartani. Noha Descartes az előbbi megfontolás felé látszik hajlani, érvelése azonban – nem is annyira észrevétlenül – mégiscsak mozgásba hozza a morális értékítéleteket is. Általános elgondolása szerint ugyanis a szenvedélyeket, a mirigy mozgásával ellentétben, nem képes az akarat cselekvése közvetlenül sem felkelteni, sem pedig megszüntetni, „*közvetve azonban felkelthetők és megszüntethetők ama dolgok képzete által, melyek általában összekapcsolódnak azokkal a szenvedélyekkel, melyeket akarunk, és amelyek ellentétesek azokkal, melyeket el akarunk vetni*”. Eszerint tehát az erkölcsi mérlegelés szempontjai olykor hatékonyan képesek a pusztán testi mechanizmusok és reakciók szándékát megghiúsítani, mint például akkor, amikor a merészség előidézése és a félelem leküzdése érdekében – az akarat mellett – figyelembe vesszük „*az érveket, a tárgyakat vagy a példákat, melyek meggyőznek róla, hogy a veszély nem nagy, hogy mindig biztonságosabb a védekezés, mint a menekülés, hogy dicsőségben és örömben lesz részünk, ha győzünk, miközben csak sajnálkozásra és szegénre számíthatunk, ha elfutottunk és hasonló dolgokat*” (45. cikkely).

Az akarat azonban a szenvedélyeket (a szívben, vérben és életszellemelekben őket kísérő erőteljes felindulások miatt) csak két lépcsőben változtathatja meg vagy állíthatja le. Addig ugyanis, amíg a felindulás nem szűnik meg, „*a szenvedélyek ugyanazon a módon vannak jelen a gondolkodásunkban, ahogyan az érzéki tárgyak az alatt, míg az érzékszerveinkre hatnak*”, vagyis – csakúgy, mint a mennydörgés vagy a kezünket égető tűz esetében – embertől független elsődleges minőségeik révén, minden rá való tekintet nélkül fejtik ki hatásukat. Amíg tehát a felindultság ereje teljében van, addig az akarat csak annyit tehet, „*hogy nem egyezik bele a következményeibe, és hogy visszatart több olyan mozgást, amelyekre a felindultság veszi rá a testet*”, s csak azután gyűrheti le a szenvedélyeket, „*hogy a vér és a szellemek felindultsága lecsillapodott*” (46. cikkely).

Meg kell azonban jegyezni, hogy Descartes szerint ilyen esetekben egyáltalán nem valamiféle a lélek belsejében zajló küzdelemről, hanem csak a mirigyben – az életszellemelek által – támasztott mozgás, valamint az akarat szembeszegüléséről van mindössze szó. Az egységes lélekben nincsenek részek, következésképpen ellentétek sem léphetnek fel közöttük, így azután egyedül csak a test funkcióinak tulajdoníthatjuk „*mindazt, amit az eszünknek nem tetsző dologként vehetünk észre magunkban*”. Descartes itt először beszél arról, hogy nem szükségszerű az összhang az életszellemelek mozgása és az akarat közt, hogy ellentét és küzdelem lehetséges „*amaz erő kifejtés között, amellyel a szellemek nyomják a mirigyet, hogy előidézzék valaminek a vágyát a lélekben, és a között az erőfeszítés között, amellyel a lélek visszanyomja a mirigyet, azzal az akarattal, hogy meneküljön ugyanattól a dologtól*” (47. cikkely).

Ennek alapján Descartes mint magától értetődő dolgot jelenti ki, hogy a lélek erejét is annál nagyobbak kell tekinteni, minél könnyebben „*győzheti le a szenvedélyeket és állíthatja le a test őket kísérő mozgásait*”. Szintén természetesnek veszi, hogy a jó és a rossz hirtelen felbukkanásával ugyancsak ebben a harcban születik meg minden egyes ember morális személyisége is. Az akaratnak ugyanis, mivel nem áll módjában közvetlenül a szenvedélyekre hatni, bizonyos közvetítéseket – azaz csak a lélektől függő ismereteket – kell mint „saját fegyvereit” önmaga és az életszellemek nemkívánatos mozgása közé iktatni. Saját fegyvereknek pedig Descartes a jó és a rossz ismeretére vonatkozó szilárd és határozott ítéleteket nevezi, „*amelyek szerint a lélek saját elhatározásából élete cselekvéseit vezeti*” (48. cikkely). Jellemző módon azonban Descartes a lélek jóról való tudását nem vezeti le, hanem a hangsúlyt az ítéletek követésének képességére, az elhatározásra helyezi, mondván, hogy „*a lelkek aszerint erősebbek vagy gyengébbek, hogy többé vagy kevésbé képesek-e követni ezeket az ítéleteket, és ellenállni a velük ellentétes pillanatnyi szenvedélyeknek*”. Ebből a szempontból viszont csakugyan létezik különbség „*a hamis vélekedésből származó elhatározások és azok között, amelyek csak az igazság ismeretére támaszkodnak: mivel ha ez utóbbiakat követjük, akkor biztosak lehetünk abban, hogy soha nem érzünk sajnálkozást, sem megbánást miattuk, míg ha az előbbieket követtük, mindíg ezt érezzük, amikor felfedezzük a tévedést bennük*” (49. cikkely).

Eddigi fejtegetéseinek lezárásaként az első rész utolsó cikkelyében Descartes még egyszer visszatér a szenvedélyek testi alapjának magyarázatára, de most azzal a morális felhanggal, hogy a léleknek abszolút hatalmat kell szereznie a szenvedélyei felett. Nem azért, hogy hatalmát a szenvedélyek teljes felszámolására vagy legalábbis háttérbe szorításukra használja, hanem épp ellenkezőleg, azért, hogy hasznos emberi célok szolgálatába állítsa őket. Ennek fizikai-tesztilehetősége azáltal van biztosítva, hogy „*bár a mirigy, illetve a szellemek és az agy mozgása, melyek bizonyos tárgyakat képzelletnek el a lélekkel, természetből fogva össze vannak kapcsolva azokkal a mozgásokkal, melyek a lélekben bizonyos szenvedélyeket keltenek, a megszokás révén mégis el lehet ezeket választani tőlük, és hozzá lehet kapcsolni őket igen különböző más mozgásokhoz*”. Illusztrációként az ésszel egyáltalán nem rendelkező állatok idomíthatóságát említi Descartes, akikben azért ugyanúgy megtalálhatók a szellemek és a mirigy mozgásai, bár ezek bennük csupán a szenvedélyeket kísérő ideg- és izommozgások (nem pedig mint nálunk, a szenvedélyek) fenntartását és megerősítését szolgálják. „*Amikor egy kutya fogoly madarat lát – írja –, természetből fogva hajlamos feléje futni, és amikor puskalövést hall, e zaj természetből fogva menekülésre ösztönzi, mégis rendszerint oly módon tanítják be a vadászkutyákat, hogy egy fogoly látványra megállítja őket, a lövés zaja pedig, amit azután hallanak, azt idézi elő, hogy odafutnak*.” Lehetséges, hogy Descartes ezzel a példával azt akarta sugallni, hogy az embernek is ugyanígy kellene saját magát idomítania? (Azzal a különbséggel persze, hogy az észhasználat miatt egyszerre lehetne idomár és idomított.) Nemcsak hogy lehetséges, hanem az egészen biztos. Mert „*ha kis iparkodással meg tudjuk változtatni az agy mozgásait az ésszel nem rendelkező állatokban – szögezi le végső tanulásként –, nyilvánvaló, hogy még jobban meg tudjuk változtatni ezt az embereknél, s még a leggyengébb lelkűek is abszolút hatalmat szerezhetnének összes szenvedélyük felett, ha eléggé igyekeznének, hogy szenvedélyeiket idomítsák és irányításuk alá vonják*” (50. cikkely).

Descartes tehát nem hagy kétséget afelől, hogy minden egyes ember a kézműves mesterségek mintájára (azaz bizonyos szabályok és megfelelő eszközök alkalmazásával) – amúgy „házilagosan”, minden külső segítség nélkül – kézbe tudja venni saját életét, és annak tetszése és elképzelése szerinti alakításával maga is könnyedén elboldo-

gulhat. Ebből a szemszögből nézve a szenvedélyek olyan összetett testi-lelki folyamatoknak látszanak, amelyeket nem megszüntetni kell, hanem csak bizonyos hasznos hatásokat kell bennük hatékonytá tenni és felszabadítani. Végül a szenvedélyek ilyen jellegű működésének mind a test, mind pedig a lélek irányában egyformán meg kell nyilvánulnia.

Ugyanakkor a szenvedélyek használatának meghatározásánál is számításba kell venni a természettől adott különféle testi jellegű elváltozásokat, „*melyeket a tapasztalat a testünkben mutat, miközben lelkiünket különböző szenvedélyek kavargják fel*” (97. cikkely). E testi elváltozások magyarázata abban keresendő, hogy a csodálkozást leszámítva a többi öt alapszenvedély (szeretet, gyűlölet, vágy, öröm, bánat) oka „*nem pusztán az agyban van... hanem szívben, a lépben, a májban és a test többi részében is, amennyiben a vér, azután pedig a szellemek termelésére szolgálnak*” (96. cikkely). És a vér, a szellemek stb. konkrét szenvedélyeket kiváltó, ill. kísérő áramlásának oka is, csakúgy, mint a mirigy mozgásánál, abban van, hogy „*olyan viszony áll fenn a lelkiünk és a testiünk között, hogy amikor valamilyen testi akciót egyszer valamilyen gondolattal kötöttünk össze, akkor később az egyikük nem mutatkozhat anélkül előttünk, hogy a másikuk is meg ne jelenne*”. Erre Descartes azoknak az embereknek az esetét hozza fel példának, „*akik, amíg betegek voltak, nagy undorodással fogyasztottak valamilyen orvosságos italt, és ezután semmit nem képesek meginni vagy megenni, ami ennek az ízéhez hasonlít, anélkül, hogy ne éreznék újból ugyanazt az undorodást*”, mint ahogyan megfordítva, „*nem gondolhatnak az orvosságok iránt érzett undorodásukra anélkül, hogy ugyanaz az íz ne térne vissza a gondolataikban*” (107. cikkely).

Úgyhogy a szenvedélyek főként akkor látszanak hasznosnak a test szempontjából, ha saját körükön belül, önműködően funkcionálnak, hiszen „*a természet rendelkezése szerint valamennyien a testre vonatkoznak*”. De ha a test összekapcsolódik a lélekkel, akkor már jelen vannak a lélek számára is, így a – még továbbra is természetszerű – használatuk az lesz, hogy „*egyértésre és hozzájárulásra ösztönözzék a lelket azokkal a tevékenységekkel kapcsolatban, amelyek a test megőrzésére vagy valamilyen módon a tökéletesítésére szolgálhatnak*”. A józan ész ekkor azt mondhatja Descartes-tal, hogy a testet illetően az öröm és a bánat az a két szenvedély, amelyet elsőként kell felhasználnunk. Mert a lélek a fájdalom érzésén keresztül értesül közvetlenül a test számára ártalmas dolgokról, s ez az érzés mintegy természetszerűen állítja sorrendbe a szenvedélyeket: 1. bánat, 2. gyűlölet, 3. vágy. Ugyanígy „*a lélek közvetlenül szintén csak valami csiklandozásféle révén értesül a test számára hasznos dolgokról, mely felkeltve benne az örömet, létrehozza azután annak szeretetét, amit az okának vélünk, s végül a vágyat annak megszerzésére, ami előűdézheti, hogy továbbra is megmaradjunk ebben az örömben*”. Ugyanez a józan ész által diktált mechanizmus működik a szeretetnél és a gyűlöletnél is, „*mivelhogy sokkal fontosabb elhárítani azokat a dolgokat, melyek ártanak és rombolni tudnak, mint megszerezni azokat, melyek valamilyen tökéletességet hoznak magukkal, ami nélkül fenn lehet maradni*” (137. cikkely).

A szenvedélyek e lehető legtermészetesebb használata azonban nem mindig csálthatatlan, mert lehetnek olyan testre ártalmas dolgok, melyek eleinte nem okoznak semmiféle bánatot, „*s vannak olyanok is, melyek használnak a testnek, noha először kényelmetlenek a számára*”. Főként azonban a szenvedélyek „*majdnem mindig sokkal nagyobbak és jelentősebbnek tüntetik fel az általuk képviselt jót és rosszat annál, amilyenek valójában*”, s ezáltal megtévesztik az embert, mint ahogyan gyakran látunk ilyen eseteket az állatoknál, lévén, hogy ők a szenvedélyeknek egyedül csak erre a használatára képesek. Mi viszont használhatjuk „*a tapasztalatunkat és az eszünket, hogy megkülönböztessük a jót a rossztól, s igaz értékükön ismerjük meg őket, hogy az egyiket ne tartsuk a másiknak, hogy ne vessük rá túlzottan magunkat semmire*” (138. cikkely). Jóllehet Descartes most hangsúlyoz-

za másodszer a jó és a rossz ismeretének fontosságát a szenvedélyek szabályozásában, mégsem kapunk választ, még most sem, arra a kérdésünkre, hogy vajon honnan ered ez az ismeret, s miben áll a lényege.

Lehet, hogy az majd közelebb visz a megoldáshoz, ha a szenvedélyek lélekre vonatkoztatott használatát ismertető cikkelyben megtudjuk: „*a szeretet és a gyűlölet a megismerésből származik*”? Ekkor ugyanis eszünkbe jut egy korábbi, mégpedig a 85. cikkely, ahol Descartes különbséget tesz a jó és a rossz, valamint a szép és a csúnya között. „*Általában azt nevezzük jónak vagy rossznak – írja –, amit a belső érzékeink vagy eszünk sugallatára megfelelőnek vagy természetünkkel ellenkezőnek ítélünk, ám szépnek vagy csúnyának azt nevezünk, amit külső érzékeink így ábrázolnak nekünk.*” Ez azonban mégsem igazán válasz a jó természetére vonatkozóan, mert csak annyi derül ki belőle, hogy „*kétfajta szeretet születik, tudniillik az, amelyet a jó dolgok iránt, és az, amelyet a szép dolgok iránt érzünk*”. Most viszont, a 139. cikkelyben, legfeljebb csak annyival tudunk meg többet, hogy a lélekhez tartozó szeretet szenvedélyének használata során, „*amikor ez a megismerés igaz, vagyis amikor a dolgok, amelyek szeretésére rábír, valóban jók*”, akkor „*a szeretet összehasonlíthatatlanul jobb, mint a gyűlölet, nem lehet túl nagy, és soha nem mulasztja el az öröm kiváltását*”. Descartes magyarázata itt még meglehetősen leíró (hogy ne mondjuk: technikai) jellegű marad, azaz a tartalmi válasz továbbra is várat magára. Mindenesetre a jó lényegének (egyelőre tehát még mindig csak formális) meghatározása Descartes-nál a következőképpen hangzik: amikor a szeretet valódi jó dolgokkal kapcsol össze bennünket, akkor „*az önmagunk iránt érzett sajátos fajta szeretet nem tesz közöttünk semmiféle különbséget, ez pedig... soha nem lehet rossz*”.

Általában is elmondhatjuk, hogy a szenvedélyek lélekre vonatkozó használatának az a fő szabálya van, hogy csakis a megismerésen, tehát tisztán értelmi aktusokon kell alapulnia, mert már egyedül ezáltal biztosítva van a szeretet és a gyűlölet, az öröm és a bánat önmagukban vett szenvedélyeinek haszna a lélek számára. Kivéve azt az esetet, amikor az előbb említett szenvedélyek egyúttal a vágyat is felkeltik bennünk („*melynek közvetítésével erkölceinket szabályozzák*”), mert ekkor „*mindazok ártalmasak lehetnek, amelyeknek az oka hamis, és... mindazok, amelyeknek az oka helyes, szolgálatunkra lehetnek*” (143. cikkely). Ezzel azonban már a gyakorlat területére tévedtünk, mivel a vágy felkeltésével ez a négy szenvedély a lelket valamilyen cselekvésre bírja. Ezért különösen a vágy gondos szabályozásában áll, mint Descartes megállapítja, „*az erkölcs legfőbb haszna*”, megtéve ezzel az első lépést a jó tartalmi meghatározásának irányába. Mert most már nem csupán azt állítja, hogy „*a vágy mindig jó, amikor igaz ismeretből következik*”, hanem azt is hozzáfűzi, hogy ez az igaz ismeret kizárólag csak a tőlünk függő dolgoknak a tőlünk függetlenektől való megkülönböztetésében áll. A tőlünk, azaz csupán a szabad akaratunktól függő dolgoknak az igazzal történő azonosításá pedig nyilvánvalóan komoly – ha nem éppen a döntő – lépés a modern filozófia megalapozásában.

Descartes ráadásul azonnal felhívja a figyelmet e XVII. századi „kopernikuszi fordulat” gyakorlati jelentőségére, amikor a tőlünk függő dolgokkal kapcsolatban megjegyzi: „*elégendő tudnunk, hogy jók, s máris nem kívánhatjuk őket elég hevesen, mivel azzal, ha tőlünk függő jó dolgokat hozunk létre, az erényt követjük, és bizonyos, hogy nem viseltethetünk elég heves vágygal az erény iránt*”, már csak azért sem, mert azonkívül, hogy a tőlünk függő dolgok mindig sikerülnek, „*még megkapjuk azt a teljes meglepedettséget is, amit vártunk tőle*”. Így azután végül az elkövethető legnagyobb morális hiba is abban áll, hogy „*túl kevésé kívánunk*”: ezen kell tehát az embernek különböző eszközökkel segítenie (144. cikkely).

Nagyon tanulságos ebből a szempontból a 145. cikkely, mely arra int bennünket, miért nem szabad akarnunk, hogy a tőlünk független dolgok bekövetkezzenek. (Érdekes módon Descartes vágyról beszél, de nyilvánvaló, hogy az akaratról van szó.) Ha ugyanis „csak azt kívánhatjuk, amiről úgy véljük, hogy valamilyen módon lehetséges”, akkor „csak annyiban vélhetjük lehetségesnek a tőlünk nem függő dolgokat, amennyiben azt gondoljuk, hogy a véletlentől függenek”. Márpedig a véletlen egyedül csak értelmünk tévedése, mely azon alapul, hogy „nem ismerjük az összes okot, mely minden egyes okozatban közreműködik”. Ehelyett inkább az isteni gondviselésről kell elmélkednünk, és „el kell gondolnunk, hogy lehetetlen, hogy bármi más módon történjék, mint ahogyan ezt a gondviselés mindörökké elrendelte, úgyszólván olyan ez, mint a végzet vagy a rendíthetetlen szükségszerűség” (145. cikkely).

A dolgok ilyenfajta szemlélete azonban mindent, ami történik, végső soron csak jónak láttat velünk, függetlenül attól, van-e rá valamilyen befolyásunk vagy nincs. Mert még ha igaz is, hogy nem vagyunk képesek egyformán befolyásolni a tőlünk függő és a tőlünk független dolgokat, ez azért mégsem kell, hogy a cselekvéstől való tartózkodáshoz vezessen bennünket. Ha tehát sikerül szakítanunk azzal a közönséges vélekedéssel, hogy „van rajtunk kívül egy véletlen, mely oka annak, hogy a dolgok megtörténnek vagy nem történnek meg”, akkor már azt is tudjuk, hogy „semmi nem történik velünk kapcsolatban, ami ne lenne szükségszerű s mintegy a végzettől megszabott, úgyszólván nem kívánhatjuk tévedés nélkül azt, hogy más módon történjék meg”. Amikor pedig „vágyaink többsége olyan dolgokra irányul, amelyek sem tőlünk, sem pedig mástól nem függenek teljes egészükben”, akkor „pontosan meg kell különböztetnünk bennük azt, ami csak tőlünk függ, hogy vágyunkat egyedül csak erre terjesszük ki”. Ennek illusztrálására hozza fel Descartes, hogy még ha tudjuk is előre, hogy egy városba vezető két út közül a biztonságosabbikon haladva a gondviselés parancsa az, hogy kiraboljanak bennünket, „azért még nem szabad közömbösnek lennünk az egyik vagy másik választása iránt, sem pedig megnyugodnunk e parancs megingathatatlan végzettségében”. Ilyen esetekben „az ész azt akarja, hogy válasszuk azt az utat, amely a biztonságosabb szokott lenni, s teljesülnie kell erre vonatkozó vágyunknak, s amikor végigmegyünk rajta, bármilyen baj történik is velünk: mivel ez a baj elkerülhetetlen volt számunkra, nem volt semmiféle okunk azt kívánni, hogy mentesek legyünk tőle, hanem csupán azt, hogy mindent megtegyünk, hogy az értelmünk megismerhesse”. Am ha ez megtörtént, és ha továbbra is „így gyakoroljuk magunkat a végzettségnek a véletlentől való megkülönböztetésében – folytatja Descartes –, akkor könnyedén hozzászokunk a vágyaink oly módon történő szabályozásához, hogy amennyiben a teljesülésük csak tőlünk függ, mindig teljes megelégedést adhatnak számunkra” (146. cikkely).

Végül ez a gondviselésre vonatkozó száraz okoskodás Descartes-nál még azzal a további belátással egészül ki, hogy „a jó és a rossz számunkra főként a belső felindultságoktól függ, melyeket csak maga a lélek kelt a lélekben”. Ugyanakkor azonban némi hiányérzet is támad bennünk amiatt, hogy ez a lélek legmélyén érzett ellenállhatatlan öröm – minden más szenvedélyt és gondolatot felülmúló ereje ellenére – mégis csupán „titokban”, kizárólag a „látható” szenvedélyek háta mögött valósulhat csak meg (miként a halott feleségét sirató férj esetében látjuk a 147. cikkelyben). Ám annak részletes magyarázata, hogy a Descartes által A LÉLEK SZENVEDÉLYEI-ben taglalt testi-lelki mechanizmusokon kívül mire lenne még szükség az ember számára elérhető legnagyobb és legtartósabb öröm titkosságának megszüntetéséhez, már minden bizonnyal túlmutatna jelenlegi fejtegetéseinken.

Jhumpa Lahiri

A BAJTOLMÁCS

Greskovits Endre fordítása

A teásbódénál Mr. és Mrs. Dász azon civódott, hogy melyikük vigye Tinát a vécére. Végül Mrs. Dász engedett, amikor Mr. Dász hangsúlyozta, hogy előző este ő fürdette meg a kislányt. Mr. Kapászi a visszapillantó tükörben nézte, ahogy Mrs. Dász lassan kikászálódik az ormóttan, fehér Ambassadorból, s borotvált, szinte teljesen csupasz lábával végigsúrolja a hátsó ülést. Az asszony nem fogta meg a kislány kezét, miközben a mellékhelyiség felé tartottak.

A konáraci Nap-templomhoz igyekeztek. Száraz, napfényes szombat volt, a július közepi hőséget állandó tengeri szellő enyhítette, eszményi idő a templomlátogatáshoz. Mr. Kapászi általában nem állt volna meg az útnak ennyire az elején, de alig öt perccel azután, hogy reggel fölvette a családot a Hotel Sandy Villa előtt, a kislány nyafogni kezdett. Mr. Kapászi, amint megpillantotta Mr. és Mrs. Dászt, akik a szálloda bejáratánál álldogáltak a gyerekeikkel, először azt állapította meg róluk, hogy nagyon fiatalok, talán még harmincévesek sincsenek. Tinán kívül volt még két fiuk, Ronny és Bobby, akik korbán igen közel álltak egymáshoz, s fogsorukat csillogó ezüstdrótok borították. A család indiainak látszott, de külföldi módjára öltözködtek, a gyerekek keményített, élénk színű ruházatot viseltek, meg átlátszó ellenzőjű sapkát. Mr. Kapászi hozzászokott már a külföldi turistákhoz; rendszerint ő kapta meg őket, mert ő beszélt angolul. Előző nap egy idős skót házaspárt szállított, szeplős képük volt és olyan piheszerű, ősz hajuk, hogy kilátszott alóla napsütötte fejbőrük. Hozzájuk képest Mr. és Mrs. Dász lebarnult, fiatalos arca még meghökkentőbb volt. Mr. Kapászi, amikor bemutatkozott, összetette két tenyerét üdvözlésképpen, de Mr. Dász amerikai módra úgy megszorította a kezét, hogy Mr. Kapászi még a könyökében is érezte. Ami Mrs. Dászt illeti, ő félrehúzta száját, és kötelességtudóan Mr. Kapászira mosolygott, de semmilyen érdeklődést nem mutatott iránta.

Miközben a teásbódénál várakoztak, Ronny, aki az idősebbiknek látszott a két fiú közül, hirtelen kimászott a hátsó ülésről, mert felkeltette a kíváncsiságát egy kecske, melyet földbe szűrt karóhoz kötöttek ki.

– Ne érj hozzá – mondta Mr. Dász. Felpillantott fűzött útikönyvéből, melynek borítóján sárga betűkkel az „INDIA” felirat állt, és amely úgy festett, mint ami külföldön jelent meg. A férfi némiképp bizonytalan és kissé éles hangja mintha még nem forrott volna ki teljesen.

– Rágógumit akarok adni neki – kiáltott vissza a fiú, miközben szaladt tovább.

Mr. Dász kiszállt a kocsiból, és rövid időre leguggolva megmozgatta a lábát. A simára borotvált férfi pontosan úgy festett, mintha Ronny felnagyított változata volna. Zafírkék ellenzőt viselt, öltözéke rövidnadrágból, tornacipőből és trikóból állt. Nyakában fényképezőgép lógott lenyűgöző teleobjektívval, számos gombbal és jelzéssel, ez volt az egyetlen bonyolult dolog, amit viselt. Összehúzott szemöldökkel figyelte, ahogy Ronny a kecske felé rohan, de látszott rajta, hogy nem áll szándékában beavatkozni.

– Bobby, figyelj rá, hogy a bátyád ne műveljen semmi ostobaságot.

– Nincs kedvem – mondta Bobby, és meg se moccant. Elöl ült Mr. Kapászi mellett, s az elefántisten képét tanulmányozta, melyet a kesztyűtartóra ragasztottak.

– Nem kell aggódní – mondta Mr. Kapászi. – Ezek szelíd állatok. – Mr. Kapászi negyvenhat éves volt, gyérülő haja teljesen ősz, de karamellszín bőréből és ránctalan homlokából, melyet szabad perceiben lótuszolajbalzsammal kenetett, könnyen el lehetett képzelni, hogyan festett fiatalabb korában. Szürke nadrágot és hozzá illő karcsúsított ingkabátot viselt, melynek rövid ujjja és nagy, hegyes végű gallérja volt, s mely vékony, de tartós műanyagból készült. Mind a szabását, mind az anyagát ő írta elő a szabónak; ilyen egyenruhát szeretett viselni idegenvezetéskor, mert ez nem gyűrődött össze több órán át sem, amíg a kormányon ült. A szélvédőn át nézte, ahogy Ronny kerülgeti a kecskét, majd sebtében megsimogatja az oldalát, és visszaszalad az autóhoz.

– Gyerekkorában ment el Indiából? – kérdezte Mr. Kapászi, amikor Mr. Dász ismét elhelyezkedett a kocsii ülésén.

– Nem, Mina meg én mind a ketten Amerikában születtünk – jelentette ki Mr. Dász hirtelen támadt magabiztossággal. – Ott születtünk és nőttünk fel. A szüleink most itt élnek, Ászanszóiban. Nyugdijasok. Pár évenként meglátogatjuk őket. – Megfordult és nézte, ahogy a kislány a kocsii felé rohan, ruhájának széles, bíbor szalagjai lifegtek keskeny, barna vállán. Babát szorított magához, melynek sárga haját mintha életlen ollóval vágták volna le büntetésből. – Tina most jár először Indiában, ugye, Tina?

– Már nem kell a vécére mennem – jelentette be Tina.

– Hol van Mina? – kérdezte Mr. Dász.

Mr. Kapászi különösnek találta, hogy Mr. Dász a nevéen nevezi a feleségét, amikor a kislányhoz beszél. Tina arrafelé mutatott, ahol Mrs. Dász éppen vásárolt valamit az egyik félmeztelen embertől a teásbódénál. Mr. Kapászi hallotta, hogy amikor Mrs. Dász visszasétál a kocsiihoz, egy másik félmeztelen férfi egy népszerű, hindi nyelvű szerelmes dalt énekel, de az asszony nyilvánvalóan nem értette a dal szövegét, mert nem látszott rajta se bosszúság, se zavar, s egyáltalán nem reagált a férfi énekére.

Mr. Kapászi figyelte. Az asszony térden felül végződő, piros-fehér kockás szoknyát, négyzögletes fasarokkal ellátott papucscipőt és testhez álló blúzt viselt, mely atlétatrikóra hasonlított. A blúzt mellmagasságban eper formájú vászonrátét díszítette. Alacsony asszony volt, apró keze akár a macska praclija, csillogó körmei a rúzsához hasonlóan rózsaszínűek, alakja pedig enyhén telt. Haja, mely alig hosszabb a férjénél, oldalt elválasztva. Nagy, sötétbarna napszemüvegének kissé rózsaszínes az árnyalata, vállán pedig méretes, szalmafonatú táska, csaknem akkora, mint a felsőteste, tál formájú, s belőle vizespalack kandikál ki. Lassan lépegetett, kezében mogoróval és paprikával kevert puffasztott rizs újságpapírból hajtogatott zacskóban. Mr. Kapászi Mr. Dászhoz fordult.

– Merrefelé élnek Amerikában?

– New Brunswick, New Jersey.

– New York mellett?

– Pontosan. Ott tanítok egy középiskolában.

– Milyen tárgyat?

– Természettudományt. Tulajdonképpen én is minden évben elviszem a diákjaimat a New York-i Természettudományi Múzeumba. Bizonyos értelemben azt lehet mondani, hogy egy csomó közös van bennünk, magában meg bennem. Mióta idegenvezető, Mr. Kapászi?

– Öt éve.

Mrs. Dász odaért az autóhoz.

– Milyen hosszú az út? – kérdezte, amikor becsukta az ajtót.

– Úgy két és fél óra – felelte Mr. Kapászi.

Mrs. Dász erre türelmetlenül felsóhajtott, mintha egész életében szüntelenül utazna. Egy angol nyelvű összehajtogatott bombayi filmmagazinnal legyezte magát.

– Azt hittem, a Nap-templom csak harminc kilométerre van Purítól északra – mondta Mr. Dász az útikönyvre koppintva.

– A Konárákba vezető utak rosszak. Valójában nyolcvan kilométer a távolság – magyarázta Mr. Kapászi.

Mr. Dász bólintott, és megigazította a fényképezőgép szíját, mert dörzsölte a nyakát.

Mr. Kapászi, mielőtt beindította a motort, hátranyúlt, hogy meggyőződjék róla, jól állnak-e a csuklószerű zárok az ajtók belső oldalán. Amint elindult az autó, a kislány játszani kezdett a mellette lévő zárral, némi nehézség árán előre-hátra kattintgatta, de Mrs. Dász nem szólt rá, hogy hagyja abba. Kissé görnyedten ült a hátsó ülésen, nem kínált meg senkit a puffasztott rizzsel. Ronny és Tina a két oldalán ült, mindketten élénkzöld gumit rágtak.

– Nézzétek – mondta Bobby, amikor az autó felgyorsult. Az utat szegélyező magas fákra mutatott. – Nézzétek.

– Majmok! – rikoltotta Ronny. – Hű!

Csapatokban ültek az ágakon, pofájuk fényes, fekete, testük ezüstszínű, búbos fejükön vízszintes szemöldök. Hosszú, sötét farkuk úgy himbálózott a levelek közt, akár egy sor kötél. Némelyik vakarózott fekete, kérges kezével, mások a lábukat lóbálták, miközben az előttük elhaladó kocsit nézték.

– Hanumánnak nevezzük őket – mondta Mr. Kapászi. – Elég sok van belőlük errefelé.

Amint megszólalt, az egyik majom az út közepére ugrott, amitől Mr. Kapászinak hirtelen fékeznie kellett. Egy másik a kocsi tetejére pattant, majd továbbszökkent. Mr. Kapászi dudált. A gyerekek izgatottan tartották vissza lélegzetüket, és kezükkel eltakarták arcukat. Sohasem láttak még majmot az állatkerten kívül, magyarázta Mr. Dász. Megkérte Mr. Kapászit, állítsa meg az autót, hogy fényképezhessen.

Amíg Mr. Dász beállította a teleobjektívet, Mrs. Dász benyúlt a fonott táskába, és előhúzott egy üveg szintelen körömlakkot, melyet mutatójának körmére kent.

A kislány kinyújtotta a kezét.

– Az enyémet is. Mama, az enyémet is lakkozd ki.

– Hagyj békén – mondta Mrs. Dász, miközben a körmére fújta, és kissé elfordult a kislánytól. – Összekennem magam miattad.

– Kész is van – mondta Mr. Dász, miközben visszatette a kupakot a lencsére.

A kocsi erősen zötyögött, ahogy a poros úton robogott, s ettől a benne ülők pattogtak az ülésen, de Mrs. Dász tovább lakkozta a körmét. Mr. Kapászi lassított a tempón, remélte, hogy így simábban haladnak. Amikor a sebességváltóhoz nyúlt, az elől ülő fiú szolgálatkészen odébb húzta szőrtelen térdét. Mr. Kapászi észrevette, hogy ez a fiú kocsit világosabb bőrű a többi gyereknél.

– Papa, miért ül a vezető ebben a kocsiban is a másik oldalon? – kérdezte a fiú.

– Mind ott ülnek, te fafejű – mondta Ronny.

– Ne hívd fafejűnek az öcsédet – mondta Mr. Dász. Mr. Kapászihoz fordult. – Tudja, Amerikában... ez zavarja meg őket.

– Ja, igen, tudom – mondta Mr. Kapászi. Amilyen finoman csak tudott, megint sebességet váltott, felgyorsított, mert emelkedőhöz közeledtek. – Láttam a *Dallasban*, hogy a kormánykerék a bal oldalon van.

– Mi az a *Dallas*? – kérdezte Tina, immár meztelen babájával ütögetve a Mr. Kapászi mögötti ülést.

– Már vége van – magyarázta Mr. Dász. – Televíziós sorozat volt.

Olyanok, mint a testvérek, gondolta Mr. Kapászi, miközben egy sor datolyapálma mellett haladtak el. Mr. és Mrs. Dász úgy viselkedik, mintha báty és nővér volna, nem szülő. Mintha csak aznapra bízták volna rájuk a gyerekeket, nehéz volt elhinni, hogy önmagukon kívül általában másért is felelősek. Mr. Dász dobolt a lencse kupakján meg az útikönyvön, hüvelykujja körmét időnként végighúzta a lapokon, amitől olyan hang hallatszott, mintha megkarcolna valamit. Mrs. Dász tovább lakkozta a körmét. Még mindig nem vette le a napszemüvegét. Tina időnként előállt a kérésével, hogy az ő körmeit is lakkozzák ki, ezért Mrs. Dász egy idő után rácsöppentett egy kis lakkot a kislány körmére, majd visszatette az üvegcsét a fonott táskába.

– Ez nem légkondicionált kocsit? – kérdezte még mindig a körmeit fujkálva. A Tina melletti ablak törött volt, és nem lehetett letekerni.

– Ne panaszkodj – mondta Mr. Dász. – Nincs olyan meleg.

– Mondtam neked, hogy légkondicionált kocsit szerezz – folytatta Mrs. Dász. – Miért csinálsz ezt, Rádzs, csak hogy megspórolj néhány hülye rúpiát? Mennyit spórolsz rajtunk, ötven centet?

Hanghordozásuk pontosan olyan volt, amelyet Mr. Kapászi az amerikai televíziós sorozatokban hallott, bár más, mint a *Dallasban*.

– Mr. Kapászi, nem fárasztó, hogy mindennap ugyanazt mutatja meg az embereknek? – kérdezte Mr. Dász, miközben teljesen letekerte maga mellett az ablakot. – Hé, megállítaná a kocsit? Szeretnék egy képet csinálni erről a fickóról.

Mr. Kapászi az út szélére kormányozta az autót, Mr. Dász pedig lefényképezett egy mezítlábás férfit, aki piszkos turbánt viselt, s gabonászsákokkal megrakott szekéren ült, melyet két ökör húzott. A férfi is, az ökrök is girhesek voltak. A hátsó ülésen Mrs. Dász kibámult egy másik ablakon az égre, ahol csaknem áttetsző felhők húztak el gyorsan egymás előtt.

– Tulajdonképpen már nagyon vártam – mondta Mr. Kapászi, miközben folytatták útjukat. – A Nap-templom az egyik kedvenc helyem. Ebből a szempontból nekem jutalom. Csak pénteken és szombaton vezetek idegeneket. Hét közben más munkám van.

– Csakugyan? Hol?

– Egy orvosi rendelőben dolgozom.

– Maga orvos?

– Nem vagyok orvos. Csak dolgozom egy orvos mellett. Tolmácsként.

– Minek egy orvosnak tolmács?

– Sok gudzsaráti betege van. Apám gudzsaráti volt, de sokan nem beszélnek gudzsarátul ezen a vidéken, az orvos sem. Ezért az orvos megkért, hogy dolgozzam a rendelőjében, tolmácsoljam neki, amit a betegek mondanak.

– Érdekes. Sose hallottam még ilyesmiről – mondta Mr. Dász.

Mr. Kapászi vállat vont.

– Csakolyan munka, mint a többi.

– De milyen romantikus – mondta Mrs. Dász álmodozva, megtörve hosszú hallgatását. Föltolta a feje búbjára rózsaszínes, barna napszemüvegét, mely úgy ült ott, mint

valami tiara. Az asszony tekintete első ízben találkozott a Mr. Kapásziéval a visszapillantó tükörben: halvány, apró szeme volt, állhatatos, de álmodozó.

Mr. Dász kinyújtotta a nyakát, hogy az asszonyra nézzen.

– Mi olyan romantikus benne?

– Nem tudom. Valami. – Vállat vont, egy pillanatig a homlokát ráncolta. – Kér egy rágógumit, Mr. Kapászi? – kérdezte élénken. Belenyúlt a fonott táskába, és odanyújtott egy kis négyszöget, melyet zöld-fehér csíkos papírba csomagoltak. Amint Mr. Kapászi a szájába tette a gumit, sűrű, édes folyadék áradt szét a nyelvén. – Meséljen még a munkájáról, Mr. Kapászi – mondta Mrs. Dász.

– Mire kíváncsi, asszonyom?

– Nem is tudom – vont vállat az asszony, miközben a puffasztott rizst rágcsálta, és a mustárolajat lenyalta a szája széléről. – Meséljen el egy tipikus helyzetet. – Hátradólt az ülésen, fejét félrebillentette a beáradó napfény egy pászmájában, és lehunyta a szemét. – Szeretném elképzelni, mi történik olyankor.

– Jól van. Egyik nap egy ember a torkát fájlalta.

– Dohányos volt?

– Nem. Nagyon furcsa volt az egész. Azt panasolta, hogy úgy érzi, mintha hosszú szalmaszálak akadtak volna meg a torkán. Amikor ezt elmondtam az orvosnak, ő fel tudta írni a megfelelő gyógyszert.

– Milyen szép.

– Szép – bólintott Mr. Kapászi némi habozás után.

– Szóval azok a betegek teljesen magától függenek – mondta Mrs. Dász. Lassan beszélt, mintha hangosan gondolkodna. – Bizonyos szempontból jobban függenek magától, mint az orvostól.

– Hogy érti ezt? Hogy függhetnének jobban?

– Hát például maga mondhatná az orvosnak azt is, hogy a fájdalom inkább égető, mint szalmaszál szúrására hasonlító. A beteg sohasem tudná meg, maga mit mondott az orvosnak, az orvos pedig nem tudná meg, hogy maga rosszat mondott. Nagy felelősség ez.

– Igen, Mr. Kapászi, magának ott nagy a felelőssége – helyeselt Mr. Dász.

Mr. Kapászi sohasem gondolt ilyen hízeltgőn a munkájára. Az ő szemében ez hálátlan mesterség volt. Semmi felemelőt nem talált benne, hogy az emberek baját tolmácsolja, hogy kitartóan lefordítja a sok megduzzadt csont, számtalan has- és bélgörcs, az emberek tenyerén támadt különböző színű, alakú vagy méretű foltok tünetét. Az orvos, akinél csaknem kétszer idősebb volt, vonzódott a trapéz nadrághoz, és rossz vicceket mesélt a Kongresszus Pártról. Együtt dolgoztak egy lerobbant kis rendelőben, ahol Mr. Kapászi rátapadtak a jól szabott ruhák a hőségtől, hiába forogtak a fejük fölött a ventilátor megfeketedett lapátjai.

Az állás hanyatlásának jele volt. Fiatal korában odaadóan tanulmányozta az idegen nyelveket, a szótárak lenyűgöző gyűjteménye volt a birtokában. Arról álmodozott, hogy diplomatáknak és hírességeknek tolmácsol majd, emberek és nemzetek közötti konfliktusokat old meg, elsimít olyan vitákat, melyeknek egyedül ő érti mindkét oldalát. Autodidakta volt. Mielőtt szülei feleséget szereztek neki, esténként egy sor jegyzetfüzetbe írta be a szavak közös etimológiáját, és életének egy pontján már biztos volt benne, hogy adandó alkalommal beszélgetni tudna angolul, franciául, oroszul, portugálul és olaszul, nem is beszélve a hindiről, bengáliról, orísiről és gudzsarátiról. De mára már csak egy maroknyi európai kifejezést őrzött meg az emlékezete, néhány

olyan szót, mint a csészealj meg a szék. Az angol maradt az egyetlen nem indiai nyelv, melyet folyékonyan beszélt. Mr. Kapászi tudta, hogy ez nem valami rendkívüli dolog. Néha attól tartott, hogy a gyermekei jobban tudnak angolul, mint ő, pusztán azért, mert a televíziót nézik. De a nyelvtudása így is jól jött az idegenvezetéshez.

Akkor vállalta el a tolmácsi állást, amikor első fia hétéves korában megkapta a tüfust – így került ismeretségbe az orvossal. Akkoriban Mr. Kapászi angolt tanított egy középiskolában, és képességeit azért kamatoztatta tolmácsként, hogy kifizethesse az egyre magasabbra rúgó orvosi költségeket. Végül a fiú egy este az anyja karjában, láztól égő tagokkal meghalt, de akkor meg a temetést kellett kifizetni, a gyors egymásutánban megszülető többi gyerekre kellett költeni, az új, nagyobb házra, a jó iskolákra és tanárookra, a szép cipőkre és a televízióra meg számtalan egyéb dologra, mellyel megpróbálta megvigasztalni a feleségét, hogy ne sírjon álmában, ezért amikor az orvos kétszer annyit ajánlott, amennyit a középiskolában keresett, elfogadta az ajánlatot. Mr. Kapászi tudta, hogy felesége nem sokra tartja tolmácsi pályafutását. Tudta, ez elveszített fiára emlékezteti az asszonyt, aki zokon vette, hogy ő más életet segít – a maga szerény módján – megmenteni. Ha beszélt is az állásáról, az „asszisztens” kifejezést használta, mintha a tolmácsolás folyamata egyenértékű volna a lázméréssel vagy az ágytál kicserélésével. Sohasem kérdezte a betegekről, akik az orvosi rendelőbe jáltak, s azt se mondta, hogy a munkája nagy felelősséggel jár.

Ezért aztán Mr. Kapászinak hízelgett, hogy Mrs. Dász ilyen kíváncsi a munkájára. Feleségétől eltérően az asszony az állás szellemi erőpróbáira emlékeztette. És még a „romantikus” szót is használta. A férjével nem viselkedett romantikusan, rá, Mr. Kapászira viszont ezt a szót alkalmazta. Eltűnődött, hogy Mr. és Mrs. Dász házassága is ugyanolyan rossz-e, mint az övé meg a feleségéé. Talán bennük is kevés közös van a gyerekeken meg az együtt eltöltött tíz éven kívül. A tulajdon házasságából ismert jeleket látta – a civakodást, a közömbösséget, a hosszú hallgatásokat. Az asszony iránta támadt váratlan érdeklődésétől, melyet nem mutatott sem a férje, sem a gyermekei irányában, Mr. Kapászi kissé megszedült. Amikor megint arra gondolt, hogyan ejtette ki az asszony a „romantikus” szót, a szédülés érzése csak erősödött.

Vizsgálgatni kezdte magát a visszapillantó tükörben, és örömmel töltötte el, hogy aznap reggel a szürke ruhát választotta, nem pedig a barnát, mely kissé már kibuggyosodott a térdénél. Időről időre Mrs. Dászra pillantott a tükörben. De nem csupán az arcát nézte, hanem az epret is a mellén meg az aranybarna mélyedést a nyakán. Úgy határozott, hogy mesél Mrs. Dásznak egy másik betegről is, aztán még egyről: a fiatal nőről, aki azt panaszkolta, hogy esőcseppeket érez a gerincében, majd arról az úrról, akinek szőrszálak nőttek az anyajegyéből. Mrs. Dász figyelmesen hallgatta, közben a haját simítgatta egy kis műanyag kefével, mely ovális tűpárnára emlékeztetett, s újabb kérdéseket tett föl, újabb példákat akart hallani. A gyerekek csendben voltak, még több majmot szerettek volna látni a fákon, Mr. Dász pedig belemerült az útikönyvébe, úgy-hogy mintha magánbeszélgetés folyt volna Mr. Kapászi és Mrs. Dász között. Ily módon telt el a következő félóra, és amikor megálltak ebédelni egy út menti vendéglőnél, mely töltött tésztaféléket és rántottás szendvicset árult, Mr. Kapászi, aki ezeken az útjain rendszerint már előre örült, hogy békében ülhet egy kis forró tea mellett, most csalódott volt. Amikor a Dász család letelepedett egy bíborvörös napernyő alá, melyet fehér és narancsszínű rojtok szegélyeztek, majd bement a rendeléseit az egyik, háromszögletű kalapban fel s alá vonuló pincérnek, Mr. Kapászi vonakodva indult el a szomszédos asztal felé.

– Mr. Kapászi, várjon. Van itt még hely – kiáltott utána Mrs. Dász. Tinát az ölébe ültette, és ragaszkodott hozzá, hogy a férfi csatlakozzék hozzájuk. Ezért aztán együtt itták a palackozott mangólét és ették a szendvicseket meg a Graham-liszthe forgatott, kisütött hagymát és krumplit. Mr. Dász, miután bekebelezett két rántottás szendvicset, újabb képeket készített a falatozó társaságról.

– Még mennyi? – kérdezte Mr. Kapászától, miközben új tekercset helyezett a gépbe.
– Vagy fél óra.

Mostanra a gyerekek már felálltak az asztaltól, hogy újabb majmokat nézzenek, melyek egy közeli fán gubbasztottak, ezért jelentős hely szabadult fel Mrs. Dász és Mr. Kapászi között. Mr. Dász az arca elé emelte a fényképezőgépet, és behunyta a fél szemét, miközben nyelve előbukkant a szája sarkában.

– Ez így vicces. Mina, hajolj közelebb Mr. Kapászihoz.

Az asszony odahajolt. A férfi érezte bőrének illatát, melyben mintha whisky és rózsavíz keveredett volna. Hirtelen aggódni kezdett, hogy az asszony megérzi rajta az izzadságot, melyről tudta, hogy összegyűlt ingének szintetikus anyaga alatt. Egy hajtásra megitta a mangólevet, és lesimította ősz haját. A léből egy kevés az állára csorgott. Azon tűnődött, Mrs. Dász észrevette-e.

Nem vette észre.

– Mi a címe, Mr. Kapászi? – tudakolta, miközben keresett valamit a fonott táskában.

– A címemet szeretné tudni?

– Hogy másolatot küldjünk – mondta az asszony. – A képekből. – Odanyújtott neki egy darab papírt, melyet sebtében letépett a filmmagazin egyik lapjából. Kevés üres hely volt rajta, mert a keskeny csíkot zsúfolásig megtöltötte a szöveg meg egy apró kép, mely egy eukaliptuszfa alatt egymást ölelő hóst és hősnőt ábrázolt.

A papír felkunkorodott, miközben Mr. Kapászi ráírta a címét világos, gondos betűkkel. Az asszony írni fog neki, megkérdi, hogyan telnek napjai az orvosi rendelőben a tolmácsolással, ő pedig ékesszólóan válaszol majd, kiválasztja a legszórakoztatóbb anekdotákat, melyeken az asszony hangosan kacag, miközben a New Jersey-i házban olvassa őket. Idővel az asszony felfedi, milyen csalódás a házassága, ő pedig az övét. Ily módon barátságuk erősödik és elmélyül. Neki lesz egy képe kettőjükéről, melyen sült hagymát esznek a bíborvörös napernyő alatt, s melyet ő – így határozott – biztonságban őriz majd orosz nyelvkönyvének lapjai közt. Miközben gondolatai így kergetöztek, Mr. Kapászi enyhe és kellemes sokkot élt át. Hasonlított ez ahhoz a régi érzéshez, melyet akkor tapasztalt, amikor hónapokon át tartó, szótárral megtámogatott olvasás után végül elolvasott egy részletet egy francia regényből vagy olasz szonettből, és tulajdon erőfeszítése révén megértette a szavakat, egyiket a másik után. Azokban a pillanatokban Mr. Kapászi azt hitte, hogy minden így működik a világban, hogy minden küzdelem elnyeri jutalmát, hogy az élet tévedései végül értelmet nyernek. Az az ígéret, hogy Mrs. Dász ír neki, most ugyanezzel a hittel töltötte el.

Mr. Kapászi, amikor leírta a címet, átnyújtotta az asszonnak a papírt, de amint ezt megtette, elfogta az aggodalom, hogy hibásan írta le a nevét, vagy véletlenül felcserélte a számokat az irányítószámában. Rettegett a lehetőségtől, hogy elvész a levél, hogy a fénykép sohasem érkezik meg, kallódik majd valahol Orízában, közel, de végső soron elérhetetlenül. Arra gondolt, hogy visszakéri a papírfecnit, és meggyőződik róla, hogy helyesen írta-e le a címét, de Mrs. Dász már belepottyantotta a papírt táskája kuszaságába.

Fél háromkor értek Konárakba. A homokkőből épült templom masszív, piramisszerű építmény volt, mely szekeret formázott. Az élet nagy urának, a napnak szentelték, mely az épület három oldalát sütötte naponta megtett égi útján. A talapzat északi és déli oldalára huszonnégy óriási kereket faragtak. A szekeret hét ló húzta, mintha a mennyben vágatnának. Miközben közeledtek feléjük, Mr. Kapászi elmagyarázta, hogy a templomot ezerkétszáz mesterember munkájával a Gangá-dinasztia nagy uralkodója, I. Naraszimhadéva építtette 1243 és 1255 között, hogy megemlékezzen a muzulmán sereg felett aratott győzelméről.

– Ez azt írja, hogy a templom körülbelül hetven hektárt foglal el – olvasta Mr. Dász a könyvéből.

– Mint a sivatag – mondta Ronny, miközben a homokos terepet szemlélte, mely a templomon túl a messzeségbe nyúlt.

– A Csandrabhága-folyó valaha egy mérföldnyire északra folyt innen. Ma már kiszáradt – mondta Mr. Kapászi, miközben leállította a motort.

Kiszálltak, és a templom felé indultak, majd beálltak a fényképezéshez a két oroszlán mellé, melyek a lépcső mellett álltak. Mr. Kapászi ezután az egyik kerékhez vezette őket, mely a maga háromméteres átmérőjével magasabb volt minden emberi lélynél.

– „A kerekek állítólag az élet kerekét jelképezik” – olvasta Mr. Dász. – „A teremtés, a megőrzés és a beteljesedés ciklusát ábrázolják.” Ez igen. – Lapozott. – „Minden keréken nyolc vastag és vékony küllő van, melyek nyolc egyenlő részre osztják a napot. Az abroncsokra madarakat és egyéb állatokat faragtak, a kerékagyra pedig nőket kéjes, jobbára erotikus pózban.”

A számtalan egymásba fonódó meztelen test domborművére utalt, melyek különböző pozitúrákban szeretkeztek, a nők a férfiak nyakában lógtak, lábukat örökre szeretőjük combjára fonták. Ezekon kívül különböző jeleneteket lehetett látni a mindennapi életből, vadásatról és kereskedésről, íjjal lelőtt szarvasokról és kezükben karddal vonuló harcosokról.

Már nem léphettek be a templomba, mert évekkel azelőtt elborította a törmelék, de kívülről megcsodálták, ahogy minden turista, akit Mr. Kapászi idehozott, lassan végigsétálva a templom oldalai mentén. Mr. Dász hátramaradt, fényképezett. A gyerekek előreszaladtak, mutogattak a meztelen alakokra, s különösen a nágamithunák keltették fel a kíváncsiságukat, a félig ember, félig kígyó párok, melyek állítólag – Mr. Kapászi szerint – a tenger legmélyebb vizeiben élnek. Mr. Kapászi örült, hogy tetszik nekik a templom, s különösen attól volt boldog, hogy Mrs. Dászt is lenyűgözi. Az asszony háromnégy lépésenként megállt, némán bámulta a faragott szerelmeseket, az elefántok vonulását meg a félmeztelen női muzikusokat, akik kétfenekű dobot vertek.

Bár Mr. Kapászi számtalanszor járt már a templomnál, miközben ő is a félmeztelen nőket bámulta, felötlött benne, hogy a tulajdon feleségét még sohasem látta teljesen levetkőzve. Amikor szeretkeztek, az asszony még akkor sem nyitotta ki blúzát, s nem oldotta ki alsószyoknyája zsinórján sem a csomót. A férfi sohasem csodálta meg hátulról a felesége lábát úgy, ahogy most a Mrs. Dászt csodálta, aki mintha csakis az ő kedvéért sétált volna előtte. Természetesen bőségesen látott már csupasz végtagokat azokon az amerikai és európai hölgyeken, akik részt vettek az útjain. De Mrs. Dász más volt. A többi nőtől eltérően, akiket csak a templom érdekelt, s akik orrukat az útkönyvbe dugták, szemüket pedig a fényképezőgép mögé rejtették, Mrs. Dászt ő is érdekelte.

Mr. Kapászi alig várta, hogy kettesben maradjon vele, hogy folytathassák magánbe-

szélgetésüket, mégis ideges volt az asszony mellett. Mrs. Dász elveszett a napszemüvege mögött, rá se hederített férje kéréseire, hogy álljon be még egy fényképhez, úgy sétált el a gyerekei mellett, mintha idegenek volnának. Mr. Kapászi, mivel aggódott, hogy esetleg zavarja, előrement, hogy szokása szerint megcsodálja Szúrja, a napisten három életnagyságú bronz megtestesülését, melyek mindegyike a saját falmélyedésében állt a templom három homlokzatán, hogy hajnalban, délben és este üdvözlőjké a napot. Gondosan megmunkált fejdísz viseltek, közönyös, mandulavágású szemük lehunyva, csupasz mellükön faragott láncok és amulettek. A korábbi látogatók hibiszkuszszirmokat szórtak szürkészöld lábuk elé. A templom északi falánál álló utolsó szobor volt Mr. Kapászi kedvence. E Szúrjának az arcát fáradt kifejezés uralta, mint aki kimerült az egész napos munkában, s keresztbe tett lábbal ült lován. Még a ló tekintete is álmosnak látszott. Teste körül kisebb női szobrok párosával, oldalra tolt csípővel.

– Ki ez? – kérdezte Mrs. Dász. A férfi meghökkent, hogy az asszony mögötte áll.

– Ő az Asztácsala-Szúrja – felelte Mr. Kapászi. – A lenyugvó nap.

– Szóval néhány óra múlva épp itt nyugszik le a nap? – Az asszony kihúzta egyik lábát négyszögletes sarkú cipőjéből, és lábujjával megvakarta a másik lába hátulját.

– Pontosan.

Az asszony egy pillanatra fölemelte napszemüvegét, majd visszaengedte.

– Szép.

Mr. Kapászi nem tudta biztosan, mire utal a szó, de az volt az érzése, hogy ez kedvező válasz. Remélte, hogy Mrs. Dász megértette Szúrja szépségét, hatalmát. Talán erről még majd szót ejtenek a leveleikben. Magyarázatokot ír az asszonynak, magyarázatokat Indiáról, ő pedig Amerikáról ír neki. A maga módján ez a levelezés valóra váltja majd az álmát arról, hogy tolmácsol a nemzeteknek. Ránézett az asszony fonott táskájára, örült, hogy az ő címe is ott lapul benne. Amikor elképzelte az asszonyt sok ezer mérföldnyire, úrrá lett rajta az a mindent elsöprő vágy, hogy átölelje, hogy – ha csak egy pillanatra is – olyan ölelésben forrjon össze vele, melynek tanúja lehet az ő kedves Szúrjája is. De Mrs. Dász már továbbindult.

– Mikor térnek vissza Amerikába? – kérdezte, s igyekezett, hogy nyugodtnak halatsszék a hangja.

– Tíz nap múlva.

A férfi számolt: egy hét, míg kipihenik az út fátalmait, egy hét, míg előhívják a filmet, néhány nap, amíg az asszony megfogalmazza a levelet, két hét, míg légipostával Indiába ér. E menetrend szerint, mely a késlekedésekre is hagy időt, Mrs. Dász levelét hozzávetőleg hat hét múlva kapja meg.

A család tagjai hallgattak, amikor Mr. Kapászi kevéssel fél öt után visszaindult velük a Hotel Sandy Villába. A gyerekeknek egy szuvenírboltban megvették a szekér kerekeinek apró gránitmásolatát, melyet a kezükben forgattak. Mr. Dász tovább olvasta a könyvét. Mrs. Dász kikévelte Tina haját, majd két kis varkocsba fogta.

Mr. Kapászi kezdett rettegni a gondolatától, hogy el kell válnia tőlük. Még nem készült fel arra, hogy megkezdje a hathetes várakozást Mrs. Dász levelére. Miközben lopott pillantásokkal nézte, hogyan tesz az asszony gumit Tina hajába, azon tűnődött, miképp hosszabbíthatná meg kicsit az utat. Rendesen a rövidebb úton száguldott vissza Puriba, alig várta, hogy hazaérjen, lesikálja a lábát meg a kezét szantálszappannal és az esti újságba merüljön egy csésze tea mellett, melyet a felesége szolgáltat fel né-

mán. Annak a csendnek a gondolata, melybe már régen beletörődött, most nyomasztotta. Ekkor javasolta, hogy látogassanak el Udajagiri és Khandagiri dombjai közé, ahol a hegyoldalból számos szerzetesi cellát vájtak ki, melyek egy szoros két oldaláról néznek szembe egymással. Néhány mérföldes kitérő, de érdemes megnézni, mondta Mr. Kapászi.

– Ja igen, van is valami róla ebben a könyvben – mondta Mr. Dász. – Egy dzsaina király építtette vagy ilyesmi.

– Akkor elmenjünk? – kérdezte Mr. Kapászi. Megállt egy útelágazásnál. – Balra van. Mr. Dász megfordult, hogy Mrs. Dászra nézzen. Mindketten vállat vontak.

– Balra, balra – kántálták a gyerekek.

Mr. Kapászi elfordította a kormányt szinte mámorosan a megkönnyebbüléstől. Nem tudta, mit tesz majd vagy mit mond Mrs. Dásznak, amikor megérkeznek a hegyekbe. Talán megmondja, milyen kellemes a mosolya. Talán megdicséri az epres blúzá, melyet ellenállhatatlanul előnyösnek talált. Talán, amikor Mr. Dászt lefoglalja a fényképezés, megfogja a kezét is.

Fölösleges volt nyugtalankodnia. Amikor megérkeztek a dombok közé, melyeket meredek, fákkal sűrűn szegélyezett ösvény választott ketté, Mrs. Dász nem akart kiszállni a kocsiból. Végig az ösvény mentén majmok tucatjai ültek köveken és a fák ágain. Lábukat vállmagasságig felhúzták, karjuk a térdükön nyugodott.

– Elfáradt a lábam – mondta az asszony az ülésbe süppedve. – Itt maradok.

– Miért kellett azt a hülye cipőt vened? – kérdezte Mr. Dász. – Nem leszel rajta a képeken.

– Tégy úgy, mintha ott volnék.

– De az egyik képet fölhasználhatnánk az idén karácsonyi üdvözlőlapnak. A Naptemplomnál egyet sem csináltunk ötünkéről. Mr. Kapászi elkészíthetné.

– Nem megyek. Különb is ezektől a majmoktól futkároz a hátamon a hideg.

– De ezek nem bántanak – mondta Mr. Dász. Mr. Kapászihoz fordult. – Ugye?

– Inkább éhesek, mint veszélyesek – mondta Mr. Kapászi. – Ne mutassanak nekik élelmet, és akkor nem zaklatják önöket.

Mr. Dász nekivágott az ösvénynek a gyerekekkel, a fiúk mellette, a lány a nyakában. Mr. Kapászi nézte, ahogy összeakadnak egy japán nővel és férfival, akiken kívül nem volt más turista, s ők is csak egy utolsó fényképezésre álltak meg, majd beszálltak egy közeli kocsiba, és elhajtottak. Amikor az autó eltűnt, néhány majom felrikoltott, halk, sípoló hangokat hallattak, aztán lapos, fekete kezükön és lábukon elindultak fölfelé az ösvényen. Kisvártatva egy csoportjuk kis kört vont Mr. Dász és a gyerekek köré. Tina sikított a boldogságtól. Ronny rohangált az apja körül. Bobby lehajolt, és fölvetett egy vaskos botot a földről. Amikor kinyújtotta, az egyik majom odaugrott, és kikapta a kezéből, majd rövid ideig a földet ütögette vele.

– Utánuk megyek – mondta Mr. Kapászi, miközben kinyitotta a kocsiját. – Sok mindent el kell magyarázni a barlangokról.

– Ne. Várjon egy percet – mondta Mrs. Dász. Kiszállt a hátsó ülésről, és becsusszant Mr. Kapászi mellé. – Rádsznál úgyis ott az ostoba könyve. – Mrs. Dász és Mr. Kapászi együtt nézte a szélvédőn át, ahogy Bobby meg a majom ide-oda húzgálja a botot egymás közt.

– Bátor kisfiú – jegyezte meg Mr. Kapászi.

– Nem lep meg – mondta Mrs. Dász.

- Nem?
- Nem az övé.
- Hogyan, kérem?
- Nem Rádzsé. Nem Rádzs fia.

Mr. Kapászi bizsergést érzett a bőrén. Benyúlt az inge zsebébe a kis lótuszolajbalzsamos dobozkáért, melyet mindig magánál hordott, és három helyen a homlokára kent belőle. Tudta, hogy Mrs. Dász figyel, de ő nem fordította feléje az arcát. Inkább azt nézte, ahogy Mr. Dász és a gyermekek alakja egyre kisebbedik, ahogy kaptatnak fölfelé a meredek ösvényen, s időnként megállnak, hogy fényképet készítsenek, miközben a majmok egyre nagyobb számban veszik körül őket.

- Meglepődött?

Az, ahogy az asszony föltette a kérdést, arra készítette a férfit, hogy gondosan megválogassa a szavait.

– Ilyesmit az ember nem szokott feltételezni – felelte lassan Mr. Kapászi. Visszatette a lótuszolajbalzsamos dobozt a zsebébe.

– Nem, persze hogy nem. És természetesen senki sem tud róla. Az égvilágon senki. Nyolc hosszú éve titokban tartom. – Az asszony Mr. Kapászira nézett, fejét félrebillentette, mintha más szögből is látni akarná. – De most elmondtam magának.

Mr. Kapászi bólintott. Hirtelen száraznak érezte a torkát, homloka pedig meleg volt és kissé érzéketlen a balzsamtól. Azon gondolkodott, kérjen-e Mrs. Dásztól egy korty vizet, de aztán ezt elvetette.

– Nagyon fiatalok voltunk, amikor találkoztunk – mondta az asszony. Benyúlt a fott táskába, ahonnan egy csomag puffasztott rizst húzott elő. – Kér egy kicsit?

- Nem, köszönöm.

Az asszony egy maréknyit a szájába tömött, kicsit lecsúszott az ülésen, és most már nem Mr. Kapászira nézett, hanem kifelé a mellette lévő ablakon.

– Még főiskolára jártunk, amikor összeházasodtunk. A középiskolában kérte meg a kezem. Persze ugyanarra a főiskolára mentünk. Akkoriban gondolni sem bírtunk arra, hogy külön legyünk akár egy napig vagy akár egy percig. A szüleink a legjobb barátságban éltek ugyanabban a városban. Egész életemben, minden hétvégén találkoztam vele vagy nálunk, vagy náluk. Felküldtek bennünket az emeletre játszani, miközben a szüleink a házasságunkról tréfáloztak. Képzelve el! Soha semmin nem kaptak rajta bennünket, bár azt hiszem, bizonyos szempontból az egész többé-kevésbé egy terv része volt. Amiket műveltünk azokon a péntek és szombat estéken, miközben a szüleink a földszinten teáztak... tudnék mesélni róla, Mr. Kapászi.

Annak következtében, hogy a főiskolán minden idejét Rádzzsal töltötte, folytatta az asszony, nem volt sok barátja. Senkivel nem tudott beszélni a fiúról egy nehéz nap végén, senkivel nem tudta megosztani a gondolatait vagy az aggodalmait. Szülei most a világ másik végén élnek, de hozzájuk amúgy sem volt soha közel. Miután ilyen fiatalon ment férjhez, maga alá gyűrte ez az egész, az, hogy azonnal gyereket szült és nevelt, tejet melegített, és a csuklója bőrén mérte a hőmérsékletét, miközben Rádzs dolgozott, szvetterben és kordnadrágban tanította diákjainak a köveket meg a dinoszauruszokat. Rádzs sohasem látszott idegesnek vagy feldúltnak, és meg sem hízott, ahogy ő az első gyerek után.

Mivel mindig fáradt volt, visszautasította egy-két főiskolai barátjának meghívását, hogy ebédeljenek együtt vagy menjenek bevásárlókörrúra Manhattanben. Végül

a barátnök már nem hívták, úgyhogy ő egész nap otthon volt a csecsemővel, körülötte játékok, melyekbe belebotlott jártában, vagy rájuk ült, ha mindig idegesen és fáradtan lerogyott végre. Ronny születése után csak néhanapján mentek el otthonról, és még ennél is ritkábban szórakoztak. Rádzs nem bánta; alig várta, hogy tanítás után hazatérjen, a televíziót nézze és Ronnyt lovagoltassa a térdén. Az asszony felháborodott, amikor Rádzs közölte vele, hogy egy pandzsábi barátja, akivel az asszony egyszer találkozott, de nem emlékezett rá, egy hétig náluk lakik majd, mert állásügyben New Brunswickba jön meghallgatásra.

Bobby azon a délutánon fogant a gumiállatokkal teleszórt kereveten, miután a barát megtudta, hogy egy londoni gyógyszergyártó cég fölvette, Ronny pedig ezalatt ordított, hogy vegyék ki a járókából. Az asszony nem tiltakozott, amikor kávéfőzés közben a barát megsimogatta a tarkóját, majd frissen vasalt tengerészkek öltönyéhez vonta. Gyorsan, némán szeretkezett vele, olyan szakértelemmel, amelyet az asszony még sohasem tapasztalt, a jelentőségteljes kifejezések és mosolyok nélkül, melyekhez Rádzs a dolog után mindig ragaszkodott. Másnap Rádzs kivitte a barátját a JFK-re. A férfi azután elvett egy pandzsábi lányt, azóta is Londonban élnek, és minden évben karácsonyi üdvözlőt váltanak Ráddzsral és Minával, s mindkét házaspár családi fotókat rak a borítékba. A férfi nem tudja, hogy ő Bobby apja. Soha nem is fogja megtudni.

– Bocsánat, Mrs. Dász, de miért mondta el ezt nekem? – kérdezte Mr. Kapászi, amikor az asszony végül elhallgatott, és megint feléje fordult.

– Az isten szerelmére, ne hívjon már Mrs. Dásznak. Huszonnyolc éves vagyok. Magának valószínűleg ennyi idősök a gyerekei.

– Nem egészen. – Mr. Kapászit zavarta, hogy az asszony úgy gondol rá, mint szülőre. Az, amit korábban az asszony iránt érzett, ami arra készítette, hogy az úton a visszapillantó tükörben lesse, most megfakult kissé.

– A képességei miatt mondtam el magának. – Betette a puffasztott rizses zacskót a táskájába, még a tetejét se hajtotta vissza.

– Nem értem – mondta Mr. Kapászi.

– Nem érti? Nyolc évig senkinek sem tudtam ezt elmondani, a barátaimnak sem, Rádzsra meg biztos nem. Ő még csak nem is gyanítja. Azt hiszi, még mindig szerelmes vagyok belé. Hát semmit sem tud mondani?

– Miről?

– Amiről most beszéltem magának. A titkomról meg arról, hogy milyen borzasztóan érzem magam tőle. Borzasztóan érzem magam, amikor a gyerekemre nézek, meg Rádzsra, mindig borzasztóan. Borzasztó késztetésem vannak, Mr. Kapászi, hogy kidobjam a dolgokat. Egyszer azt a késztetést éreztem, hogy mindenemet kidobjam az ablakon, amim csak van, a televíziót, a gyerekeket, mindent. Nem gondolja, hogy ez egészségtelen?

A férfi hallgatott.

– Mr. Kapászi, hát semmit sem tud mondani? Azt hittem, magának ez a munkája.

– Az én munkám az idegenvezetés, Mrs. Dász.

– Nem. A másik munkája. A tolmácsolás.

– De köztünk nincsenek nyelvi korlátok. Mi szükség van akkor a tolmácsolásra?

– Nem erről beszélek. Különben sohasem mondtam volna el magának. Hát nem veszi észre, mit jelent, hogy elmondtam?

– Mit jelent?

– Azt jelenti, unom már, hogy folyton olyan borzasztóan érzem magam. Nyolc éve, Mr. Kapászi, nyolc éve szenvedek. Reméltem, maga segíteni tud, hogy jobban érezzem magam, maga megmondja, mi a helyes. Javasol valami orvosságot.

A férfi ránézett, erre a piros kockás szoknyát és epres trikót viselő asszonyra, aki még harmincéves sincs, aki sem a férjét, sem a gyerekeit nem szereti, aki máris megutálta az életet. Zavara nyomasztotta, és még jobban nyomasztotta, amikor a Tinával a nyakában az ösvény tetején járó Mr. Dászra gondolt, aki a domboldalba vajt ősi szerzetesi cellákat fényképezte, hogy megmutassa majd az amerikai diákjainak, s közben nem is sejtí, nem is tudja, hogy az egyik fia nem az övé. Mr. Kapászi sértve érezte magát, amiért Mrs. Dász megkérte, hogy tolmácsolja az ő közönséges, banális kis titkát. Ő nem emlékeztetett azokra a betegekre az orvosi rendelőben, akik üveges tekintettel és kétségeesetten mentek oda, akik nem tudtak aludni, lélegezni vagy vizelni, és mindezekelőtt nem tudták szavakba önteni a fájdalmukat. Mr. Kapászi ennek ellenére úgy gondolta, kötelessége segíteni Mrs. Dászon. Talán meg kellene mondania neki, hogy vallja be az igazat Mr. Dásznak. Elmagyarázhatná neki, hogy az őszinteség a legjobb politika. Az őszinteségtől bizonytalannal jobban érezné magát, ahogy ő fogalmazta. Talán felajánlhatná neki, hogy közvetítőként részt vesz a beszélgetésen. Úgy határozott, a legkézenfekvőbb kérdéssel kezdi, hogy eljusson a dolog lényegéig, ezért megkérdezte:

– Valóban fájdalmat érez, Mrs. Dász, vagy inkább büntudatot?

Az asszony feléje fordult, és rábámult, a mustárolaj vastagon ült csillogó, rózsaszín ajkán. Kinyitotta a száját, hogy mondjon valamit, de ahogy Mr. Kapászira bámult, mintha valamilyen biztos tudás suhant volna el a szeme előtt, és nem mondta ki. Ez összezúzta a férfit; abban a pillanatban tudta, az asszony még csak annyira sem tartja fontosnak, hogy rendesen megsértse. Az asszony kinyitotta a kocsiját, és elindult fölfelé az ösvényen, kissé imbolygott négyszögletes fasarkain, s időnként a fonott táskába nyúlt, hogy kiviegyen egy maréknyi puffasztott rizst. Potyogott az ujjai közül, cikcakkos nyomot hagyott a földön, ami arra készítetett egy majmot, hogy leugorjon a fáról és felfalja a kis fehér szemeket. A majom nem érte be ennyivel, ezért követte Mrs. Dászt. Többen is követték, úgyhogy az asszony nyomába nemsokára vagy féltucatnyi-an szegődtek, bársonyos farkuk hullámozott mögöttük.

Mr. Kapászi kiszállt az autóból. Kiabálni akart vagy valamilyen módon figyelmeztetni szerette volna az asszonyt, de aggódott, hogy ha az asszony észreveszi az őt követő majmokat, megrémül. Talán elveszti az egyensúlyát is. Talán ráncigálják majd a táskáját vagy a haját. A férfi futásnak eredt az ösvényen, közben fölkapott egy lehullott ágat, hogy azzal ijessze el a majmokat. Mrs. Dász gyanútlanul továbbsétált, nyomában a puffasztott rizsszemek. A dombtető közelében, zömök kőoszlopok elválasztotta cellák sora előtt Mr. Dász térdelt a földön, a kép élességét állítgatva. A gyerekek az árkád alatt álltak, hol eltűntek, hol felbukkantak.

– Várjatok – kiáltott Mrs. Dász. – Jövök.

Tina ugrabugrált.

– Itt jön a mama!

– Remek – mondta Mr. Dász föl se pillantva. – Épp jókor. Megkérjük Mr. Kapászit, hogy csináljon egy képet ötünkéről.

Mr. Kapászi felgyorsította lépteit, s úgy hadonászott az ággal, hogy a majmok össze-zavarva eliramodtak.

– Hol van Bobby? – kérdezte Mrs. Dász, amikor megállt.

Mr. Dász felnézett a fényképezőgép mögül.

– Nem tudom. Ronny, hol van Bobby?

Ronny vállat vont.

– Azt hittem, itt van.

– Hol van? – ismételte meg Mrs. Dász élesen. – Mi ütött belétek?

Szólongatni kezdték a fiút, egy darabig föl s alá mászkáltak az ösvényen. A kiabálástól eleinte nem hallották a fiú üvöltését. Amikor kicsit odébb, egy fa alatt rátaláltak, majmok vették körül, több mint egy tucattal, s hosszú, fekete ujjakkal húzgálták a trikóját. A puffasztott rizs, melyet Mrs. Dász hullajtott el, ott hevert szétszóródva a lába előtt, s most majomkezek szedegették össze. A fiú már hallgatott, teste megmerevedett, könnyek peregtek rémült arcán. Csupasz lába poros volt, és vörös hurkák borították ott, ahol az egyik majom ütogette a bottal, melyet tőle szerzett az imént.

– Papa, a majom bántja Bobbyt – mondta Tina.

Mr. Dász a sortja elejébe törölte tenyerét. Idegességében véletlenül megnyomta a fényképezőgép gombját; az előrecsavarodó film zizegő hangja felizgatta a majmokat, és az, amelyiknél a bot volt, még elszántabban ütötte Bobbyt.

– Mit csinálunk? Mi lesz, ha megtámadják?

– Mr. Kapászi – sikoltotta Mrs. Dász, amikor észrevette őt maga mellett. – Csináljon valamit, az isten szerelmére, csináljon valamit!

Mr. Kapászi fogta a botot és elhessegette őket, sziszegett az ott maradókra, dobantott, hogy eljessze ezeket is. Az állatok lassan, óvatos léptekkel visszavonultak, engedelmesskedtek, de nem ijedtek meg. Mr. Kapászi a karjába kapta Bobbyt, és visszavitte a szüleihez meg a testvéreihez. Miközben vitte, elfogta a kísértés, hogy a fiú fülébe súgjon egy titkot. De Bobby kába volt, reszketett a félelemtől, lába pedig kicsit vérzett ott, ahol a bot felszakította a bőrt. Amikor Mr. Kapászi átadta a szüleinek, Mr. Dász letörölte egy kis piszkot a fiú trikójáról, és megigazította a napellenzőjét. Mrs. Dász benyúlt a fonott táskába, hogy keressen egy tapaszt, melyet a fiú térdén lévő sebre ragasztott. Ronny új rágógumival kínálta öccsét.

– Semmi baj. Csak egy kicsit megijedt, ugye, Bobby? – kérdezte Mr. Dász, és megsimogatta a fiú fejét.

– Istenem, tűnjünk el innen – mondta Mrs. Dász. Összefonta karját a mellén virító eper előtt. – Ettől a helytől hideglelést kapok.

– Jó. Gyorsan vissza a szállodába – helyeselt Mr. Dász.

– Szegény Bobby – mondta Mrs. Dász. – Gyere ide egy picit. A mama megfésüli a hajad. – Megint benyúlt a fonott táskába, ezúttal a keféért, és végighúzta az átlátszó napellenző pereme mentén. Amikor előrántotta a hajkefét, a papírfecni, melyre Mr. Kapászi a címét írta, elrepült a szélben. Mr. Kapászin kívül senki sem vette észre. A férfi nézte, ahogy emelkedik, egyre magasabbra sodorja a szél, a fák közé, melyekre már visszatértek a majmok, s komolyan szemlélték a lenti jelenetet. Most már Mr. Kapászi is ezt figyelte, mert tudta, hogy örökre ezt a képet őrizi majd meg magában a Dász családról.

Prágai Tamás

A VÉLETLEN KECSKE

Sobriewicz szokása szerint boldogtalan volt akkoriban is, amikor feljegyezte ezt a történetet. Persze nem így, nem ebben a formátumban, elegáns, fehér papíron, nyomtatott betűkkel – csúnya kis cédulákra írt akkoriban szerzőnk, meglehetősen igénytelen módon, tintaceruzával, úgy, hogy a tintaceruza a sok szopogatástól és nyálazástól egészen összefogta Sobriewicz nyelvét, ajkát és állát, lefolyt a nyakára a kék lé, de nem is folytatom: kedvet éreztem, hogy kiábránduljak Sobriewiczból ez idő tájt. Boldogtalansága, és ezt sem tartom ritka, megfogalmazásra érdemes különbségnek, alig különbözött attól a fokozhatatlanul elferdült, kéjes örömtől, melyet ezer, sőt százezer szerelmes érez. Tény, hogy szenvedni szeretett csak igazán ez a reménytelen ember, beteljesületlen szerelemtől szenvedni, mint azok a tucateberek, akik a közhelyes tapasztalatot – azt, hogy az érzelmek legmagasabb hőfokára a soha be nem teljesült vágy hevít fel – életük vezérelvévé tették. Mi mást akart volna ez a tintától összemaszatolt ember, mint az érzelmek túlfűtöttségét? Ebben a mesterségesen felfokozott érzelmi állapotban, de egy félreértés miatt határozta el, hogy vidékre költözik, házat vásárol... folytassam? Mondjam azt, hogy új életet akart kezdeni? Hiszen éppen az ellenkezője igaz! Régi életét akarta megőrizni a legteljesebben, az érzést, amely végre elfogta és uralkodott gondolatain – hiszen valóban képtelen volt másra koncentrálni, mint reménytelen szerelmére –, az érzés intenzitását... Abban bízott, és ez talán nem csak számomra tűnik gyerekségnek, hogy vidéken, korábbi életétől távol a viszonzatlan szerelem érzete az első pillanat hevét megőrizve marad majd az övé, nem csitul, és így nem válik emlékké, nem enyészik el. A vidéki élet nyugalma őrzi majd kicsi kis gyöngyként azokat az érzelmeket, melyeket éppen akkor mindennél többre tartott.

Egy délnyugat felé tartó szerelvényre vásárolt jegyet azon a kora hajnali órán, amelyen első feljegyzése készült: „A forró kávé gőze nem válik még el élesen a hajnal hűvös kipárolgásaitól, és a kávé színe csaknem leképi az égboltozat sötétbarna dadogását, azt a színt, amelyet már nem nevezünk éjsötétnek” – áll ezen a papírlapon. Célja – mert határozott céllal indult el – egy bizonyos kisebb falu... vagy inkább község... ahol meghitt épületek vásárolhatók (mint említette egy ismerőse), parasztházakat adnak el a hálátlan unokák, tornácos parasztházakat, és telkeket, amelyeket akácsr szegélyez.

A második feljegyzés már a faluban született, a céltelepülésen; a templom előtt álló egyetlen padon a következő sort jegyezte fel Sobriewicz a papírlapra: „Itt fogok élni, a dombok lankás ölelései közt.” A mondatot a hevenyszett módon felskiccelt térkép alá firkantotta oda (a templomdombról, erről magam is meggyőződtem, csaknem az egész település átlátható volt), és azután, talán, félhangosan, ki is mondta a lejegyzett szavakat. Ha így volt, a vén gesztenyék között jelentős feltűnést keltett.

– Itt fogok élni, a dombok lankás ölelései közt.

A falu településrajza mint egy kiterített tengeri állat bőre vonaglott Sobriewicz előtt és alatt ezen a kora őszi délutánon. Szombati nap volt egyébként, és akkor, amikor a templomdombon megpihent, már végzett a „felméréssel”, ami a dolog hivatalos ré-

szét illeti, vagyis végigjárta a kérdéses ingatlanokat, langyos szeptember, de a nap lezálltával már számítani kellett hűvösödésre. Még egy cím maradt a kezében, valami távoli portáé, de ezt mindenképpen meg akarta tekinteni. Nemcsak azért, mert ez az átgondoltan tervezett körút végére maradt, és ezzel jelképes értelmet nyert, hanem mert a falun kívül, a szőlőhegyen helyezkedett el a ház, amelyről még csak jót hallott; azt, hogy napos fekvésű, tágas udvarú és tág horizontú, és azt is, hogy kis kert és kicsinyke szőlő tartozik hozzá. Már maga a „szőlőhegy” kifejezés – és felelőtlenek lennénk, ha azt gondolnánk, hogy ezt nem mérlegelte Sobriewicz – bánatos, szép érzelmeket ébreszthet az olyan ábrándos széplélekben, mint ő, így szüret táján. Fürtök, tőkék, levelek, mámor.

A hídon, amely a patak túlsó, szőlőhegy felőli oldalára vezetett, némi megilletődöttséggel kelt át, szintúgy a feszület előtt is régi dolgokon gondolkodva haladt el (nem messze régi apácakolostor romjai voltak láthatók), és sietősen tért a faluból a hegy felé vezető kaptatóra. Az – ahogy lenni szokott – lassan kikopott a lába alól, egyre rögzösebbé, hupásabbá vált, felszínén kövek és kátyúk jelentek meg, két széle pedig a gyalogló felé közeledett. Mindez nem zavarta, mert érzékelte, hogy a kilátás egyre jobban kitárulkozik. Zöld katlan tárult fel alatta, és tudta, hogy ez a kép (ha nem zavarja meg valamiféle kívülről érkező inger) akármeddig nézhető; nem kelti az elégedetlenség, a többet akarás vágyát, de a közöny, a beletörődés érzetét sem: a látvány efféle tágassága nem válik, nem válhat unalmassá. Nem kellett tehát csalódnia. Akkor sem érte meglepetés, amikor végre felért a házhoz – azonnal megismerte, az utolsó volt ezen a soron –, és a verandáról tekintett le, kifelé, délnek: ha lehet, a kép még teljesebb, még összetettebb volt innen, az épülettől, mint a fordulótól, ahol előzőleg megállt.

Emberrel nem találkozott a hegyre való felkapaszkodás során Sobriewicz, de ez nem keltett benne hiányérzetet. Ám magányának nem is örült: az élményt, amely a hegyre felkapaszkodván elfogta, meg lehetett volna osztani valakivel, ez – és mivel magányban született élményről van szó, talán különös is, hogy így van – nem csökkentett volna annak elevenségén. Sőt, ha valamely prэшáz előtt halad el, és a hordókkal vagy a szüret előkészületeivel foglalatoskodó gazda meginvitálja egy pohár tavalyi borra, bizonyára örömmel igent mond, és megosztja a szőlősgazdával a tájjal és a vidékkel kapcsolatos nézeteit. Ám erre nem került sor, és így Sobriewicz valamilyen különös lemondás állapotába, afféle „kényszerű önkéntességbe”, száműzetésbe szorult a visszatérés reménye nélkül: nem tudta, akarna-e egyáltalán (ha lehetne) e magányból mégis visszatérni. A magány úgy nehezedett ezzel erre az utazásra, melyet Sobriewicz egy dunántúli község megtekintésére szánt, mint egy patinás pecsét. Nem maradt más időtöltése, csak a napló. A kis szőlőhegyi ház előtt tehát a következő mondatot jegyezte fel: „Köröttem a szőlő törékeny üvegét érleli a csönd.”

Kérdés volt, hogy az út folytatható-e, vagy jobb lenne, ha azonnal ott, a ház előtt, a szőlővel befuttatott verandán marad, és nem ereszkedik le többé az emberek közé, remete lesz, azután meghal – Sobriewicz mindig is hajlott a szélsőségekre. A kérdésben – hamarjában – nem is tudott dönteni. Nem mintha nem látta volna, hogy melyik döntés helyes (minden pillanatban pontosan tudta, mi a helyes döntés – igaz, ez pillanatról pillanatra változott, és így Sobriewicz jövője is, el sem mozdult bár a verandáról, pillanatról pillanatra más fordulatot vett). Ám nem tudta, hogy ereje lenne-e, hogy ebben a lélekállapotban meghozzon egy ilyen horderejű döntést. Maradt tehát, sokáig, mozdulatlanul.

Vagy a falka kolompja verte fel tűnődéséből, amikor épp a következő mondatot ír-

ta, vagy a pásztor: „Hetedik éve érlelem bölcsességemet, még két év, és kihordom, s ha kihordtam, a bölcsesség felsír.” Fájdalmas, szép és keserű mondat volt, nem csoda, hogy a pásztor könnyekre fakadt, amikor Sobriewicz fölolvasta neki a mondatot a szőlőhegyi ház előtt, borsónyi gyöngyök hulltak a pásztor szeméből, de mire a földre hulltak, megfeketedtek, mint a birkaganéj. Ebből már sejthette volna Sobriewicz, hogy a pásztossal szót érteni nem lesz jó.

– Hiszen... szép ez – jegyzi meg a pásztor, és Sobriewicz tétován megáll egy pillanatra a töltőceruzával. Kevesebbet várt. Azt, hogy a pásztor nem is fogja megszólítani, hanem csöndben elhalad mellette, a csöndesen kolompoló birkák után. Azonnal hála képződött benne e miatt a töredékes „megszólalás” miatt, és amire mindig is hajlamos volt, hagyta magát ezzel az egyetlen gesztussal lekenyerezni. Tudta, hogy kényelmes pozícióját azonnal föladja majd, ha a pásztor hívni fogja (és biztos volt benne, hogy valóban hívni fogja, egyébként helyesen). Talán a völgyből felszűrődő zaj súgta (mert a völgyből különös zajok szűrődtek fel ide, a tetőre), hogy még nincs vége a napnak. Az, hogy a helyet, ahol élni akar, megtalálta, csak magánügy. De ez a mélyből fölhangzó előszüret vagy a türelmetlenebbek pincszere – vagy egyszerűen az a tény, hogy a pásztor ingujjának csőregefánküllata volt – azt sugallta, hogy történni fog még valami a hegy lábánál, ott, ahol a kilátás a jelenlét közelségébe olvad. Kényelmes megfigyelőpozícióját fel kellett adnia. A pásztor a bizalmasság erejével tudott rá hatni, és éppen ennek a kivédésében volt gyenge, az a fajta személyesség, melyet mások jobb társasági helyzet elérésére használnak előnyösen, benne szenvedéllyé, erősen gyarló szenvedéllyé vált, és ez személyiségét – könnyen kiismerhető módon – sebezhetővé tette.

– Nahát, milyen jó, hogy elhoztad, Jancsi – jegyezte meg valaki a zajos társaságból, amikor lassú és nehézkes gyaloglás után a nyájjal végre a hegy lábánál található prés-házhoz értek –, hiszen gondoltuk, hogy valahol itt kell lennie...

De hogy miből gondolták? Hogyan? És egyáltalán: miért nem volt mindegy, hogy a baráti pincszeren – mert mégiscsak a szüretre való előkészülés ürügyén kialakult spontán pincszer volt ez – ő, Sobriewicz megjelenik-e? Ezt kellett mérlegelnie először, illetve kellett volna: de a társaság hamarabb szippantotta be, mint azt remélni lehetett, és bizony erőteljesen behatoltak Sobriewicz személyes világába. Nem hagyták, hogy ne igyon. Az „igyon” első körben házi törkölypálinkát jelentett, előszüretéről lévén szó. A pálinka belső robbanást idézett elő, és úgy látszott, hogy ez a robbanás ledönti a csönd falait, amelyek közte és a mulatozó, kapatosnál árnyalattal részesegebb társaság tagjai közt emelkedtek. Hamarosan elérték az első kérdések is:

– Járt a műjégre? Nahát! Valóban?

Már nem érezte sértve magát azért, mert belefoglalták előre eltervelt eseményeik közé, csaknem beletörődött az új szerepbe, hogy most az idegent kell játszania, öröme a megszokott tréfákban és ivászatokban elmerülő társaságnak. Azt furcsállotta csak, hogy amit mások mondanak, alig érti: mintha a mulatozók elharapnák a szavak végét, vagy... nem is tudom... nem mondanák ki a magánhangzókat... vagy olyan szavakat mondanának, amelyeket ő nem ért? Vagy alig ért? Bizalmassága egyszerűen megszűnt, valami olyasféle beszédet hallott, amelyben a szavakat nem lehet megkülönböztetni a sejtésektől. Kettős kód alakult ki: az egyik közte és a társaság, a másik a társaság tagjai között, de nem lehetett biztos abban sem, hogy ez utóbbi működik: nem csupán tréfa az is, amelynek a jelentése maga az értelmetlenség?

De térjünk csak vissza arra a pontra, hogy a szőlőhegyi ház előtt áll Sobriewicz, és letekint a vidékre – innen rugaszkodunk el ide, a pince elé. A vidék, amelyet látvány-

ként elveszített, most mintegy kárpótlásul borain keresztül oldja fel magában szerzőnket, mégpedig nem is tiszta, nemes – hanem couvé borokon keresztül. És tegyük hozzá: a megnevezésben így is rejlik némi szépítő szándék, hiszen a község couvé boraira az idegen azt mondaná, hogy „fukszos bor”. Ez a kevertség valahogy mégsem véletlen. Jellemző arra az állapotra, amibe Sobriewicz egyszerre került, s amelyet pedig kerülni szándékozott. Átmeneti tartomány nyílt fehér és vörös közt, és Sobriewicz – talán átmenetileg – belezuhant.

– És hova jár, mondjon egy jó helyet, ott azon a rossz környéken akkor – szólítja meg egy tarka kötényruha, és Sobriewicz a rá jellemző módon gyanúval él az anyagot illetőleg, hogy az nem volna tiszta műszálnál egyéb (nem mintha nem lenne ez is lényegében mindegy); és mikor kifejti, hogy a kávé jó, de a sör nem elég hideg általában, akkor már máshonnan jön a felelet: – Én akkor oda be sem ülnek.

Milyen vidámak! Nehéz eldönteni, hogy mihez statisztál itt Sobriewicz, hiszen az általános jókedvhez nyilván hozzájárul a jelenléte, ám ugyanakkor nem elengedhetetlenül fontos számukra, hogy ott van. Mintha szívességet tennének neki, és ezt pontosan érzékeli is, amikor melléje ülnek – de tudni lehet, hogy a történetei (például a Verpeléti presszó macskájáról szóló história, vagy az, amikor a házmesterné nyár elején beszorult a kazánházba) azért szórakoztatják, sőt kifejezetten érdeklik őket, még a széles potrohú „pincemestert” is, aki szemlátomást a társaság feje. De az, hogy csaknem kötelező ilyen és hasonló történetekkel előállnia, nyomasztó. Mégiscsak rákényszerítenek egy viselkedést, egy ruhát, hogy meg tudják szólítani – igen, ha másként viselkedne, talán nem is tudná megszólítani ez a sok ember. Nem is viselkedhet másképp, ha jelen akar lenni köztük.

Ismét fölemeli a poharát (az asztalon más sincs, csak pohár, tele vagy csaknem tele fukszos borokkal), hiszen egyebet mit tehetne, és szaporán bólogat, mintha kérdeznék.

– Mit mondott? Hogyan látta el kötözéssel? – fordul az „indián” felé a „Feri bácsi”, aki egy éktelen cserépkorsót le nem tenne a kezéből. – Mert az azért nem mindegy, ami az artériás vérzést illeti.

Egy perc alatt a bográcsnál vannak, és valahogyan kézre esnek a kenyerek, egyszerre minden kézben van egy hatalmas karéj kenyér. Sobriewiczében is. Azt veszi észre, hogy eszik, és részt vesz az evésről való beszédben, hozzászól, hogy a csülökpörkölt jobb-e vagy a pacal. Látszik, hogy nők is vannak a társaságban, mert valósággal keze alá dolgozik minden: újabb kenyérszelet, savanyúság, uborka, csalamádé. Nem vagy alig háborodik fel tapintatlan kérdéseiken, amelyek máskor zavarnák (tehát a bor is megtette a magáét); azon, hogy nős-e, s ha nem, akkor menyasszonya van-e már; és helyesel, amikor az „indián” azt mondja, hogy ha még nincs menyasszonya, akkor lényegében „minden lehet”; sőt a pepita ruhás nőnek is, aki állítja, hogy senkiben sem szabad túlságosan bízni.

De mi az, hogy „túlságosan”? Nono, Sobriewicz!

– Ha komolyan gondolja a szándékát, akkor is meg kell fontolni, hogy miből él meg – mondja a kalácsképű, akit a többiek „Jocónak” neveznek, és drabális, vizes tekintetű „nagylányát” egy erőteljes, bizonyos mértékben akár bizalmasnak tetsző, félig-meddig asztal alatti mozdulattal Sobriewicz közelébe tolja, sőt Sobriewicz kezét – és egy pillanatra bizonytalanságban is marad szerzőnk, nem tudja, hogy kezét Jócó vagy Pici fogta-e meg – a nagylány combjára helyezi, megpaskolja vele a nagylány combját, megengedve azt is, hogy keze a paskolás végeztével az anyagszerű combon nyugodhasson.

– Te is jártál már a műjégen, igaz, Pici? Mondd el.

Pici elmondja. Sobriewicz, igaz, erőből, megereszt valami szellemességet. A „gyermek” válasza artikulálatlan vihogás, és ez talán már nem is annyira borzasztó: egy emberi legenda artikulálatlan tömörítménye arról, ahogy Pici (véltetően) megjelent a műjégen, és most elmondta társaság előtt egy idegennek. Mégis, amint teheti, Sobriewicz kiúszik a képből, hiszen ez azért már egy kicsit sok erre a napra, és egy frissen szerveződő esemény farvizén próbál elsiklani Pici látóteréből. A másik asztalnál (a diófa alatt) asztaltáncoltatás készül! Nem városlakó szemhez szoktatott jelenet.

– Most figyelj, haver... – bátorítják többen, és nem akar ellentmondani – most jön a matiné!

Olyan könnyed eleganciával vesznek részt! A „pincemester” foszladozó nádfotelben foglal helyet, amely – féltő – akármelyik pillanatban összeroppan, különösen, ha továbbra is így himbálja a testét. Az „indián” az asztal szélére ül, a kecskét Feri bácsi tessekeli a társaság közepére – a malomkő asztalra.

– Hát ez? – csodálkozik szerzőnk kissé értetlenül.

– Szerencsés véletlen ez a kecske – jegyzi meg egy öblös hang, nem tudni pontosan, kié, talán a pincéből. Ezek szerint a pincében is vannak? – Nem reméltük, hogy kecske is lesz, aztán lett. Ez egy véletlen kecske.

„Véletlen kecske”, ez jó. Többen díjazzák a mondást, úgyhogy a kecskén máris rajta ragad. Érthető módon kapálózik szegény jószág, nem rosszindulatból, inkább csak úgy. Nemtörődöm, kaszáló mozdulatokat végez, leginkább a hátsó lábával, lever néhány üvegpooharat, ezt-azt, majd összecuklik – lesz is nagy vihogás! Sobriewiczet azonban nem köti le más, mint az állat arca. A kecske ugyanis nem ijedt meg attól, hogy egy pillanat alatt (az ő nézőpontjából teljesen váratlanul) egy társaság középpontja lett. Mintha mindig is arra várt volna, hogy egy asztal közepéről nézzen szembe Sobriewiczcel. Azért baktatott a szőlőfürtök és cserépmaradványok között kocogó patáin a malomkő asztalon, hogy egyszerre szembenézzen Sobriewiczcel.

És ez az a pillanat, amikor Sobriewicz fölördít.

Ugyanaz a kérdő, kissé finnyás tekintet, az a lemondó arc, amit a tükörből ismer – sőt talán a beesett szempár is kiköpött Sobriewiczé! Sobriewicz hátraveti magát a széken (majdnem fölborítja a rönkasztalt), váratlan mozdulatával a kecskét is menekülésre készíti, és a romokon könnyedén, néhány szökelléssel keresztüljutva menekülni kezd, nem tudni pontosan, hogy a kecske előtt vagy a kecske után; ugyanis az is kitépi kötőfékét Feri bácsi kezéből, és a falu felé vezető útra térnek mindketten, ahogy Sobriewicz és a kecske erejéből telik... Hajsza kezdődik, melynek nincsenek nyertesei és vesztesei, hol a kecske, hol Sobriewicz áll nyeresre a döbbsé, ujjongó, szurkoló társaság előtt, mígnem eltűnnek egy kökénybokor takarásában, valami mélyúton, és kikerülnek a látótérből. Azt hiszem, a pinceszerező társaság néhány másodpercig mozdulatlanul, dermedt csendben áll a diófa alatt, majd vadul rohanni kezd a kecske és Sobriewicz után, akiket nem látnak – de Sobriewiczet soha többé nem fogják megpillantani. Csak a véletlen kecskét. Egy kökénybokor leveleit rágja, és oldalán, a rövidre vágott gyapjúra festve a következő mondat olvasható: „Ezt a mondatot Sobriewicz írta, töltőtollal, a kecskére, akit »véletlennek« neveztek; aki a »véletlen kecske« nevét elolvassa, nem lehet becsületes ember.” A pinceszerező társaság egy emberként hördült föl: mi az, hogy nem lehet becsületes ember? Alkonyatig keresték fölböszülten Sobriewiczet a kökényesben, de nem lett meg.

Novák Éva

NEM KIELÉGÍTŐ SZOLGÁLTATÁS

Az ingyenes zöld számot hívtam,
miután megöltem a kutyámat és a barátomat,
a mostanit, aki a régi barátom is egyben,
a kutya kövér, vidám dakszli volt,
a barátom sovány kis ember,
egymásra borulva a nappali vastag szőnyegén,
az egyik örökké loholt utánam,
nyálát a bokámra csorgatta lihegve,
a másik soha nem volt a társam,
csak a telefonszámlámat fizette,
ezért az ingyenes zöld számot hívtam,
a lelkeségély-szolgálat számát,
megnyugtató, vigasztaló, feloldozó
remélve egy idegen hangjától, akihez semmi közöm,
de gépi hang közölte helyette, mert úgy a jó, ha a vége jó,
az ön körzetéből ez a szám sohasem hívható.

Fodor Ákos

IDŐTLEN IDŐ

*„Állj meg, te óra”
(K. D.)*

hibátlannál szebb
combjaid háromnegyed-
hármat mutatnak

ŐSZIKE

Te szöske vagy – én
barna voltam.
S még mennyi
vonzó különbség...!

TÉLIKE

Hommage à Jean d'Or

Kőtáblám míg faragni kell,
elvásik a vésőm.
– Bevésném (de mibe? s mivel?):
JOBB SOHA, MINT KÉSŐN

J. W. G.-HOMMAGE

Mihelyt vonal – már banális.
Ünnep csak a Pont lehet.
Ha gyönyörre vágysz – s ha fáj is –:
tedd *pontossá* életed.

MANTRA

Míg élnél, vedd úgy:
a rossz nem egyéb, mint *csend*
előtti vihar.

QUASI UNA NOVELLA

Szerelmemet nem
vizsnoztta az élet
– barátok lettünk.

Aczél Géza

AZ AVANTGÁRD DILEMMÁI BARTA JÁNOS ÉLETMŰVÉBEN

Barta János tudósi szelleméhez és szakmai igényességéhez lenne méltatlan, ha túlértékelnénk kapcsolatát az izmusok problematikájával. Az ő munkássága eredendően a XIX. század második felének irodalmi folyamataival, a korszak írógénuszaival, egy kiteljesedő realista örökség sokszínű értelmezésével hozható összefüggésbe – irodalomtörténetünknek ebben a sávjában alkotott maradandót, alighanem klasszikus érvényű gondolatmeneteket. A szaktudósok a megmondhatóí, hogy filozofikus megközelítésekkel és lélektani töprengésekkel dúsított tanulmányai, valamint komplex műértelmezései szinte nélkülözhetetlenek Arany, Madách, Kemény Zsigmond, Jókai, Mikszáth vagy Vajda János életművének újragondolása esetében. Mint ahogy az elméleti stúdiumok hermeneutikái izgalmi sodorták a subcorticalis Ady-problémák és Kosztolányi derengő egzisztencializmusa közelébe is, s pályájának nem egy szakaszt lendítette vagy éppen térítette el az adódó szellemi feladat megoldásának kényszere. Mivel nemcsak tág összefüggésekben gondolkodó, rendszeralkotásra fogékony irodalomtudós volt, hanem szuggesztív egyéniségével és kritikai következetességével iskolateremtő formátumú pedagógus is. Valahol a kételkedő tudós és a tanítványait korszerű ismeretekkel útnak indító professzor szándékainak kereszteződésében kell keresnünk azt a különös intellektuális izgalmat, mely az avantgárdhoz kapcsolódó dilemmákat termi ebben a másféle fogantatású és másféle értékrendeket inszisztáló pályamozgásban.

Barta János első és tulajdonképpen egyetlen nagy tanulmánya az avantgárdról (AVANTGARDE. A MODERN MŰVÉSZET ESZTÉTIKAI PROBLÉMÁI) a hatvanas évek közepén születik. Ha körbenézünk az életműben, a téma váratlan felbukkanása egyáltalán nem tűnik motiválatlannak. A hatvanas évek közepe a magyar tudományosságnak az a korszaka, amikor a merev marxista elméleteket kezdi felváltani az árnyaltabb kutatásokra épülő, a művészeteket a direkt politikai-társadalmi determináltságból elemelő szemlélet. Jórészt visszaszívároghatnak a tudományba az úgynevezett polgári filozófiák használható elemei, másfelől a keleti szellemi diktatúra befolyása is enyhül a jól ismert „olvadási” folyamatok hatására. A jelenség még a humán diszciplínáktól távolabb eső területeken is szembetűnő, komolyabb legális munkálkodás a történetiség, különösen a XX. század története és művészet esetében e változások nélkül szinte elképzelhetetlen. A dogmatizmus lazulásával óhatatlanul kerül ismét előtérbe a művészi értékrend kérdése, a világirodalomra történő nagyobb rálátás termékeny talaja a komparatistikai attitűdöknek. Bartát egyik tendencia sem hagyja érintetlenül – a német kultúrában való tájékozottsága munkásságának teljes keresztmetszetében újabb lendületet ad az összehasonlító tudományosság korszerű felismeréseinek, az axiológia kérdéseivel többször is megbirkózik, nem titkolva Tugarinov elméletének felszabadító hatását sem. Ha mindezek mögé képzeljük egy készülődő esztétikai jegyzet körvonalait, nem lehet kétséges – s ezt ekkor maga a tudós is pontosan érzi –, hogy a felvetődő kérdések egyfajta megnyugtató megoldását a modernizmus értelmezése nélkül már nem lehet megadni.

A ma már egyes elemeiben anakronisztikusnak tűnő AVANTGARDE című tanulmány korabeli jelentőségének érzékeltetéséhez szükséges némi történeti kitekintést tennünk. Nem feledhető, hogy a hatvanas évek közepén a szerző számára a tudományosan értékelhetetlen szovjet modernizmusértelmezések mellett legfeljebb a nyugati marxista interpretációk – Mario de Micheli, Herbert Read, Garaudy egyes művei állnak rendelkezésre. Itthon még alig indul meg az ideológiailag erősen behatárolt „Izmusok” sorozat. A szaktudósok előtt sem világos, milyen történeti és elméleti felismerésekké állhatnak össze az ötvenes évek második felében induló modern képzőművészeti kutatások, az irodalomban a kritikai kiadások megindulásával kikerülhetetlenné váló avantgárd formajegyek, a hagyományos poétikában nehezen kezelhető szabad vers tana vagy éppen a marginális helyzetéből váratlanul kánonképző pozícióba jutó s a készülő irodalmi kézikönyv talán leghevesebb vitáját kiváltó Kassák-problematika. Az ideológiai kényszer mellett a különböző experimentális törekvések kezelésében sem föltétlenül előnyös a dogmatikus lerakódásoktól épp hogy megtisztított, a közlés igényei szerint korszerűsödött realista irány nyomasztó hegemoniája s a népi irodalom szintén politikai okokból ez időre csúszott kultusza. S ami szakmailag talán a legfontosabb – Barta nem specialistaként is többször érinti majd ezt a kérdést –, az avantgárd történeti megítélését, poétikailag konstans jegyeit majd csak az ekkor induló neoavantgárd szimbiózisában, kortól elemelkedő esztétikai minőségében lehet tényszerűbben behatárolni, megkeresve a közös formateremtő elveket, az új szenzibilitás korszakos megnyilvánulásait.

Igazi tudósi kvalitásokra vall, hogy a szerző pontosan érzékeli lehetőségének határait, a kutatások kezdetleges állapotát, s tanulmánya mindvégig bölcs óvatossággal kerül a befogadó szubjektív ítéleteit, tételeit az uralkodó ízlésirányok helyett a műalkotások egyetemesebb esztétikai funkcióiból vezetve le. Sokkal kedvezőbb képet, persze, így sem kapunk az egymásra torlódó izmusok művészi értékeiről, a távlatosság, a nagyobb összefüggések igénye azonban még a konzervatív megközelítés felől is számos kapaszkodót talál az értékmentéshez, a társművészetekkel és a különböző korszerű tudományokkal való kapcsolattartáshoz. Merthogy az avantgárd irányzatok több-kevesebb mértékben sértik a klasszikus esztétika alapfunkcióit: az ábrázolás, a kifejezés és az alakítás normáit – az az izmusok szinte minden epizódjában tetten érhető. Az sem kétséges – Barta fő levezetéseinek iramánál maradva –, hogy a hagyományos valóságérzés fellazulásával a formabontó művészet egyre inkább „*az életet megragadó tevékenységben*” találja meg műviségének fókuszát. Ebben a rendszerben a túlzott absztrakció óhatatlanul differenciálatlanabb ember- és valóságfogalom felé mutat, a formanyelv önredukciója kizárja a bonyolultabb tudatfolyamatok műbeli megvalósulását. S a megalapozott kételyek, a rezignált felismerések az élményszerűség, tartalom és forma, eredetiség és iskolák feszültsége mentén még hosszan sorolhatók. Ha a tanulmány ebben a dimenzióban marad, szerzője már akkor sem tett keveset: nem keveredve a történetiség közeli útvesztőibe, elméleti síkon többfelől bemérte az avantgárd klasszikus mintáktól történő elmozdulásait, számba vette poétikailag ma is problematikus alakításait.

Mai szemmel izgalmasabbak viszont azok a sejtések és felismerések, melyek Barta szövegéből a filozófiai és lélektani párhuzamoknak, valamint a képzőművészeti analógiák által az irodalom új paradigmaváltásainak üzennek. Nincs még rá megfelelő terminus technicus, de a worringeri teóriát követve maga is felfedezi a XX. századi jelenségekben „*a valóság megragadására irányuló törekvés radikalizálódása, a minél közvet-*

lenebb valóságmegragadáson alapuló közvetlen művészet” erőteljes kialakulását, mely elvtől majd egyenes út vezet a konkrét művészetek (a konkrét zene, képzőművészet és irodalom) övezeteibe. Mint ahogy az avantgárd intellektuálisabb irányzatai mögött is fedezdi a bergsoni intuíciónak, a freudi mélylélektannak vagy Husserl fenomenológiájának közös művészi ihletét – a kortól elmaradt, megmerevedett, mechanizált szemléletek ellen feszülő új elméletek létjogosultságát. S ha e gondolatsor után folyamatosan jelzi is egyes irányzatok – természetesen elsősorban a dadaizmus – esztétikai küszöböt érintő aggályait, azokon a pontokon, ahol fedéseket talál filozofikum és művészi alakítás között, már megengedőbben fogalmaz. Így válik írásában műfajképzővé a modernizmus határán álló impresszionizmus optikai-akusztikai forradalma, Joyce tudatfolyamatokat áramoltató prózája, „*az elfinomodásnak... az elíziumi mezőire*” tévedt Kandinszkij festői absztrakciója. E felismeréscsírák mögött már valóban nem nehéz a neoavantgárd vizuális kísérleteinek felfutását, a hangvers, a tudatregény vagy a különböző nonfiguratív képzőművészeti irányzatok kibontakozását továbbgondolnunk. Egyes tendenciákra még mélyebb összefüggésekben is rásegít. A tízes-húszas évek német alaktanelméletének felidézésével az absztrakt festészet és bizonyos prestrukturalista tünetek felé is talál alkotáslélektani átjárókat, ha pedig az „*alulról kezdett esztétika*” („*Ästhetik von unten*”) Barta által felidézett gyakorlatát képzeletben meghosszabbítjuk, alighanem az új szenzibilitás posztavantgárd élményeihez is közel juthatunk. Miként a szerzői tolerancia legszélén álló Dada provokatív gesztusaitól és automatizmusától is felsejlik egy szál a modern művészeteknek az alkotási folyamatokra koncentráló jellegzetességeiből. Avantgárdtanulmányában a töprengő tudós talán a legmesszebbre jut, hová a kor tudományos színvonalán egy realista érdekltségű XIX. századi kutató e témakörben juthat: „*Az esztétikai hatások és ideálok alapján – írja – az avantgarde-ot nem lehet egyértelműen elmarasztalnunk. A művészet birodalmát térben és időben maximálisan kitágítva kell elképzelnünk.*” Hisz az utóbbi mondat már ugyancsak hasonlít Max Bensének, a konkrét költészet német teoretikusának híres többdimenziós művészeti elképzelésére.

Pályájának utolsó két évtizedében Barta János futólag még többször találkozik az avantgárd néhány problémájával, melyeket említett tanulmányának tapasztalatai alapján közelít meg. Axiológiai írásaiban (MARXISTA ÉRTÉKELMÉLET ÉS ESZTÉTIKA, AZ ÉRTÉK PROBLÉMÁJA AZ IRODALOMTUDOMÁNYBAN) és egyetemi jegyzetében (AZ ESZTÉTIKA ALAPFOGALMAI) – lévén ekkor a kérdés periferikus, s számos szakmai bizonytalanságával alkalmazatlan az átfogóbb rendszerképzésre – többnyire a felületes megállapítások szintjén marad, a korizlés sablonjaival segíti át gondolatmenetét a művészi formabontás fel-felbukkanó logikai ellentmondásain. Ezekben a művekben jószerint csak negatív értékeléseket alkot (irrealitás, csömör, diszharmonia, aszimmetria, eredetieskedés stb.), az avantgárd motívumai mintegy kellemtelen mellékszövegei egy harmonikus épülő eszmerendszernek. Persze, mihelyt egyfajta szimbiózisban kell érzékeltetni szaktárgyának specifikumait, növeszti és mélyíti a témát megvilágító kontrasztok befolyását is. A LÍRAI REALIZMUS című alaptanulmányában ismét történeti aspektusba kerül a Mallarmé óta hódító redukált líraiság vagy az expresszionista lobogásra reagáló programos személytelenség. Újra lehetséges irányok futnak egymás mellett, melyek egyike „*valami, a geometria nyelvén szólva, abszolút (Bolyai-féle) lírai teret konstruál*”. Máskor az elvett feladat felismerése sodorja a nyelvi kuriózumok felé. A korabeli szovjet líráról írt VOX HUMANA című értekezésében eredendően a sematikustól elütő költői megoldásokat keresi, megbecsülve Jevtusenkóék nemzedékében a Majakovszkij-örökséget, Voznyeszszkij kozmologikus költészetében a különös kubista kettőshangzatok, a groteszk szemléletmód poétikusan megemelt világát.

Ugyanakkor nem értenék eléggé Barta kutakodó szenvedélyét, problémaérzékenységét, ha azt hinnénk, hogy a benne egyszer már földerengő tudományos kételemek ernyője alól képes lenne kihátrálni. Mihelyt alkalma nyílik, már belső indíttatásból közelít a par excellence avantgárd témákhoz. Szakmai rangján kezeli s néhány pontján a modernitás irányába tovább is gondolja Szabolcsi Miklós montázsszerű, ám a hazai irodalomtörténetben mégiscsak úttörő jellegű kötetét, a JEL ÉS KIÁLTÁS-t. Az avantgárd és a neoavantgárd kérdéseit feszegető könyvről írt recenziójában nem hagy kétséget afelől, hogy a század bizonyos évtizedei elemezhetetlenek a markáns polgári válságtüneteket mutató izmusok eredményei nélkül, s bár Szabolcsihoz hasonlóan nem híve a parttalanításnak, a szerzőnél még mélyebben, még tágabban húzza meg a művészi válságjelenségek időbeli határait. A képzőművészet nonfiguratív elvének lassú érlelődését vagy a művészet funkcióváltásának tényét is egy sokkal árnyaltabb társadalomfilozófiai elmélkedés igényével képzei el, Szabolcsi kultúrpolitikai reflexeit a jelenségek mögött álló általános életbölcseleti és új világnézeti összefüggések irányába terelve. Maga sem hiszi azt a Bori Imréhez köthető teóriát, miszerint a XX. századi irodalmunk főáramlata az avantgárd kibontakozása mentén jelölhető ki, ugyanakkor óva int „az *orthodox realizmus és a visszatükröződés*” mércéjétől, az „örök realizmus” gyakorlatban egyre használhatatlanabb normáitól, mely elfedi a kor diktálta korszerű elméleteket és formanyelvi változásokat.

Hogy a tudásban az újabb modernista irányzatok jelentkezésével komoly szakmai feszültségek támadnak, s pályája vége felé a neoavantgárd művészetfilozófiai kérdésfelvetéseinek hatására részben szükségesnek érzi a század irodalomtörténetének újragondolását, annak az említett kritikánál is egyértelműbb jele Kassák TISZTASÁG KÖNYVÉ-ről írt kis tanulmánya. Ne feledjük, XIX. századi témáit félretéve végül is a magyar avantgárd vezéralakjáról értekeznek, ráadásul a költő pályájának poétikailag legbonyolultabb fejezetéről, A LÓ MEGHAL A MADARAK KIREPÜLNEK ÉS A 100 SZÁMOZOTT VERS időszakáról, mely az egymást váltó izmusok szövevényes felvonulási terepe, egyúttal alighanem a hazai líra paradigmaváltásának első komolyabb megnyilatkozása. Motiválóerőnek ekkor már kevés a pedagógusi véna és az esztéta rendszerteremtő buzgalma. Az avantgárd kérdése a levegőben van, s Barta számára az sem lehet közömbös – írásában hivatkozik is rájuk –, hogy a téma olyan konzervatívabb ízlésű irodalmárokat is mélyen érint, mint Gyergyai Albert és Rónay György. A fő hajtóerő mégis az a belső, lassú szemléleti váltás, mely az irodalmi folyamatokra érzékeny tudásban avantgárdtanulmánya óta a formabontó művekkel való szembesülése során megindult, s láthatóan felkavarta. Természetesen nem az izmusok kutatásában mélyült el, olykor mondanójának példatára sem szerencsés, jelen esetben sem a TISZTASÁG KÖNYVE – konstruktivista gesztusokkal fegyelmezett, az izmusok szemléleti erőteréből elmozduló – költői világa érdekli, hisz anyagához filológiai közelségbe ekkor sem hajol. Általánoságban veszi észre a jelentősebb avantgárd produkcióknak a németben „blödeln”-nek mondott látszólagos kompozíciós igénytelensége mögött az új művészi érzékenységet, mikor a „*hétköznapi szituációközlésekből egyszerre a kaleidoszkóp mélyebb, komolyabb mozaikjaiba lendülünk át*”. S bár az izmusokra tett korábbi kritikái észrevételeit finomabb formában változtatlanul őrzi, ekkor már nem kétséges, sikeresebb alakításait a fogyatékosok és a jelentős értékteremtés sajátos szimbiózisában képzei el. Ahogy e kötetet is summázza: „*Alacsonyság és emelkedettség, mesterkelt játék és egzisztenciális mélység: ez a TISZTASÁG KÖNYVE Kassákja.*”

Hogy nincsenek további tanulságai ennek a felemelő szakmai vívódásnak, annak egyetlen oka – a szerző ekkor már hetvenöt éves. Rezignáltan gondol szakterületének

befejezetlen feladataira, itt tesz még néhány mozdulatot, máskor alkalmi felkéréseknek engedve villantja meg kivételes irodalmi tehetségét. Egyszer azonban a korszerűség nevében még üzen: közvetlenül halála előtt írja meg a nemrégiben Németh G. Béla által is méltatott különös esszéjét, akár szellemi végrendeletének is felfogható írását MA, TEGNAP, TEGNAPELŐTT címmel. Ezt a művet különleges pozíciója miatt már nem lehet az avantgárd felől kisajátítani, benne a nagyszámú hivatkozás is csak epizódja annak a számvetésnek, melyet a pályáját lezáró tudós az új líráról szóló eszmefuttatásában megtesz. UTÓVÉDHARC ÉS REVÍZIÓ alcímét azonban témánk felől sem lehet elkerülni. Mert ahogy az előző fogalom a hagyományos poétika időtálló eredményeit őrzi és rögzíti – a „*revízió*” gondolatában a modernitás szellemének átütő élménye munkál, persze az avantgárd tapasztalataitól sem függetlenül. Mivel az az irodalom, mely – Barta terminusait idézve – „*nem euklideszi szférában*” fogalmazódik, problematikussá teszi a szó funkcióját, „*posztverbális*” anyagokkal dolgozik, atematikus műveket fogalmaz, közléseit „*dekódolja*”, „*atmoszferikus jelbeszédben*” él, s melyben a hagyományos technikák redukciója mellett elemi erővel lép fel egy új esztétikai tényező, „*a viszonyítások gazdagsága*” – nos ez az irodalom már régóta nem az, melyről egykori beidegződések, bevált sablonok alapján mai napig is beszélünk.

Barta János avantgárdról írt gondolatai – a tudományos kutatások természeténél fogva, a specializáció szükségszerű időszakában – nemigen válnak a téma meghatározó felismeréseivé. Maga sem gondolta ezt. Az út viszont, melyen eljutott ízlésvilágának korrigálásáig, a szellemi nyitottság korszerű normáig, modellértékű. Tanulságai a szaktudós maradandó eredményei mellé emelhetők, s miként munkásságának java, túlélik őt – mindnyájunk bátorítására és esendőségünk vigaszául.

Szabó T. Anna

PILLANATKÉPEK

Őrjöngve csivognak a fecskék,
körbevadásszák az eget.
Enni kell, bőven és sokat,
enni kell, míg lehet.

Most ki-ki magának eszik,
nem kell táplálni, végre, mást.
Gyakorolják a repülést:
a fordulást, a bukdosást.

Óriásnagy az óceán,
soknak utolsó ősze ez.
Esznek hát, kapkodva, mohón:
életért életet.

Pattogva szórja magvait
a tengerparton a rekettye.
Egy apró érintés elég,
hogy barna burkát felrepressze.

Bórszerű, száraz hüvelye
szétpattan, s akár egy parittyá:
sokáig titkolt magvait
most messze-messze elhajítja.

*

A tó felett örvösgalamb száll,
tükörsima a sűrke víz.
Míntha minden egy helyben állna:
mozog, de mégsem változik.

Akár egy finom, régi pasztell.
Belül vagyok a kereten.
Az öröklétet félve méri
szívverésem, lélegzetem.

ÁRTÉR

Mohón párállik a csalán,
a zsíros páfrány és a zsurló.
Ostor a forró homokon:
tovaszisszen a vizisikló.

Tigriscsíkos, ujjbegynyi pók
fonalazza a rángó prédát.
Pici szél moccan, tekereg
az aljnövényzet sűrűjén át.

Vérével táplálja a föld
a ragadozó életet.
Az élők és holtak között
sötét nedvek keringenek.

Dragomán György

VILÁGVÉGE

Helmut Ducadamnak

Velünk, kapusokkal külön foglalkozott Gica bá, egy órával hamarabb kellett menjünk minden edzésre, főleg gyorsasági gyakorlatokat csináltatott velünk, ugrálni kellett sokat meg vetődni, felugrani és vetődni, felugrani és vetődni, meg volt ez a kapuskínzó gépe, ő találta fel, a vasgyári munkások csinálták meg neki, egy ilyen hosszú vascső végére volt felrakva egy labda, amelyik tele volt téve homokkal, azt lökte nekünk, az egész egy tengelyre volt felszerelve, akörül forgott, kegyetlenül nagyokat ütött, tudtuk Janikával, hogy ha nem kapjuk el, akkor fejbe talál, és összetöri a csontunkat, Gica bá keze között haltak meg már más gyerekek is, azt mondták, azért lett utánpótlásedző, mert a felnőtt játékosok nem bírták a keménykedését, egyszer elkapták és félig agyonverték, attól kezdve többet nem edzhette a nagy vasgyári csapatot, hanem csak velünk, tizenegy-tizenkét évesekkel volt neki szabad dolgozni.

Akkor, májusban kiesésre álltunk, Gica bá mindennap tartott edzést, szerzett igazolásokat, az első négy órában nem kellett iskolába se menni, tudta mindenki, hogy a vasgyár csapatának benn kell maradni, az nem lehet, hogy kiessünk, Gica bá meg is mondta, hogyha nem verjük meg az Áttörést, a katonacsapatot, akkor kész, vége, meccs után mindenkinek szétveri vascsővel a bokáját, neki már úgymint mindegy lesz, mert az edzés az élete, és ha kiesünk, akkor vége, úgyhogy attól kezdve mindenki mankóval fog suliba járni, meg is mutatta a vascsövet, rávágott vele az egyik palánkra, beszakította a deszkát, azt mondta, a mi csontjaink is így, szilánkosan fognak széttörni, nem lesz ember, aki összerakja. Tudtuk, hogy nem hazudik, akkor már nem volt családja, az utánpótlás csapat klubhelyiségében lakott, szóval tudtuk, hogy komolyan beszél, úgyhogy nagyon készültünk arra a meccsre, mindenki futott, senki nem mert lógni, mindenki féltette Gica bától a lábát, én is futottam, ahogy bírtam, pedig tudtam, hogy biztos nem is fogok játszani a meccsen, mert én csak cserekapus voltam, Janika volt az igazi kapus, pedig ő jehovista volt, igaziból nem is játszhatott volna a vasgyár csapatában, mert az apja nem engedte, hogy pionír legyen, de olyan jól védett, hogy Gica bá elment az igazgató elvtárshoz, és elintézte neki, hogy játszhasson, és majdnem minden meccsen ő védett, mert sokkal jobb labdaérzéke volt, mint nekem, még akkor is, amikor nem is volt formában. Szóval nagyon keményen edzettünk, mert féltünk Gica bától, de tudtuk, hogy úgymint mindegy, az Áttörést nem lehet megverni, őket a hadsereg támogatja, csupa katonagyerek játszik benne, a fegyveres erők mindent megadnak nekik, meg a bírónak is mindent megadnak, az Áttörés veretlen volt a bajnokságban, szóval tudtuk, hogy nincs esélyünk, és féltünk nagyon.

Janika még nálamnál is jobban félt, Gica bá a meccs napján reggel is külön edzést tartott nekünk, kapusoknak, és ahogy hajnalban mentünk, Janika egyszer csak megállt, még kint a sporttelep előtt, a hasára szorította a kezét, aztán öklendezett, és hányni kezdett, ha nem kapom el, lehet, hogy el is ájul, azt mondta, csak most, hogy meglátta a vasgyári sporttelep kapuját, csak most jutott eszébe az álma, Gica bával álmodott, hogy veri szét a bokáját, odaadtam neki a kulacsomat, hogy öblítse ki a száját,

mondta, hogy álmában Gica bá úgy húzott rá a bokájára a vascsővel, hogy közben csorogtak a könnyei, még most is emlékszik az öreg kivörösödött, csillogó pofájára, és hogy őt nem érdekli, ő hazamegy, nem jön edzésre, mert nem bírja tovább, és menjek én is, ne maradjak itt egyedül, nem érdekli az se, ha kapus nélkül marad a csapat, a foci az csak egy játék, nem ér ennyit. Megtörölte a száját, visszaadta a kulacsomat, menjünk, mondta, még mielőtt meglát Gica bá.

Jól van, mondtam, menjünk, és eszembe jutott, hogy éjszaka én is felébredtem, valami nagy, morajló csattanást hallottam, és attól, de aztán csak csendben feküdtem, és sokáig nem bírtam elaludni, szóval mondtam, hogy jól van, menjünk, de akkor meghallottuk a dübörgést, épp mikor az álmomra gondoltam, de ez nem olyan volt egyáltalán, sokkal halkabb, és tudtam is, hogy mi az, csak két teherautó közeledett nagyon gyorsan a sporttelep felé, messziről látszott, hogy zöldre vannak festve, és a ponyvájuk is terepszínű, ott álltunk, néztük, hogy jönnek, aztán lefékeztek, és épp ott, előttünk megálltak, aztán kiszállt egy katona, odajött hozzánk, megkérdezte, hogy mit keresünk ott, Janika úgy megijedt, hogy nem is tudott szólni, úgyhogy én mondtam, hogy edzésre jöttünk, a Vörös Kalapács ificsapatának igazolt játékosai vagyunk, Janika a kapus, én meg a csere, de a katona oda se figyelt, jól van, mondta, akkor mit állunk itt, takarodjunk a dolgunkra, úgyhogy bementünk az öltözőbe, de még láttuk, hogy a katonák mindenféle nagy műszereket kezdtek lepakolni a teherautókról.

Gica bá már ott volt, szalonnázott, nem szólt semmit, csak az óráját mutatta, meg három ujját, tudtuk, hogy ez azt jelenti, hogy három percet késtünk, és hogy tizenöt plusz kört kell majd futni edzés végén, de én mondtam, hogy nem tehetünk róla, mert a katonák miatt késtünk, és akkor Gica bá kérdezte, hogy miféle katonák miatt, ne hazudjak, mert lepofoz, hogy a taknyomon csúszok a kapufáig, de én mondtam, hogy nem hazudok, majd meglátja, ha nem hiszi, hogy itt vannak a katonák, biztos az edzést jöttek megnézni, hogy mire számítsanak, mennyire vagyunk felkészülve az Áttörés ellen. Gica bá erre eltette a kését, aztán elcsomagolta a maradék szalonnát, és felállt, jó, mondta, öltözzünk, ne húzzuk tovább az időt, mert agyonver, aztán kiment, és bevágta maga mögött az öltöző ajtaját.

Csendben öltöztünk, nem mertünk beszélni, mert féltünk, hogy Gica bá hallgatózik, szerette tudni, hogy miket mondanak róla a háta mögött, Janika nagyon sápadt volt, mikor aztán kimentünk, Gica bá ott várt ránk a pálya szélén, az egyik tiszttel beszélgetett, ahogy meglátott minket, intett, már fel voltak rakva a bóják, ki volt készítve a két pár ólmos szár, ezek ilyen bőr lábszárvédők voltak, amikbe ólomrudakat lehetett rakni, hogy nehezebbek legyenek, ezt is Gica bá csináltatta, felvettük, aztán elkezdtünk futni végig a szlalompályán, aztán egy idő után Gica bá otthagya a tisztet, odajött, és elkezdett ugráltatni, Janika egyszer nem volt elég gyors, Gica bá rávágott a botjával a lábára, Janika elesett, megütötte magát, megindult az orra vére, de Gica bá nem engedte megállni, ugrálni kellett tovább.

A katonák közben végig ott voltak, a tiszt csak nézett, a többiek meg ilyen furcsa ruhákban járkáltak körbe a pálya körül, kerekes, csupa drót meg cső gépeket toltak maguk előtt, a kezükben is mindenféle furcsa műszerek voltak, tele drótokkal meg antennákkal, nem tudtam, mit csinálnak, azt gondoltam, lehet, hogy rádión is le akarják adni a meccset, de azelőtt ilyesmiről sose hallottam, a gépek meg nagyon berregtek és kerepeltek, de nagyon nem lehetett odafigyelni, mert futni kellett, meg ugrani kellett, meg vetődni kellett.

A labdás gyakorlatok voltak a legnehezebbek, az, amikor bekötött szemmel kellett labdára vetődni, hogy próbáljuk érezni az irányt, egyszer nekiestem a kapufának, Gica bá meg hasba rúgott a labdával, hogy öklendezni kellett, Janika meg mindig rossz irányba ugrott, úgyhogy én nyertem meg a vetődési versenyt, Janika akkor már tiszta fehér volt, tudta, hogy ez mit jelent, azt, hogy ma én leszek először a kirúgó, mert a kirúgást úgy gyakoroltuk, hogy Gica bá felrakott tizenegy labdát, aztán az egyik kapus felállt három méterre, a kirúgó meg nekifutásból megpróbálta fejbe rúgni a labdával, és nem volt szabad elugrani a labda elől, hanem el kellett kapni, meg kellett fogni vagy el kellett ütni, és ha nem rúgtuk elég erősen, akkor Gica bá állt be kirúgónak, úgyhogy rúgni kellett, és annak volt jobb dolga, aki először rúgott, mert mire a második sorra került, már annyira lefáradt és legyengült, hogy nem tudott igazán keményeket rúgni. A negyedik labdánál Janikának megint elindult az orra vére, nem akartam nagyon keményen rúgni, de nem volt mit csinálni, neki kellett futni négy lépésből, és a labdák mindig hatalmasakat csattantak, a végén Janika már nem is emelte a kezét, csak simán eléugrott, és leesett a labdával együtt, egy helyen tiszta vér volt már a fű, alig tudott felállni, látszott, hogy nem fog tudni rúgni, egész le volt gyengülve, akkor odajött Gica bá, egy törülköző volt nála, odaadta Janikának, azt mondta, jól van, törülje meg az arcát, most kivételesen szünetet tartunk, és menjünk be az öltözőbe, mert a tiszt elvtárs külön akar beszélni velünk.

Janika az orrára szorította a törülközőt, úgy mentünk, a tiszt tényleg ott volt, láttam a váll-lapján, hogy ezredes, nagyapám még régebben megtanította nekem a rangfokozatokat, szóval az ezredes ott ült az öltözőben a padon, intett, hogy csukjuk be az ajtót, aztán mondta, hogy üljünk le, megkérdezte, hogy hányadikosok vagyunk meg hogy milyen tanulók, én kellett válaszoljak, mert Janikának még mindig vérezett az orra. A tiszt elővett egy almát, és kettétörte, az egyik felét nekem adta, a másikat Janikának, mondta, hogy jól van, ügyes fiúk vagyunk, látta, hogy milyen keményen és becsületesen dolgoztunk, büszkék lehetünk magunkra, mert a kemény munkával bebizonyítottuk, hogy megérdemeltük a pioníryakkendőt. Aztán megkérdezte, hogy szeretjük-e a hazánkat, és mi persze bólintottunk, még Janika is, pedig Janika jehovista volt, és a jehovisták se pionírok nem lehettek, se a hazát nem szerethették, aztán az ezredes azt kérdezte, hogy tudjuk-e, mi az, hogy rádióaktivitás, mondtam, hogy nem, mi még nem tanultunk fizikát, de a haza védelmében foglalkozáson tanultuk, hogy atomvillanás esetén az embernek el kell takarnia az arcát, és be kell mászni az asztal alá vagy az ágy alá, és aztán jelentkeznie kell a vegyvédelmi parancsnokságon védőfelszerelésért, és a haza védelme tankönyvben a rádióaktivitásról is írtak, hogy a sugárzások átmennek mindenben, és károsítják az élő szervezetet, a tiszt bólintott, azt mondta, neki is van két fia, ekkorák pont, mint mi, és azért mondja el nekünk, amit most elmond, de ha valakinek is beszélni merünk róla, akkor álhírterjesztésért javítóintézetbe kerülünk, apánkat meg anyánkat pedig börtönbe küldik, megértettük, kérdezte, és mi bólintottunk, de ő azt mondta, hogy rendes választ akar, és akkor mondtuk, hogy igenis megértettük, ezredes elvtárs, még Janika is elvette az arca elől a törülközőt, és ő is velem együtt mondta, annyira meg volt ijedve, és akkor az ezredes azt mondta, hogy éjszaka baleset történt a Nagyszovjetunió egyik atomerőművében, és a szél idehozta a rádióaktivitást, és igazság szerint nem is volna szabad megtartani a meccset, de nem akarnak pánikot, úgyhogy meg lesz tartva, de ő azt tanácsolja nekünk, kapusoknak, hogy ne vetődjünk, és kerüljük a kapcsolatot a labdával, mert az összeszedi a rádióak-

titvást a fűből, és egyáltalán, vigyázzunk magunkra, mert szép, egészséges gyerekek vagyunk, aztán még adott egy-egy ilyen fehér tablettát, azt mondta, hogy azt ott helyben be kell vegyük, csak jód, ne féljünk, és csak miután bevettük, akkor jutott eszembe, hogy egyszer láttam egy filmet a németekről, hogy ilyen fehér tablettákkal mérgezték meg magukat, és lehet, hogy az ezredes elvtárs is meg akar minket mérgezni, mert megbánta, hogy elmondta nekünk ezt a balesetet, és láttam, hogy Janika is erre gondol, de nem haltunk meg, a tablettának meg olyan kesernyés íze volt, de nem mandulaízű volt, mert én tudtam, hogy a mérég az mandulaízű. Akkor az ezredes megsimogatta a fejem, azt mondta, jól van, nem lesz semmi baj, és vigyázzunk magunkra, és elfordult, és már menni akart, de akkor Janika utána szól, azt kérdezte tőle, hogy ezredes elvtárs, ha nem szabad megfogni a labdát, és vetődni se szabad, akkor hogy védjünk, és akkor az ezredes megint megfordult, és ránk nézett, és semmit se szólt, én azt hittem, hogy kiabálni fog vagy felpofoz, néha Gica bá is hallgatott egy kicsit, mielőtt nekünk rontott volna, de az ezredes elvtárs csak megrázta a fejét, és nagyon hal-kan azt mondta, hogy nem tudja, bizony isten nem tudja, aztán lehajtotta a fejét, és egy szó nélkül kiment, és ott hagyott bennünket az öltözőben.

Janika csak két harapást evett a fél almájából, mondtam neki, hogy ha nem kéri, adja nekem, és szó nélkül ideadta, és épp az utolsó falatot nyeltem le, mikor kinyílt az ajtó, és bejött Gica bá, az egyik labda ott volt a kezében, megállt, és megkérdezte, hogy mit akart tőlünk az ezredes elvtárs. Megint összenéztünk Janikával, aztán ő az orrára szorította a törülközőt, én meg mondtam, hogy semmit, de Gica bá odalépett, és szó nélkül lekent nekem egy akkora pofont, hogy kiesett a kezemből az almacsutka, és megszedültem, a fogasba kellett kapaszkodjak, hogy el ne essek, és Gica bá aztán azt mondta, hogy ne hazudjak neki, mert minden szót hallott, különben is tud rólunk mindent, tudja, hogy meg akartunk lógni az edzésről, és nagyon jól hallotta, hogy mit hazudott nekünk az ezredes, és látja rajtunk, hogy hiszünk neki, és hogy lehetünk ilyen idióták, megérdemelnénk, hogy agyonverjen bennünket, hogy kalapáccsal verje ki a fejünkől azt a maradék észet, tudjuk meg, hogy a katonák csak azért jöttek, mert így akarják elérni, hogy kikapjunk, meg akarnak ijeszteni, hogy ne merjünk rendesen védeni, még hogy kerüljük a kapcsolatot a labdával, ahogy ezt Gica bá kimondta, olyan dühös lett, hogy felrúgta az egyik padot, a pad fölött a fogas eldőlt, és majdnem kitörte az ablakot, és akkor Gica bá elhallgatott, és megrázta a fejét, értsük meg, hogy az ezredes hazudott, ha tényleg baleset lett volna abban a reaktorban, akkor már nem él-nénk, és különben se engedné a párt, hogy meg legyen tartva a meccs, mert mindenki tudja, hogy az ország ifjúsága a jövő, az ország legnagyobb kincse, és ezt a kincset a párt semmiképpen se tenné ki veszélynek. Janika akkor leült az egyik padra, és elvette a törülközőt az arca elől, tiszta vérmaszat volt a szája meg az álla, és nagyon hal-kan azt mondta, hogy neki megmondta az apukája, hogy el fog jönni a világvége, és hogy atomháborúval fog kezdődni, atomcsapással, és ő tudja, hogy az ezredes nem hazudott, mert azt mondta, hogy bizony isten, és a katonák ateisták, és sose mondhatják ki azt, hogy isten, és ha kimondják, akkor már ők is kell, hogy érezzék, hogy itt a vi-lágvége, és többet már semmi se számít.

Gica bá akkor odament, megállt Janika előtt, egyszer lepatintotta a földre a labdát, aztán két kézzel elkapta, és rászólt Janikára, hogy álljon fel, de Janika nem mozdult, csak megrázta a fejét, Gica bá megint a földhöz pattintotta a labdát, és azt kiáltotta, hogy nem mondja még egyszer, álljon fel, a jehovista kurva anyjába, és akkor Janika

felállt, és ledobta a földre a törülközőt, és akkor Gica bá azt mondta, hogy jól van, megérti, hogy megijedtünk az ezredestől, de ilyen gyávák mégse lehetünk, és ha Janika bocsánatot kér, akkor nem fog rá haragudni, mindjárt itt lesznek a többiek, készülni kell a meccsre, de Janika megrázta a fejét, és azt mondta, hogy itt a világvége, és ő nem kér bocsánatot, és akkor Gica bá megint a földre pattintotta a labdát, aztán fél kézzel benyúlt a zsebébe, és azt mondta, hogy ezt csak a meccs előtt akarta odaadni Janikának, de ez igazi válogatott kapuskesztyű, Gica bá ebben védett akkor egyszer, mikor bent volt a válogatottban, és Janika felé nyújtotta a kesztyűket, hogy tessék, vegye fel, ez majd megvédi a sugárzástól, és akkor Janika megrázta a fejét, és azt kiáltotta, hogy nem kell, és ráköpött a kesztyűre, láttam, tiszta vér volt a nyála, és akkor Gica bá nagyon nagyot kiáltott, nem is lehetett érteni, hogy mit, és tiszta erőből Janika pofájába vágta a kesztyűket, aztán hátralépett, és a térdével Janika gyomorszájának rúgta a labdát, és akkor Janika összegörnyedt, és ahogy a labda visszapattant, Gica bá megint bele akart térdelni, de a labda helyett Janika arcát találta el, és akkor hallottam, hogy valami reccsen, és Janika nekiesett a fogasnak, és aztán lecsúszott a földre, és akkor Gica bá lehajolt, és felemelte a labdát, és ahogy rám nézett, láttam, hogy az arca tiszta piros és nedvesen csillog, és akkor Gica bá azt kiáltotta, hogy jól van, akkor te fogsz védeni, a hangja nagyon magas volt, alig lehetett érteni, és akkor megrázta a fejét, aztán egyszerre felém rúgta a labdát, neki egyenesen az arcomnak, és én felugrottam, és két kézzel kinyúltam, és elkaptam, és a labda keményen a két tenyeremnek csapódott, csípte a bőröm, és ahogy akkor rugózva földet értem, és ösztönösen magamhoz szorítottam, úgy, ahogy Gica bá tanította, hogy ne hagyjak esélyt a támadó játékosoknak, és láttam, hogy Janika ott fekszik a földön az öltözőpad mellett, és azt is láttam, hogy nem mozdul, és folyik a füléből a vér, és éreztem, hogy a labda egy kicsit síkos, és tudtam, hogy a Janika vérétől, és ahogy fogtam a labdát, a rádióaktivitásra gondoltam, de semmit se éreztem, a labda fogásra pont olyan volt, mint máskor mindig, egy pillanatra behunytam a szemem, és csak álltam ott a labdával a kezemben, és amikor kinyitottam, Gica bá még mindig ott állt az ajtóban, és Janika még mindig mozdulatlanul feküdt, és én azt gondoltam, hogy lehet, hogy nem is halt meg, lehet, hogy csak elájult, mert ha meghalt, akkor nem lesz meccs, és nem fogok védeni, és az igazi bőr kapuskesztyűkre néztem, ott, Janika mellett a földön, és akkor egyszerre csorogni kezdtek a könnyeim, a labda meg kiesett a kezemből, pattant egyet, aztán a sarokba gurult, de akkor Gica bá már nem volt ott az öltözőben.

Tandori Dezső

VASHATOS

*„...a háborúból visszamaradt
húszfilléres, a vashatos.”*

(József Attila)

*„Csak csitt, szívem csak csitt...
...A kivilágított feketeségben.”*

(Vas István)

I. A Második Ostrom

Mentem a Lánchídon oly messze volt
szerződünk-e történelemre
csupa fehérlő kocsifolt
mind a tűzijátékok erre
nem a Mirabeau-víz loholt

nem félelemmel vagy reménnyel
de kénnyel de sötétre fénnel

Hogy megtagadtam csak magamban
és tapasztalatban tehettem
nem nem-akartam nem feladtam
csak megmaradtam elegemben
Vámos-Rousseau-horgász-alakban

mindenből zöld-kővíz-sötét
bármi világította szét

Begyűrtem közleményeim
több elküldetlen borítékba
ide nem illő lépteim
sora mind hídpillér-karéja
ó Második Ostromaim

ó szétlukadt csővezetékek
ki kérte kitől az egészet

Nem is merek világosabban
fogalmazni – gyúrt *korítékok*
ahol a Történelem lappang
nem a Társadalom elég ok
de mi Politika-Alatt van

hogy ne alatt- s alább-valója
valód csak mi valód megóvja

S közben a Mirabeau-híd trikolórja
--- jó nincs *ahogy* odarohanjam

A Harmadik is majd ostrom-alakban
S a Negyedik is mily alakban ---

II. Mit akartam érintkezést
lovak kutyák rég lefogadták
a vég közleményét kiadták
hazatértek bukmékerék

Mindnek furcsán szűk a kalapja
pedig ám a bukmékerek
nem nagy fejek
s mi van a kalapnak alatta

A Simli-cég a Potya-cég
a Konca-cég a Bonca-cég
a Ló-Belét-Kiontja-cég
kalaposak bukmékerék

Alaposak kalap-alatta
de mi vagyunk kik kalapáljuk
magunkat mint moslékos vályút
mi lötyög bádognak-alatta

Semmi nagyobb Felvállalat
nem éri meg még félvállról se
semmi kisebb Alvállalat
hogyan eszed a szíved beöntse

III. Nagy fogadások megfogadd
annak bár az ellenkezőjét
bárhogy agyonhútd magad
csak lesz agyadban nagy a hőség
mint hajnalra az alkonyat

Az éj a bor s ha nem dohányzol
s ha nem tudsz aludni a borra
ott ülsz jársz nem-valami-máshol
felkelsz Fent a Lentet tiporja
fogyásig magaddal komázol

Aztán hogy jó reggelt kihűlve
majd három nap hőség az agyban
nem kérdi meg hogy meddig tűrje
munka hír semmi-tét kikattan
tudhattad volna jó előre

Gombóccá gyúrt papírmaradvány
kedvetlenedés netovábbja
aztán csak ott ülsz újra padkán
hogy beállítson csapatába
kiről de tudod hogy de patkány

s ha az egek ha poklok Átka
borod cigarettád és éjed
rávírrad minden nappalára
amit még hűlve meg kell élned
hiába vagy fogyatkozása

IV. Szívbe-rágni vagy vélemény
és ha köröted tolongókkal
vagy a Csatorna-fele oldal
láb botlik lépcső tört-szerén

Muszáj vagy nem muszáj kiállni
megvan róla a véleményed
vagy túlabbról nézel Egészket
vagy meg se kell már magyarázni

Aki érti ügyis jó annak
ha nem érti ügyis annak jó
minek pillérnek támfálnak szó
vagy hogy fogak mire fogannak

Fogcsikorgatás simaság
s ha mit sem akarsz már közölni
az is megbüdosödött kölni
csak visszájára kerít át

Általad nem hagyja magát
lerázni lezárni akármi
hiába hallgatnál kívárni
ő fog téged magad magát

V. Mi marad vissza és miféle
háborúkból miféle útról
tisztá a kabát kikéfelve
elzuhansz s felzuhansz-ha-túlról

A fel- és lezuhanyozások
az elégetések az ásók

Kolumbáriumon galambok
kolumbolnak Amerikát
vagy vágyva vágyott bér munkát
senkit én ne érintsek mondod

Mondod mert mi marad milyen
Őrült Városokból mozik
mozaikok boltíveken
a boldogság megosztozik

A gyarlóság a gyötrelem
az örök gyurma a Gyerünk
nekigyürkőzik szüntelen
maga alá gyűri terünk

Itt csak letűnne a kitűnt
fejverten döngetné a bűnt

VI. Az Örök O

Az Örök O az örök ó
tavaly-lucska idei-hó
legföljebb odafilmezik
legföljebb ilyen film van itt

Folyton a csöveket verik
folyton az aszfaltot törik
cincot szednek folytonosan
hevenyén vagy alaposan

Örökké kényelmetlenek
örökké így I-ek veled
örökké hogy megegyed ezt
a voltat a nincset a lesz

A kényelmetlenség valódi
a kényelmetlenség-az-ódsi

a kényelmetlenség-a-jön
föld-víz-hazugság-tűz-özön

Közhely-tömeg eróziója
óvóhely ettől már nem óvja
Örök-Ostrom az örök Ó
nullás-kört jár Rongy és Való

Nullás lisztjében vashatos-por
és lándzsákkal-kiverve-bocskor
bicsaklik velencei lépcsőn
és Signoria-térbe-tépőn

Visszája mindakármi dalnak
ugar és ugrabugra parlag
s Történelmi Főalakok
viaszkorongsora forog

Emészt vashatost mint nyelőgép
a kihűlést átjárja hőség
Csak csitt szívem csak te szívem csitt
szavad nem jönnek kik kimentik

--- S még mi hihettük hogy fönn
lenn-itt

De csak elmondtunk valamennyit
itt is ennyit
itt is csak ennyit
senki ne mondja hogy semennyit

Már végképp másoknak no persze
s kinek ki-ki van megszerezze
ami ő különben nem ő ---
de él s végzet s kötelező

FIGYELŐ

NÉMETH LAJOS: GESZTUS VAGY ALKOTÁS

*Válogatott írások a kortárs magyar
képzőművészetről*

*Válogatta, szerkesztette Hornyik Sándor
és Timár Árpád*

MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 2001.

392 oldal, 2200 Ft

Az írói életművekből összeállított gyűjteményes kötetek a kultusz jelenségei és eszközei. X. Y. „minden munkái”, „összes, összegyűjtött vagy válogatott művei” a szerző életében vagy halála után egyaránt az írások töretlen időszerűségét hivatottak kifejezni, s mindenki előtt nyilvánvaló, hogy a költők megnyilatkozásának az egyes versnél is hangsúlyosabb eszköze a megkomponált kontextust teremtő verseskötet. Tudósok, kutatók számára ilyen ritka megismerhetőségről többnyire az utókor gondoskodott, bár manapság ebben is vannak változások: gyakran pályakezdők is jelentkeznek gyűjteményes kötetekkel, amelyeket a jelek szerint nem annyira válogatni kell, hanem inkább fiktív vagy valóságos publikációkkal kiegészíteni. Németh Lajos nem szorult rá erre a trükkre, az 1958 és 1991 között megjelent írásai között válogatóknak a szó szoros értelmében az írói kötelelettség és szorgalom teremtette bőség zavarával kellett küzdeniük.

Hangsúlyozandónak tartom, hogy a szerző halálának tizedik évfordulóján – szemünk elől rohamosan eltűnő generációjának tagjaként még ma is csak hetvenkét éves lenne – a kötetet művészettörténész kollégái válogatták, gondozták és adták ki. A kötet tehát ahhoz a típushoz tartozik, amelyet nem a szerző bocsátott közre, hanem az utókor. Ez feltétlenül annak a kifejezése, hogy aktuálisnak, fontosnak tartjuk az írásokat, és vállaljuk, továbbörökítendőnek, tanításra alkalmasnak tekintjük üzenetüket.

Ezt azért kötelességünk itt és most nyoma-
tekosan kijelenteni, mert a nevenincs gazem-

berség Németh Lajos holttestén mint céltáblán is kipróbálta már nyilas íjászképességeit. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézete tehát büszkén vállalja a közösséget és a hagyatékot, s vele a kollégák, a tanítványok jobbik része.

Ez annál nagyobb szó, mivel javarészt alkalmom, aktuális igény szülte, pillanatnyi, jól felismert szükségszerűségből eredő írásokról van szó. A kötet címét adó 1975-ös helyzetfelmérés A KORTÁRS MŰVÉSZET FEJLŐDÉSTENDENCIÁIRÓL – ez az alcíme – például a gesztus vagy alkotás dilemmájának felismerésével valóban az akkor kezdődő jelenkor meghatározó problémájának vázolását nyújtotta. Kiindulópontja a prognosztika, a jövőbeli sorsot alakító elméleti gondolkodás szempontjának vállalása volt, s ez Németh Lajos művészeti írói attitűdjének egyik legfontosabb titka. Lényegében ezt, a művészetet szemlélő és róla gondolkodó kortárs attitűdjét jelenti a számomra egyszerűen magyar nyelvtani okokból jelzőként nem túlságosan rokonszenves „kortárs művészet” szókapcsolat is.

A szó mindenestre elgondolkodtató. Tíz év távlatából tekintve első jelentésének az tűnik, hogy itt Németh Lajos írásai vannak a maga koráról és művész kortársairól. Az 1958-cal kezdődő sorozat azt jelzi, hogy a magára talált, ízlésének és értékrendjének szabadon és nyíltan kifejezést kereső – és bizonytalannal adó – tudós írásairól van szó. Ez az értékrend alapvetően a XX. századi modernség tradícióján alapul mind az individualitás és eredetiség esztétikai értelemben vett kritériuma tekintetében, mind a művész etikai és szociális küldetésének vonatkozásában. Németh Lajos számára – legyen ez hagyomány, generációs hovatartozás vagy műveltség által megszabott determináció – nem szűnt meg Párizs lenni a modernség szellemi középpontjának. Az a Párizs, amelyben az 1937-es világkiállításon a szorongatott néppfrontos spanyol köztársaság pavilonját díszítő GUERNICA jelenthette a mércét a magyar művészet számára is, nem pedig a magyar rezsím reprezentációja. Legyen elég itt ennyi

egyetemesség és nemzeti feladatvállalás, népfrengő progresszió és a modernség értelmében vett küldetéstudat felfogásáról, amely a kötetbe foglalt írások egyik vezérmotívuma.

Ennek a modernizmusnak a megkérdőjelezését és múltba utalását – vagy száműzését – jelenthetné a pusztán „Németh Lajos az ő koráról és kortársairól” olvasat. Természetesen megvan a létjogosultsága, hiszen az írások összeválogatása, kronológiai sorba rendezése és fenntartása mindenekelőtt forrásértékük felismerését hangsúlyozza.

A forrásértéknek van bizonyos még el nem szövegzett, szívhez szóló aktualitása is. Az a generáció – a miénk –, amelynek Németh Lajos szószólója, vezéralakja és példaképe volt, művészettörténészek és érintett művészek egyaránt, nem távoli forrásként, hanem személyes emlékként is olvassa e kiállítási, kongresszusi és általános szellemi szituációkat felidéző írásokat. A kötet névmutatója nobilitál is: olyan neveket tartalmaz, amelyek ebben az értékrendben valaha valamilyen szempontból fontosnak bizonyultak. Van mindennek az előbb említett személyes és nosztalgikusnak mondható olvasaton kívül más tanulsága is; arról, hogy mikor indultak a rendszerváltás folyamatai a művészetben. Az írások azt bizonyítják, hogy a nyolcvanas évek vége felé politikai változásokhoz vezető jelenségek e téren jóval előbb megfigyelhetők és tudatosíthatók voltak. A kötet szövegei ennek a tudatosodási folyamatnak állomásaiként olvashatók egymás után. A különböző alkalmakhoz igazodó cikkek: nagyvívű történeti és helyzetfelmérő esszék, polemikus hozzászólások, művészportrék, kiállításkritikák, megnyitó beszédek, katalógus-előszavak együtt különösen a második világháború utáni művészet részletes összképet nyújtják, részletesebbet, mint amit e címmel megírni vagy felvázolni Németh Lajosnak életében megadatott. Így a modern magyar művészet csaknem a mai jelenkorig nyúló összképének posztumusz megjelentetése elégtétel is a szerzőnek. Egyben nem az egyetlen lehetséges ítéletet tartalmazza, hanem egyéni tájékozódást, markáns véleményt a szemlélő és művészeti író kortársak, egyívásúak és – tájékozódásuk generációs fókuszbeállításában is – fiatalabbak sorában. Mindig a kollegialitás, a szövetség és a tisztelytel érzésén alapuló, liberális és türelmes figyelem hangnemében,

amely a triviálisan, de korszerűen „*csak a szépre emlékezem*” mondattal jellemezhető kritikai alapállást is jellemezte.

Az előolvasó tisztelte az ajánlást. Tehát kiknek és miért ajánlható ez a könyv? A fentiekből következik, hogy mindenkinek, akit foglalkoztat különösen a magyar művészet utolsó fél évszázadának történetek és e történetet szellemi háttere. Ajánlható irodalmároknak, történészeknek, a művészet barátainak is. Stílusa, elemzései, az eddig főleg teoretikus tanulmányainak bonyolultan szakszerű okfejtéseiből ismert szerző itt megnyilvánuló rendkívüli kvalitásérzékenysége és ennek megfelelő plasztikus ekphraszisz a művészeti interpretáció eszközei iránt érdeklődők figyelmébe is ajánlják – akár példaképként is.

De külön is ajánlható az olvasók néhány speciális érdeklődésű csoportjának figyelmébe. A kronológiai rendben mintegy megállást, leltárt és rendezést szolgáló, nagy lélegzetű esszék mind adott történelmi szituációk leírásaként, mind – példamutató hatásuk révén – inspiratív forrásokként a modern művészet magyarországi történetének, sorsának, az érte folytatott küzdelmeknek kétségkívül legfontosabb dokumentumai.

A kötet egyik legfeltűnőbb vonása, hogy egy folyamatosan megírt, soha abba nem hagyott Kondor Béla-monográfiát tartalmaz. Az objektivitás, a távoli nézőpont választásának igénye, amit Németh Lajos 1984-ben a „*szubjektív és objektív sorok*” kifejezésével találóan jellemezett, nem változott az életrajz belső biográfia jellegén. Egy Kondor-parafrázissal kifejezve: „*Valaki önarcképéről*” van szó itt is, a barátság és az azonosulás ritka megvallásáról. Van persze szó más, mindig vállalt és az első adandó alkalmal örömmel kifejezett szimpátiákról is. Csodálatos látni, mennyiszor bizonyult az első pillantás helyesnek, s mily kevés a be nem igazolódott rokonszenv. Itt azonban már nem illik neveket sorolni, nehogy a feledékenység vagy a hallgatás valakit is sértsen. Ott a kötet.

Annál illőbb a tapintat, mivel Németh Lajos értékítélete és ízlése soha nem volt egyoldalú. Tévedés, hogy csak a modernnek, csak az Európai Iskola művészei vagy a neoavantgárd mesterei kaptak tőle elismerést, biztatást. Nem kevesebbet köszönhetnek neki a hatvanas években sokakat lelkesítő hódmezővásárhelyiek, még többet az úgynevezett szerves

építészet – inkább alkotói, mint hívei. Nem „vett be” akármit könnyen: jól mutatja ezt az úgynevezett „kilencek” üres léggömb voltának azonnali felismerése. Tehát a könyv olvasását és megbecsülését mindenkinek tiszta szívből ajánlom, stílári, politikai és csoportosulásbeli hovatartozásától függetlenül. Tanúsíthatom, az 1991-ben elhunyt Németh Lajos utolsó éveit leginkább a széttagolódás, a sokszor emlegetett „szekértáborokba” rendeződés keserítette meg. A fentebb, Picasso kapcsán említett népfront számára ebben az eredeti (s nem az úgynevezett „Hazafias” értelmében) volt és maradt mindvégig ideál. Hogy mit értett rajta, pontosan leírta abban a MŰVÉSZ FEL-
LELŐSSÉGE című írásban, amely megrendítette azt, akinek kezébe kinyomtatva gyakorlatilag a szerző halálhírével együtt került. Az ebben az írásban a közjót etikai posztulátumként számon kérő szerző az a Németh Lajos, aki ma is él – függetlenül attól, hogy megírta, miért nem szeretne tovább élni abban a társadalomban, amelyben ismét a *Minden egész eltörött* kedvelt mottójával felidézett alapszituációt ismerte fel.

Marosi Ernő

AZ UTAZÁS ELÉGIÁI

Filip Tamás: *Amin most utazol*
Balassi Kiadó, 2001. 110 oldal, 900 Ft

Filip Tamás harmadik kötete az utóbbi három év verstermését tartalmazza, s viszonylag gyorsan követi a másodikikat (FÜGGŐHÍD, Tevan, 1998. 93.), hiszen arra tizenkét évet kellett várni az első jelentkezés után. (FÉKEZETT HABZÁS, Eötvös könyvek, 1986. 76.) A három kötetnek, de különösen a két utóbbinak az összevetése jól mutatja Filip Tamás versvilágának alakulását, az önálló hang megtalálásának folyamatát, versbeszédének egységességét, ezen belül szemléletének és poétikájának apró, mégis lényeges hangsváltozását.

A Filip-vers legfontosabb, nem csak az új kötetre érvényes jellemzője, hogy a hagyományos értelemben vett szóképek mértéktartó használata mellett – inkább azok poétikai ha-

tását is felerősítve – a vers egésze válik szavakból, mondatokból formált, helyzeteket és apró történeteket megjelenítő képpé, képsorozattá. Verseinek viszonylag összetett és bonyolult cselekménye van. Alapvetően kétféle szerkesztési elv érhető tetten: a mozaikszerű és a lineáris. A cselekmény történetstilánkokból építkezik mozaikszerűen, gyakran kihagyásos technikával. Ebben az esetben látszólag összefüggéstelen elemek kerülnek egymás mellé, így a szöveg sok mozzanatot felvesz magába, egyszerre sok helyen és sokféle esemény történik (DANGER, MINTHA [1], MINTHA [2], KÍVÜL-BELÜL, A CSUKLYA ALÓL, FORRÓSÁG, UGYANAZ, VONAT, LÁNCSEMEL). A lineáris szerkezet egyetlen szituációt bont ki akár több nézőpontból is, és ehhez gyakran társul felsorolás és/vagy retorikai párhuzam (A KÖDÖN ÁT, ÖRÖKFÜRDŐ, ELFEKVŐ HELYZET, MA A BÁLNÁK, KIKÖTŐ, JELENET, ÚTON KÉT VÁROS KÖZÖTT, ÉJSZAKAI SÜLLYEDÉS, EGY GYEREKRAJZRA, AMIN MOST UTAZOL, PARTSZAKASZ, SZABADESÉS, AZ UTCA, EGY KERT, ÍRÓ). Ennek alapján pozíciólírának, szituációköltészetnek lehet nevezni az így létrejövő versvilágot, amely világmodell: autonóm, önmagában zárt és egységes lehetséges világot teremt a befogadó számára, amelynek egységét költői szemléletének koherenciája biztosítja.

József Attila esztétikája szerint a költészet szemléleti egész: „Az ihlet tehát megragad bizonyos valóságalemeget, a többiek és a szemléletünk közé helyezi és eltakarja a valóság egyéb részét, mint a teli hold a napot napfogyatkozáskor. Azaz szemléletileg teljes valóságnyivá növeli a kiválasztott valóságalemeget.” Tehát a vers egésze lesz a költői világtapasztalat egytagú, de mégis komplex metaforája: a szöveg szükségképpen részszerezintisége a világ egészére vonatkozik, arra értendő; a vers világfragmentumként a világ egésze helyett áll. A kiegészítést, amelyre az utasítást a szöveg implicit vagy explicit módon tartalmazza, az olvasónak kell elvégeznie: a konnotációval lesz teljessé a metafora. Ennek az általános érvényű elvnek Filip Tamás költészetében kiemelt, szinte minden versében tetten érhető szerepe van. Nála egy szituáció, egy látszólag lényegtelen és jelentéktelen, így jelentés nélkülinek tűnő mindennapi mozzanat vagy egy furcsa, szokatlan helyzet, egy lírai ötlet a költői figyelem által a perifériáról a középpontba emelés, a rögzítés által kap különleges, önmagán túlmutató jelentőséget. A vers

egyszerre lesz prizma és gyűjtőlencse: felbont, elemez, ugyanakkor fókuszál, nagyít, megvilágít; a részletben az egészet mutatja föl.

A kiegészítő, hozzárendelő olvasási, megér-
tési utasítást explicit módon többnyire valami-
lyen retorikai-poétikai eszköz: egy helyi meta-
fora, megszemélyesítés, hasonlat, paradoxon,
párhuzam, önreflexió – amikor a szöveg vers-
ként jelenti be önmagát – írja elő. Így és ezért
lesz például A KÖDÖN ÁT egy régészeti ásatás la-
birintusában az öreg orvosok botorkálásának
képzetéből a végzetes megkésetttség, a szállodai
túszok, az ÖRÖKFÜRDŐ, az ÚTON KÉT VÁROS KÖZÖTT
helyzetéből a létfogság, egy KIKÖTŐ, egy VO-
NAT, EGY KERT leírásából a világ ambivalenciá-
jának és érthetlenségének, a bevásárlási
JELENET-ből az életpert, a *kivándorlóhajó süllyedé-
séből* a megértett, törvényszerű pusztulás, a
hétköznapi élet LÁNCSZEMEI-ből a létezés apró
csodáinak verse. (A kurzív kiemelések a versek
motívumaira utalnak. – S. F.)

A kiterjesztésre, a névátvitelre való utasítást
legáltalánosabban, de implicit módon az jelzi,
hogy a szöveg egy verseskötetben szerepel, te-
hát irodalmi szöveggé kell olvasni. Szép pél-
dája ennek a JELENET és a MA A BÁLNÁK mellett
a SZABADESÉS című vers zárlata: „*Té olvastál egész
délelőt, / én a sziklákön mászkáltam, / kerestem a
megbújó részleteket, / mértem fényt és távolságot, /
próbtáltam hajókat is fényképezni, / de nem furdott
egyikünk sem.*” Ez a mondat bárhol szerepelhet-
ne: naplóban vagy egy nyaralásról küldött le-
vélben, hiszen teljesen prózai, leíró, sőt elbe-
szélő. Még látszólagos, nyelvi readymade-nek,
talált versnek is fölfogható, hiszen nincs konkr-
ét eredetije, csupán egy másik nyelvi szintből
és megnyilatkozástípusból emeli be a költői
szemlélet. De a kötet mint jel és ebből követ-
kezően a tördelés, a verscím mint kontextus
poétizálja, a befogadóban létrejövő többlet-
jelentés lehetőségével dústja a szöveget. Je-
lentéssé, sőt polifonná alakítja ezzel az
egyszerű kijelentést. Az ilyen értelemben vett
alulpoétizáltság növeli a mű nyitottságát, az
olvasó értelmezői szabadságát, ugyanakkor
gondolkodásra és párbeszédre hív; a vers egy-
szerre lesz a világértelmezés modellje és kata-
lizátora, az önmegértés tárgya és eszköze.

Ragogyó költői ötlet az ÉJSZAKAI SÜLLYEDÉS,
amely ugyancsak köznapi situációt állít a kö-
zéppontba: mosogatás, villanyoltás, lefekvés,
alvás. De mindezt egy olyan, a vers egészét át-

szövő komplex metafora ábrázolja, ahol a ház
a tengeralattjáró, a motor pedig a működő,
majd éppen leálló mosogatógép. A situáció
teljessége kedvéért az egészet célszerű idézni:

„*A vers jégropppanással indul,
elvégre tél van,
s a ház némán merülni kezd.
Fényei kioltva, csak annyi ég,
hogy a helyzetet jelezze
a többi süllyedőnek.*

*Már mindenki alszik,
csak én vagyok fenn,
s egy motor, mely dohogva
dolgozik még azon, hogy
edényeink tiszták legyenek.*

*Aztán ha végzett,
és abbamarad a csobogás,
a tengerfenékhez döccenünk puhán.
Akkor a maradék fényeket is lekapcsolom.
Minek is jelezni már a helyzetet,
reggelig úgyse mozdulunk.”*

Mintha ennek a versnek az előképe lenne az
első kötet POLIFÓNIA című prózaversének nyitó
része: „*A ház hajó, süllyedőben. Mi a mulandóság
félhomály-alakjaiként lebegünk a szobák mélyvizé-
ben. Még alig sejthetők a tengeri kertek fényei. Hul-
lámzó hajjal élvezzük a bizonytalanságot. A lány
zökkenés után a tévéből elmegy a kép.*” Látható,
hogy mennyivel nyitottabb az újabb feldolgo-
zás: nincs semmilyen önértelmezés, létmegha-
tározás, közvetlen költői eszköz. Csak a situá-
ció pontos ábrázolása: a szöveg szinte észrevét-
lenül poétizálódik, helyzetbe hozza a szavakat,
felmutatja az olvasónak – mintegy kiürítve
azokat –, hogy ő tölthesse fel jelentéssel. A szö-
veg a költői szemlélet felől értéksemleges, eb-
ben az értelemben objektív, tárgyyszerű. Ugyan-
akkor beindítja, kikényszeríti a befogadói ak-
tivitást, de teljesen szabadon hagyja annak po-
zícióit: nem tanít, nem tesz vallomást, a vers
közvetlenül nem értelmezi a világot, hanem
láttat, bemutat, elhelyezi szemléletünket, ki-
alakítja látószögünket a külső és a belső való-
ság átéléséhez, hogy segítségével közelebb ke-
rülhessünk a dolgok lényegéhez. Ennek ered-
ménye, hogy a szöveg teljesen nyitott lesz, ér-
telmezési lehetősége a tiszta konnotáció, mert
szinte semmivel sem határolja be azt. Az érte-

mezés az olvasó önértelmezése lesz, mert az ő értékrendje, beállítódása határozza meg, hogy miként olvassa el magát a versben. Ettől függ, hogy az ÉJSZAKAI SÜLYYEDÉS-hez, a tengeralattjáró, a tengerfenék képzetéhez mit társít: a fogság, a bezártság, a merülés, a mozdulatlanság negatív élményét vagy ugyanezekhez az elemekhez a döccenés puhaságát, a biztonságos, bezárt ház, az álomba merülés reggelig tartó nyugalomát, a hétköznapok szakralitását. A vers ugyanis erről nem beszél: csak annyit mond – implicit módon –, hogy őt a létezés metaforájaként kell olvasni.

AZ AMIN MOST UTAZOL kötet központi motívuma a címnek megfelelően az utazás. Ennek helyszínei és módjai nagyon változatosak: a konkrét, hétköznapitól az álmokon át a képzeletig és a szellemi szféráig mindenütt járhat a versben utazó. Egy ködös régészeti ásítás labirintusában, a Móbiusz-szalag élén, a nyálkás örökfürdőben, az érthetetlen kikötőben, a rejtélyes szállodahallban, bevásárlás után az utcán, a nyomasztó ipari parkok mellett, egy zarándokúton, a tengerfenéken, a sziklás tengerparton, a tömegszálláson, a kiüzetés után a Paradicsom határvidékén, egy pusztuló kertben, Jarrell FÖLD ÉS VADON című versében és a Grand Canyonban Nemes Nagy Ágnes AMERIKAI ÁLLOMÁS-án. Utazhat lovon, vonaton, hordágyon, helikopteren, űrhajón, úszva, gyalog. Autón két város között, egy kívándorlóhajó fedélközében, amely el fog süllyedni, a Titanicon a moziban, a fiú emlékezetében egy újságpapír hajón, az árbockosárban, a gályán az evezőkhöz láncolva, búvárként a víz alatt és persze versben; ironikusan a versvonaton, a vershajón és a versrepülőn. (A kurzív kiemelések a versek motívumaira utalnak. – S. F.)

Az utazás azonban nemcsak térben, hanem időben is történik: néhány kivételtől eltekintve a kötet valamennyi verse felfogható időszembesítő költeményként, hiszen kifejtetten vagy odaérthetően szerepel bennük a még, már, most, majd időviszony jelölése és ezzel együtt minősítése. Az elő- és utóidejűség, a megkésetttség, a múlt értéktelítettsége, a jelen és a jövő bizonytalansága idézi elő a versgyűjtemény alapvetően és egységesen elégiikus hangulatát. „Aranykori szellő fúj át / a századokon, és most / itt mozgatja meg a fákat, / kicsit enyhítve a gyötrelmeken” (FORRÓSÁG); „Volt itt napsütés, vihar, / padok, szerelmesek, / [...] Volt itt térzene

is néha. [...] Igen, elfekvő helyzetből / még egyszer látni akartál / valamit, ami már nincs” (ELFEKVŐ HELYZET).

Az uralkodó minőség a melankólia, az elégikusság, az értékvesztés folyamatának több nézőpontból történő érzékeny és pontos ábrázolása. A versek többségének értékszerkezete a valamikori értékesből az értékhiány felé tart, vagy eleve ilyen szituációt ábrázol; a legtöbbször ismétlődő, ezáltal meghatározó motívummá váló tapasztalat az enyészet, a félelem, a céltalanság és az elveszettség érzése. A hely- és állapotváltozás szinte mindig lefelé történik: eredménye a süllyedés, az üresség és a fogság. „Görbe féknyomok, hiába: édeskés / dögszag terpeszkedik. Egy bomló / áldozat a díszlet-világban, / és nem ereszt el: mint foglyot, / a másik város kezére ad” (ÚTON KÉT VÁROS KÖZÖTT). A lét mintegy önnön súlyától, saját szerkezetéből következően, szinte törvényszerűen roppan össze. Csak a veszteség bizonyos: a megkésetttség, a hiány; de semmi biztosíték arra, hogy jobban alakul a helyzetünk, ha időben odaérünk, de ezt már meg sem ismerhetjük, mert tény: nem értünk oda. A katasztrófa azonban nem az apokalipszis, mert nincs kitüntetett, utolsó ítélet: a pusztulás folyamatos és állandó, minden történet a leépülés története. „Itt nincs se nappal, se éjjel. / A fogság kígyó: áldozatait / lassan emészti meg. / A lámpák vég nélkül égnek, / szemünk becsukhatatlan, / s így örök a látvány, / ami körülöttünk lebeg. // Igen, a sötétlő falak, / az átizzadt vizű tó, / és fölpuhult kezünk, / ami csak arra jó már, / hogy arcunkat beletemessük néha” (ÖRÖKFÜRDŐ).

Az előzőnél jóval kevesebb esetben az értékszerkezet ambivalens; a kötet egyik mottója is lehetne a KIKÖTŐ című vers részlete: „S hogy minden rendben működik, / az látható. De mintha mindenben / bujkálna valami céltalanság, / nem sok, csak annyi éppen, / hogy semmiről ne tudjam / hol tart: kezdődik? véget ér?” Az értékvesztés azonban egyik esetben sem tragikus, mert a beszélő bizonytalan, egyáltalán nincs meggyőződve róla, hogy ami elvész, az egyáltalán értékes, célszerű, érthető és értelmes volt-e valaha is. Mivel a pusztulás tárgya és folyamata kétértékű, ezért nincs megrendülés, a katarzis mindenféle lehetősége kizárt. Csak abban bizonyos, hogy hanyatlást tapasztal; a látszólag hibátlan felszín alatt feltartóztathatatlannul és szinte észrevétlenül közeledik a ka-

tasztrófa, amelynek oka önmagában van: a pusztulás immanens és ambivalens. Tartalma szomorú, de megértése, föltárása mégis érték. „Holnap a pincébe szállok alá, / és a csövekhez láncolom magam. // Reménykedem, hogy fogásomból / egy fűrészt megszabadít majd. / A sziklazáporból jut a bőrömrre is, / ahogy a fogak és a láncc / visitva összecsapnak. / Ez lesz az igazi téma, / az egyetlen megírásra érdemes, / amiért megérte itt maradni” (Író).

Értéktelített, pozitív zárlat csak néhány versnél fordul elő, s ezek többsége is – jellemző módon – a versírásra, az ábrázolás szépségére és fontosságára, mintegy ars poeticaként a rögzítés kötelességére utalnak. „Látod a barlangok koráig / úsztál vissza. Csend van, / itt a forrás. S egy írnok, / ki százezer éve mindent följegyez” (VISSZA); „Bent szívósan keresek valamit, / talán egy költő egyetlen szavát, / de olyan legyen, mint a távcső: / ellássak vele az óceánig” (SZEZONVÉG).

A Filip-vers működési módját a kötet alapján, a legáltalánosabb szinten a következőkkel jellemezhetjük. A szituáció kiválasztásával (legtöbbször utazás, hely- és állapotváltozás) annak középpontba vitele, majd értékelése történik (legtöbbször elégikusan) az időszembesítő gesztussal, ami a szöveg és/vagy a kötet kontextusa, metaforizációja által a világ mellérendeltjévé, hozzáértett jelentéslehetőségévé lesz az olvasói tudat intencionáltságának függvényében.

Az uralkodó, elégikus beszédmódot csak néha szakítja meg egy-egy ettől eltérő hangütés. Irónia: REGGEL AZ ANTIKVÁRIUMBAN, A HATVANAS ÉVEK, TÚR DÖ FRANZ NARKOMÁNOKNAK, AVAGY A GYÓGYULÁS ÚTJA, ZARÁNDOKÚT, SZÍNRE SZÍNT, A VERSNEDV. Az irónia elsősorban önironia, mert magára a költői szerepre vonatkozik, annak értékbizonytalanságát fogalmazza, egyszerre komoly és komolytalan ars poeticaként: „Csak jönnek-mennek a metaforák, / ki se kell nyújtani értük a kezét. / Szavak és képek úgy ütök szívem, / hogy nem tud aludni éjjel. / Egyszerre verspárlat és bőbeszéd, / Értetek él és belőletek” (VERSEBEN UTAZÓ). Vagy ötletes humorral, amikor a főnevek elé a vers előtagot illeszti, így írva át verssé az egész világot, szó szerint megverselve azt: „a versműtétet ki éli túl / ha túl mélyre szalad a verszike / a sebből kibuggyan a versvér / a vershalál se szebb a többinél” (SZELÍD KÍSÉRLETEK I–XI.). Játékos, paradisztikus, kritikus hangon szól a

NYOLC BAGATELL, A HEGY (ZORDONVERS), HÁROM HÁZIGAZDA (DIVATVERS), AMÍG ÁTFAGYVA HAZAÉREK (OROSZVERS), AMI ÖSSZEGYÜLIK, SZILÁNKOK, VERSEK ÁLARCBAN.

A záróciklus – az előző kötethez hasonlóan – a költészet kérdésével foglalkozik. „...verset írni / annyi, mint aranymosónak / lenni reggeltől estig, / és ékszerésznek lenni / egész éjszaka” (EGÉSZ NAP). Az érzékletes metafora normatív poétikát takar, amelynek eszménye a kidolgozottság, a megformáltság, a fegyelmezett figyelem. Ennek alapján választ hagyományt: az ajánlásokon kívül, közvetlenül a versek szövegében Babits Mihály, Szentkuthy Miklós, Füst Milán, Blake, Borges, Neruda, Randall Jarrell és Nemes Nagy Ágnes neve fordul elő. Az utóbbi kettő különösen hangsúlyosan, mert egy-egy – verseiket értelmező – verssel válnak a kötet szereplőivé. Motivikusan Kosztolányi Dezső ŐSZI REGGELI-jének fordított szituációját idézi az UGYANAZ című költemény alaphelyzete, szerepversként Vörösmarty Mihály romantikus képalkotását A HEGY (ZORDONVERS); Nagy László emelt stílusára játszik rá – a kötet egész hangnemétől egyébként idegen módon – AZ UTAZÁS KÖNYVÉBŐL. Baudelaire rejtenek, de kiemelten, mintegy önértelmezéseként szerepel: a kötet első cikluscímének oximoronjáról – RAGYOG A FÖLTÁRT ENYÉSZET – A ROMLÁS VIRÁGAI juthatnak eszünkbe, felidézvén, hogy a romlott világ egyetlen szépsége a költészet, a föltárt enyészet. Látható, hogy Filip Tamás őket tartja igazi mestereinek, az általuk teremtett hagyományban időzik, ezt értelmezi és folytatja a jelen pozíciójából. Nem enged teret sem az ironia, sem a játék, sem a különböző textuálítások (inter-, para-, hiper- stb.) túlsordulásának; őrzi az értékrendje szerinti legfontosabbat: a vers méltóságát és a költői képzelet teremtő csodáját.

Az aranymosás és az ékszerész munka eredményes, mert sikeres a szándék: a történet-mozzanatok, az elemek gondos válogatása és mérlegelése, a föltételezhetően sok és radikális húzás a nyersanyagból, majd a mondatok, a vers lélegzetvételének, sodrásának és ívének kimunkálása, a címadás, a szórend, a tördelés csiszolása. Ezzel elkerüli a túlírást, a szükségesnél több önértelmezést, de ennek ellenére nem hat modorosnak, kimódoltnak, túlságosan csináltaknak. Motivikusan egységes és mégis össze-

tett világot épít. Jó érzékkel tart egyensúlyt a mű nyitottsága, rejtvényyszerűsége és értelmezhetősége között; semmiképpen sem akar hermetikussá, „divatos” lenni. A HÁROM HÁZIGAZDA (DIVATVERS) című paródiájában kritikával illeti ezt a lírafelfogást: esetlegesnek, mesterkéltnek, hevenyészett emlékképek rendszertelen sorozatának ábrázolva az ilyen verseket.

Az új kötet már alig él közvetlenül fényképezési kifejezésekkel, a fényképezés képalkotó eljárásaira történő utalásokkal, holott ez a FÜGGŐHÍD alapvető motívuma volt: egyszerre forrás, téma és módszer. Itt a képek, a felvillanó történetek pörögnek, kevesebb a beállítás; sok a vágás ugyan, de a szöveg filmszerűbb, mozgalmasabb. A versszerző erő változatlan, de a technika, a módszer már nem annyira hangsúlyos, rejtettebbé vált. Képzőművészeti hasonlattal élve: már nem látszik annyira az ecsetkezelés, a versfelület csiszoltabb; az alakítás nyomának háttérbe húzódása jobban kiemeli a lényegét, más irányba fókuszálja az olvasó figyelmét. Ez az aprónak tűnő tematikai és poétikai változás nemcsak Filip Tamás költészetének finomodását, hanem szemléletének lényeges hangsúlymódosulását, bőlcsebbé válását is mutatja. Látásmódja veszt az érzékfelettség igényéből, a világ már nem annyira fölfoghatatlan, titkos paradoxonként jelenik meg, hanem esendően, amely megérett a részvételre: az elfogadó, beletörődő, tragikum nélküli elégiákra. A paradoxonok és az oximoronok, a valamin túlira történő metafizikai utalások retorikája veszt korábbi jelentőségéből; kiemelt, központi helyzetbe az időszembesítő, a veszteséget rögzítő gesztusok kerülnek. „*És tudod, / hogy otthon, a virágzó / almafán hány gyümölcs / érik be majd és azt / is tudod, hogy / hol fog nyugodni / amin most utazol, / az elsüllyedt hajó*” (AMIN MOST UTAZOL). Ahogyan az egyes versekből láttató módon cikluscímként kiemelt verssorok sugallják: az egyetlen lehetőség a szemlélődés általi létmegértés, a világnak mint (vers)végtelennek az olvasása és írása, hogy *ragyogjon a föltárt enyészet, hogy láthassuk a csonkolás helyét*. Az egyetlen menedék az ábrázolás szépsége, öröme és kényszere: ez az, *ami az itt maradókhoz kötöz, és a szabadság esélye, amelyben a csillagok vonzását érzi*. A versek pedig olyan formálnak, finomnak és pontosnak kell lennie, *mintha rézlapra karcolná tővel*.

Simon Ferenc

CIGÁNYNAK SZÜLETNI

Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia
(szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok Aktív Társadalom Alapítvány–Új Mandátum, 2000. 617 oldal, 3000 Ft*

Nem lenne csoda, ha a reménytelen elkeseredettség érzete töltené el azt, aki az elmúlt másfél évtizedben figyelemmel kísérte a magyarországi romák helyzetét. Már a rendszerváltás kezdetén látható volt, hogy a cigányság, amely nem sokkal korábban, történelmileg nagyon rövid idő alatt radikális életmódváltásra kényszerült, az újabb változások legnagyobb vesztese lehet. A baljós jóslatok majd’ mindegyike meg is valósult, s a prognózisok továbbra sem túl kedvezőek: a legnagyobb magyarországi kisebbség helyzete valószínűleg évtizedekre a Magyar Köztársaság egyik legnagyobb problémáját fogja jelenteni.

Ebben a tárgyban tehát egy komoly vizsgálatokat összegző kötet egyszerre tarthat igényt a „szakértők” és a tágabb értelemben vett olvasóközönség érdeklődésére. Az itt vizsgált kötet véleményem szerint kitűnően alkalmas mindkét csoport érdeklődésének felkeltésére. Sajnos, a harmincnégy szerző által jegyzett több mint negyvenegy írás mindegyikét nem tudom majd megemlíteni, de hangsúlyoznom kell: az említés esetleges hiánya nem jelent értékítéletet.

A kötet három nagy részre tagolódik. Az első tematikus blokk az ún. „Rádió utcai történet” ismertetése „korabeli” cikkek és dokumentumok segítségével; a második a kilencvenes évek második felében társadalomtudósok között kirobbant „Ki a cigány?”-vita legfontosabb tanulmányait gyűjtötte össze, míg a harmadik blokkban esettanulmányokat olvashatunk.

A Rádió utcai történet

A történet röviden: Székesfehérváron 1997 októberében az önkormányzat bejelentette, hogy a Rádió utca 11. számú épületben lakó tizenhárom (roma) családot kitelepítik. Kezdetben egy szegregált és lepusztult, egyértelműen gettógyanús épületről volt szó, majd speciális lakóköztársaságokban kívánták elhelyezni az érintetteket. Az indok: az önkormányzati tulajdonban lévő házban élők jelen-

tős része önkényes beköltöző, akik lakbér- és közműtartozást halmoztak fel, az épületet pedig életveszélyes mértékben lelakták. Novemberben elkezdték a konténerek telepítését. December elején a többoldalú nyomás hatására az önkormányzat lemondott a konténerek teréről, s elkezdett lakásokat vásárolni a környező településeken.

December 13-án azonban az egyik kismelt településen, Belsőbárándon a helyi lakosok „élőlánccal” akadályozták meg az egyik roma család beköltözését a számukra már megvásárolt házba. A tiltakozók élén álló polgármester elismerte: tisztában vannak azzal, hogy jogilag törvénytelen, amit csinálnak, de folytatni fogják az akciót. A sokkoló ügy kapcsán kiderült: egyes hatóságok cigányellenes fellépéseik során készek átlépni a törvényesség (és emberiség) határait, illetve, hogy ennek során számíthatnak a magyar többségi lakosság – legóvatosabban fogalmazva is – jelentős részének támogatására.

A tematikus blokkot Bernáth Gábor és Mesing Vera kitűnő tartalomelemzése vezeti be (13–27.). Ebből is kiderül: a sajtóvisszhangban nem csupán a rosszindulatú, nyíltan vagy burkoltan előítéletes híradások és kommentárok léte az igazán döbbenetes – ez, sajnos, az elmúlt évtized során megszokottá vált (még ha ez nem jelenti is azt, hogy el kellene fogadnunk). Az igazán nyomasztó tanulság: az alapvetően pozitív hozzáállású vagy tárgyilagosságra törekvő híradások többsége is hozzájárul a cigányellenes sztereotípiák megerősítéséhez. Ehhez a hatáshoz a következő tényezők járultak hozzá:

Az előzmények, illetve egyes fontos tények megemlékezésének hiánya. Az elhallgatott előzményekhez tartozik többek között, hogy a tanács már az 1980-as években csak cigányokat telepített ebbe az épületbe; hogy az önkormányzat hajlandó lett volna akkor összeget fizetni a konténerekért, amely összegből lakható szükség-lakásokat is vásárolhatott volna; hogy a helyi ingatlankezelő vezetője már 1995-ben kijelentette a lakók előtt, hogy mindenképpen el kell költözniük az épületből, akár van tartozásuk, akár nincs. Miközben 1997 végén hónapokon át az ügyről beszámoló minden híradófelvételen hosszasan mutatták a lepusztult épület képsorait, szinte sosem említették meg, hogy nem a lakók végezték a pusztítást, hanem az ingatlankezelő kapcsolta ki a közműszolgáltatásokat, szedette ki az üresen álló lakások ab-

lak- és ajtókereteit, falaztatta be a nyílásokat – már 1996-ban.

A sajtóvisszhang nemcsak a távolabb élők (tehát az ország lakosságának túlnyomó többsége), de még a résztvevők számára is orientáló hatású volt. A kötetben olvasható egy – más szempontból is roppant érdekes – 1998. januári beszélgetés szövege Kis János filozófus és Kossa Lajos aba-belsőbárándi polgármester között. Amikor Kis János felvetette, hogy a belsőbárándiak anélkül tiltakoztak a megjelenő roma család ellen, hogy bármit is tudtak volna róluk, a polgármester így válaszolt: „Egy kicsit megfordítanám azt, amit számon kér a vidéki közösségektől, hogy nem is voltak hajlandók megismerni ezeket az embereket. Ön is tudja, hogy általánosságban kialakult a Rádió utcaiakról egy kép. Hogy ez a kép valós vagy nem valós, az egy másik kérdés. De a sajtón meg a személyes tapasztalatokon keresztül ez a kép alakult ki.” (55.)¹

Az ügyben érintett cigányok nincsenek megszemélyesítve, csak pár mondat erejéig bevágott, indulatosan kiabáló alakokként jelennek meg a képernyőn.

Megjegyzésre érdemes még, hogy az előítéletes, gyakran nyíltan rasszista állásfoglalások is „rétegzettek”, érveik nem mindig primitívek, előítéleteiket jogos sérelmek csúsztatott felhasználásával, féligazságokkal (város-falu elentét, a lakáshoz jutás nehézségei stb.) támasztják alá. Mózs János, a székesfehérvári polgármester közeli munkatársa egy interjúban például a multikulturalizmus selektíve megválogatott érvrendszerét használja a gettósítási törekvések védelmében: „tudtuk egy francia filmből – a Duna Tévében vetítették tén, ami amellet érvelt –, hogy tulajdonképpen az ilyen közösségnek szerencsésebb, hogyha saját magában tud lenni. Tehát, hogy a szokásaik miatt jobban érzik magukat magukban”. Az ilyen típusú rasszizmus „értelmiségi fogyasztásra” is alkalmas,

¹ A beszélgetés keserű iróniája: miközben a filozófiát (különösen a XX. századi tapasztalatok után) sokan általánosságban azzal vádolják, hogy az embereket, az egyéneket hajlamos feláldozni absztrakt elvekért, jelen esetben éppen a filozófus érvel azzal, hogy az ügyben emberekkel van dolgunk, s ezt sosem szabad elfelejteni. „Ezt a családot senki sem kezelte alanyként. A székesfehérvári önkormányzat és önök is tárgyként kezelték őket.” (58.) A helyi kisközösség szabadon választott vezetője viszont konokul azt állítja: „Egy elvért álltam ki.” (59.)

mint az kötetben olvasható egyetemistainterjúkból is kiderülhet (97–101.).

A sajtóvisszhangot olvasva sajátos „időutazás” részese lehetett a magyar olvasó. A publikálás mindössze három évvel követte az ügy mélypontját, mégis, számos esemény történt, amely egyes motívumokat más megvilágításba helyezett. A kötetben például még csak (a már említett) Mózs József ötletének tűnt a „megoldás”: az önkormányzat lakottan eladja az épületeket, majd félrenéz, amikor az új tulajdonos alvilági módszerekkel kitelepíti lakóit.² 2000-re azonban a magyarországi parlament törvényes lehetőséget teremtett az ilyen típusú eljárásra.

„Ki a cigány?”-vita

Bármilyen meglepő, bár Magyarországon mindenki egyetért abban, hogy a cigányság a legnagyobb kisebbség, amelynek száma és aránya növekszik, abban, hogy mekkora ez a létszám, már jelentős nézetkülönbségek alakultak ki. Ezek az eltérő felfogások a kilencvenes évek második felében komoly vitához vezettek a szociológus és demográfus szakértők között. Hangsúlyozni kell, hogy a vita *valamennyi* résztvevője szerint *politikailag, jogilag és morálisan* az egyetlen korrekt eljárás az önbevallás – cigány az, aki annak vallja magát. Viszont *társadalomkutatóként*, ha csak az önbevallást fogadnánk el – becsapnánk magunkat. Egyrészt ugyanis a magyarországi cigányság nagy többsége magyar anyanyelvű, másrészt a „cigány” minősítés erősen pejoratív jelentéstartalmat hordoz, amelyet sokan – természetes módon – nem szívesen vállalnak.³ Így érthető, hogy az

² „Ha mi ott célszerű emberek vagyunk, akkor tudja, mit csinálunk? Eladjuk az épületet – mint város – Kalányos Vendel [a név célzatosan »tipikusan cigányos« – D. Cs.] egyéni vállalkozónak egy forintért, és aláírunk egy opciós szerződést, hogy a telket visszavásároljuk tizenötmillió forintért. És akkor ő elvendezi... Ő megoldotta volna azazal, hogy »van negyvennyolc órátok«, és ott áll volna mögötte hat válogatott figura... És elmentek volna. Az egész ügy nem lett volna.” (70.)

³ Magyarországon egyelőre nem mutatkoznak egy olyasfajta „PC-war” jelei, amely az Egyesült Államokban diszkreditálta a „néger” kifejezést, s kötelezővé tette az „afro-amerikai” elnevezést. Mindazonáltal egy ilyen fejlődés nagy valószínűséggel megjósolható, ezért egyelőre a „cigány” és „roma” kifejezések egymást váltó használatát javaslom.

1990-es népszámlálás során 48 ezren vallották magukat „cigány anyanyelvűnek” és 142 ezren „cigány nemzetiségűnek”. Létezik ugyanakkor egy ennél jóval szélesebb csoport, amelyet a többségi társadalom cigánynak tart és cigányként kezel, s amely címkével az érintettek túlnyomó többsége tisztában is van. Ennek létszámára e recenzió szerzője a vitát követően is a Havas–Kemény–Kertesi-féle adatot (mintegy 500 ezer fő, tehát az összlakosság öt százaléka) tartja a legelfogadhatóbbnak.

Havas Gábor, Kemény István és Kertesi Gábor abból indultak ki, hogy kutatásukban „cigány az, akit nem cigány környezete annak tart”. A „környezet” felcímkézésének létét tucatnyi forrás alapján szinte teljesen azonosíthatóknak vélték. Ezzel szemben Ladányi János és Szelényi Iván szerint az, hogy a környezete kit tart „cigánynak”, jelentős részben társadalmi küzdelmek tétje, illetve ilyen küzdelmek következménye. A jómódú, asszimilálódott cigányság egy jelentős része idővel „kifehéredik”, míg a mai magyar társadalmi közegben a kirívóan szegény emberben a „nem cigány” megfigyelő fokozott hajlandósággal „ismeri fel” a cigányság „objektív” kritériumait.

A kötet más tanulmányaiból egyaránt találhatunk mindkét érvelés alátámasztására alkalmas példákat. Pik Katalin tanulmányában (331–364.) egy helyi vezető arra a kérdésre, hogy van-e a falujában cigány pedagógus, azt feleli: „*Van! Az Erzsike! Hát én őt már nem oda sorolom*” (341.); az egyik zalakomári vezető szerint falujában „*van háromféle cigány, ugye, vannak a zenészek, akiket igazság szerint nem is lehet cigánynak nevezni, ezek az Oláh, Lakatos, Horvát s a többi, mert ezek teljesen fölntöttek ezekhez a másik ember szintjére. És ők már ki is kéri maguknak, na jó, elfogadja, hogy cigány, de tegyik hozzá, hogy zenész cigány, és az rangot ad valamennyire*” (id. Tóth Marcell, 603.). Ugyanakkor Keményék figyelmeztetnek rá, hogy a környezet sokáig számom tartja az „asszimilálódott” romák származását is. Idézik többek között az 1893-as magyarországi cigányösszeírást előíró belügyminiszteri rendelet szövegét: eszerint a felmérés célja „*a csavargási ügynek országos rendezése, és ezzel kapcsolatban a kőbor cigányok letelepítése*” volt, de a felmérés kiterjedt azokra a romákra is, akik „*már teljesen beleolvadtak a polgári és polgárosult társadalomba, a többi lakosságtól immár*

nem különböznek, sem élet-, sem keresetmódra, sem műveltségre, sem szokásokra, legfeljebb némi antropológiai árnyalatra nézve”. (Id. 314.)

A vita sajnálatosan indulatossá vált, jelentős részben azért, mivel a résztvevők félreértették egymás céljait és szempontjait. Ladányi és Szelényi így magyarázta kiindulópontját: „Tanulmányunk fő következtetése az volt, hogy társadalomkutatóként ne azzal foglalkozzunk, hogy ki milyen etnikai csoportba tartozik, hanem hogy ki miért akarja a társadalom egyes tagjait »kizárni« azzal a tettel, hogy azokat etnikai másként minősíti, és hogy milyen szociológiai jellemzőkkel bírnak az etnikai másnak minősítettek. Arról, hogy valaki tényleg cigány-e, a társadalomkutató nem tud sok értelmeset mondani, arról azonban lehetne mondanivalója, hogy ha valakit cigánynak tartanak, miért és milyen megfontolások alapján jutnak erre a következtetésre.” (302–204.)

Ezek után kínos meglepetéssel észlelték: „Nem kis meglepetésünkre tanulmányunkra éppen azok válaszoltak – Havas Gábor, Kemény István és Kertesi Gábor – meglehetősen ingerült hangú kritikával, akikről úgy gondolhattuk, hogy az általunk képviselt módszertani, ismeretelméleti megfontolásokhoz a legközelebb állnak.” (Uo.)

Vitapartnereik számára az ingerültség forrását feltehetően az jelentette, hogy Ladányi és Szelényi egyenrangúként kezelte az ő nagyszabású és reprezentatív kutatásukat olyan más vizsgálatokkal, amelyekben csupán az adatrögzítő szubjektív döntése alapján alakult ki egy – messze nem reprezentatív – „cigány alminta”. Kritikájuk fő csapása, hogy Ladányiék megközelítésében összekeveredett a konkrét vizsgálati stratégiák és az elvont episztemológiai elvek kritikája. Az utóbbi pedig, mint Kertesi Gábor megfogalmazza, túl általános ahhoz, hogy ebbe a konkrét vizsgálatba érdemes legyen belekeverni: a probléma ugyanaz „mindenfajta rosszul specifikált tudományos probléma” esetében. „Semmiel sincs több értelme ugyanis a »Ki az értelmiségi?«, a »Ki a szegény?« vagy a »Ki tartozik az elitbe?« kérdéseknek.” (213.)

Kemény, Havas és Kertesi módszertani reflexióját nem a kritika kényszerítette ki, hanem már az 1993-as vizsgálatot megelőző „mintavételi koncepciójukban” megfogalmazzák: „Egy cigányokra vonatkozó országos reprezentatív vizsgálat legnagyobb nehézsége a mintavételi eljárás, mivel a cigány népesség egészéről nem áll rendelkezésre megbízható, rendszerezett nyilvántartás.

A mintavétel alapkérdése, hogy kit tekintünk cigánynak, hogy kiket és milyen kritériumok alapján sorolunk a magyarországi népességnek abba a részbe, amelyre a kutatás vonatkozik és amelyből a mintát vesszük. Úgy véljük, hogy ennek a kérdésnek az eldöntésekor nem szabad belebonyolódunk a definíciós problémákba, hanem a lehető leggyakorlatiasabb megoldást kell választanunk, és az 1971-es vizsgálathoz hasonlóan azokat tekinteni cigánynak, akiket a nem cigány környezet annak tart. A kutatás céljaira ennél jobban használható vagy pontosabb körülírást lehetővé tevő kritériumot nem lehet találni. Ez a meghatározás bizonyosan nem zárja ki azokat, akik öntudatosan vállalják cigányságukat, de azokat sem, akik erőteljesen megindultak az asszimiláció útján, mert tapasztalataink szerint a nem cigány környezet a sikeresen asszimilálódókról is nagyon sokáig számon tartja cigány származásukat. Az ily módon meghatározott cigány népességből legfeljebb a nyomtalanul asszimilálódottak maradnak ki, de őket nem is helyes a kutatás alanyainak tekinteni.” (200–201.)

Neményi Mária jól foglalja össze a „politikai korrektség” és a társadalomtudományos egzaktitás e kérdésben ütköző problémáit: a külső környezet által egy kategóriába sorolt emberek sorsa is hasonlóvá válik, ezért elfogadható, hogy egy csoportként vizsgálják őket (feltéve, ha nem állítják, hogy a vizsgálat a cigányokról szól (277–278.)). Más kérdés, hogy a megnevezett kutatókkal kapcsolatban a figyelemzetetés felesleges, hisz ezzel a lényegi különbséggel teljes mértékben tisztában vannak (lásd pl. 218.).

Érdekes becézéseket olvashatunk még a kötetben a fentebb meghatározott módon „cigánynak” tekintett személyek számáról, arányairól és a várható tendenciákról (Hablicsek László, 243–275.). Hablicsek a „demográfiai átmenet” ismert fogalmát alkalmazza a folyamatok leírásához: eszerint a hagyományos szaporodási minta (magas születési és ugyanakkor magas halálzási mutatók) átalakulása az alacsony születési és alacsony halálzási mutatókkal jellemzett állapotá két-három generációs idő alatt megy végbe. Ezen átmeneti időszak alatt a halálzási mutatók gyorsabban csökkennek, mint a születési mutatók, s ennek következtében az adott népesség gyors növekedésnek indul. Ilyen gyors növekedés zajlott le például Angliában a XVIII–XIX. században, vagy a „harmadik világ” számos országá-

ban a XX. század második felében. Hablicsek összefoglalása szerint a hazai roma népesség a demográfiai átmenet második vagy harmadik fázisában tartózkodik, ennek következménye a népességrobbanás. Ebben, a legelfogadottabb demográfiai elmélet szerint, nincs semmi szokatlan, inkább a magyar összlakosság demográfiai fejlődése rendhagyó, mivel „*a világban csaknem példátlanul alacsony átmenetet produkált. Ez azt jelenti, hogy a nagy demográfiai átalakulás ideje alatt – az elmúlt száz évben – a magyarországi népesség száma (a mai országterületen) mindössze kétszeresére emelkedett, az 1980-as évek eleje óta pedig folyamatosan csökken*”. (248–249.)

A jelenlegi tendenciák meghosszabbítása alapján prognosztizálható, hogy a magyarországi cigányság aránya a jelenlegi öt százalékról a XXI. század közepére tizenegy százalékra nőhet (269.). Igaz, Hablicsek többször is figyelmeztet: semmi okunk a jelenlegi tendenciák tartósságában hinni, hisz éppen ebben a régióban találhatunk példákat (Románia, Szlovákia, a Baltikum), hogyan csökken az európai mértékben kiemelkedő szaporodási ütem nagyon rövid idő alatt a legalacsonyabbak közé (263.); másrészt – lásd a fent ismertetett vita tanulságait – semmi biztosíték nincs arra, hogy a mai romák utódait is romákként fogják majd kezelni (274.).

Tanulmányok a cigányság helyzetéről

A harmadik rész tanulmányaiban nagyon különböző, néha nagyon speciális témákról olvashatunk: pl. Pik Katalin az óvodai nevelésről, Wizner Balázs két iskolakísérletről, Gyukits György a romák egészségügyi ellátásáról, Ladányi és Szelényi a csenyétei, Vági Péter a szekszárdi, Tóth Marcell a zalakomári cigányokról írt. Vannak azonban közös tanulságok, állandóan vissza-visszatérő közös motívumok is. Az egyik: találhatunk időnként sikeres példákat az együttélésre – ezek sikeressége azonban az elemzések szerint mindig *személyfüggő*, tanulságaik nem intézményesíthetők. Tragikus módon éppen a *felelősségáthárítás intézményesített*. Jó példa erre az ún. kisegítő iskolák rendszere, mint ez kiderül Loss Sándor tanulmányából (365–401.) a Szakértői és Rehabilitációs Bizottságok Borsod-Abaúj-Zemplén megyei működéséről. Ezek – az érintettek számára személytelen – bizottságok vállalják át a pedagógusoktól és az iskola fenntartóitól a döntés felelősségét a kisegítő iskolákba ut-

lás kérdésében. Ezeknek az iskoláknak a célja hivatalosan az volt, hogy speciális iskolákat hozzanak létre a „szellemi fejlődésben lemaradt” gyerekek számára, hogy egyrészt azok ne lassítsák le a „normális” gyerekek iskolai haladását, másrészt, hogy a „lemaradtak” speciális gondoskodásban részesüljenek. A gyakorlatban azonban a hálózat a roma gyerekek szegregációját szolgálta.

Sajnálatos módon a sikeres kísérletekről még összefoglaló, országos adat sincs (Kemény István, 324–325.), ezek mindegyikének „kinyomozása” külön kutatást igényel. Adatvédelem és kutatás máskor is ütközik egymással: az államszocializmus idején a tanítók és tanárok egyszerűen saját ítéletük alapján bejegyezték egyes tanulók neve mellé a „C” (cigány) betűt. A kilencvenes évek – amúgy nagyon helyes – adatvédelmi törvénye alapján már nem tartható számon a tanulók „cigánysága”. Az adatvédelem azonban nem jelent védelmet a diszkrimináció ellen, miközben gyakorlatilag lassan nem lesznek megbízható adatok.

Tragikusak a cigányság gazdasági helyzetéről, különösen a nagyarányú munkanélkülségről szóló adatok. A mai magyarországi közvéleményből döbbenetesen hiányzik annak ismerete, hogy az 1970-es években a cigány férfiak foglalkoztatási mutatói teljes mértékben megegyeztek a többségi népesség hasonló adataival. Kertesi Gábor tanulmányából (425–469.) azonban kiderül, hogy a magyarországi roma népesség magas munkanélkülségi mutatóit több, egymástól független tényező súlyosbítja:

- a romák *iskolai végzettsége* sokkal alacsonyabb az országos átlagnál – márpedig napjainkban Magyarországon az iskolai végzettség az egyik legfontosabb faktor abban, hogy valaki kap-e munkát;

- a cigány munkavállalók 1989 előtt felülreprezentáltak voltak a *nehéziparban és a bányászatban* – a rendszerváltás utáni gazdasági struktúraváltás ezekben az iparágakban különösen nagy leépítésekhez vezetett;

- a cigányok az országosnál nagyobb arányban élnek a válságtól különösen sújtott *északi és keleti területeken*, illetve a *falvakban*;

- a *diszkrimináció* már e strukturális tényezők által hordozott hátrányokra rakódik rá.

A következmények katasztrofálisak: a cigányság a XX. század derekán radikális élet-

módváltásra kényszerült, s ez a folyamat igazán még le sem zárulhatott, mikor ismét összeomlottak élhető életformái. Az összeomlás sebessége a többség számára nem tette lehetővé a pusztá megélhetően túli sikeres alkalmazkodást. „*S minél hosszabb időt tölt el a cigányság jelenlegi állapotában, várhatóan annál erősebbek lesznek a szegénység-iskolázatlanság-munkanélküliség-szegénység örögi körei.*” (425.)

Az egy-egy település helyzetét feltáró tanulmányok, bár természetes módon a helyi sajátosságokra koncentrálnak, érdekes módon kiemelik egymást, s általánosításokra is bátorítják az olvasót. Mindenekelőtt annak megállapítására: a cigányság sokat emlegetett belső megosztottsága nem pusztán nyelvi-néprajzi, de keményen szociális, sőt gyakran politikai jellegű. A (viszonylag) privilegizált romák nemegyszer erős elhatárolódást érvényesítenek a gyengébb csoportokkal szemben; keserű ironia, hogy bizonyos mértékben a „finomabb” megkülönböztetéseket nem ismerő cigányellenesség segítheti majd a leghatékonyabban e belső árkok betemetését.

A másik tanulság a helyzet sokszínűsége a helyi viszonyok konfigurációjának megfelelően. Ladányi János és Szelényi Iván tanulmánya szerint (507–530.) Csenyete a teljesen elcigányosodott kistalu mintapéldájává vált, noha történelmi elemzésük szerint korábban, különösen a XIX. században nem volt a faluban olyan éles szegregáció cigányok és parasztok között, mint amilyen a XX. század első felében kialakult. Tóth Marcell (593–616.) írása már címében – A FELSZABDALT FALU – minősíti Zalakomár legfontosabb sajátosságát: egyértelmű határokkal elkülönített, többszörösen megosztott település, szociális és közbiztonsági konfliktusok, amelyeket erősen áthat az etnikai megosztottság. Vági Péter Szekszárd kapcsán (573–592.) egy ugyancsak mélyen megosztott, de viszonylag polgárosult cigány népességet ír le, ahol éppen ezért (igaz: annak is köszönhetően, hogy a romák aránya viszonylag alacsony) a városban „*a lecsúszók, segélyből élők tömege kezdi elveszíteni egyértelműen cigány etnikai színezetét.*” (592.)

A kötet szerzői általában kerülnek a direkt moralizálást – az általuk feltárt adatok és összefüggések magukért beszélnek. Akár leírják ezt így, ilyen sarkítva, akár nem, érezhetően közös előfeltevésként osztják: a „cigánykérdés” nem a ci-

gányok (életmódja, aránya vagy léte) által okozott probléma, hanem az ún. többségi társadalom problémája. A cigányság 1945 előtt tulajdonképpen nem a társadalom alsó rétegeiben, hanem szinte *a társadalmon kívül* élt, a társadalmi és fizikai térben egyaránt elkülönítve. Az államszocializmus brutális és felemás kényszerasszimilációja után megszaporodtak a mindennapi interakciók, az állandó találkozások a munkahelyeken, az iskolákban, a hivatalokban, az egészségügyben, amelyekben cigányok és nem cigányok *egyaránt* mint munkavállalók, tanulók, ügyfelek vagy páciensek vettek részt (Szalai Júlia, 141–148.). A Kemény és társai által végzett vizsgálatok tanulságai szerint 1971 és 1993 között a cigányok és nem cigányok életkörülményei közötti különbségek rendkívüli mértékben csökkentek: míg 1971-ben a romák 65,1%-a, 1993-ban csak a 13,7%-a élt elkülönült telepen; a földes padlójú lakások aránya ebben a korszakban 61%-ról 10,1%-ra csökkent, a villannyal rendelkező lakások aránya 56,1%-ról 97,9%-ra nőtt, és így tovább. Hihetetlenül ironikus, bár szociálpszichológiai-
lag érthető jelenség: miközben a cigányok életkörülményeinek kiáltó „mássága” történelmileg nézve nagyon rövid idő alatt igen nagy mértékben csökkent, addig az előítéletesség annál nagyobb erővel lángolt fel.

A moralizálás kerülése azonban nem jelenti a normatív, bevallottan politikai konzekvenciák levonásának kerülését. A tennivalók jellegét tekintve kitapintható nézetkülönbségek is vannak, bár ezen a téren nem alakult ki olyan éles vita, mint a „ki a cigány” kérdésben. Ladányi János és Szelényi Iván leszögezi: „*Nem hisszük... hogy a cigánykérdés neoliberais megoldása, nevezetesen az a megoldás, amely a cigányság problémáját nem szociális, hanem kizárólag polgárijogi kérdésként próbálja kezelni, célravezető lehet.*” (525.)

Szalai Júlia viszont, miközben elismeri a domináns, szociális megközelítés erőnyeit, megkülönböztet még két másik irányzatot is: a kultúrantropológiai,⁴ illetve a politikai vonu-

⁴ „*E megközelítés középpontjában egy előítéletekkel sújtott, ugyanakkor a többségi társadalom előtt gyakorlatilag ismeretlen kultúra sokrétűségének, gazdagságának, belső koherenciájának, vonzó tartalmainak és életképességének bemutatása áll...*”, például Szuhay Péter munkásságában (A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG KULTÚRÁJA..., Panoráma, 1999).

latot. Szalaiit érezhetően ez utóbbi foglalkoztatja a legjobban, amelynek feladatát abban látja, hogy „a cigányság politikai önértelmezésének kérdését” fordítsa át általános társadalmi kérdéssé. A megközelítés kiindulópontjává az „elismerésért folyó harc” kategóriája válhat, amely Szalai szerint „a jelenkori társadalmi folyamatok magyarázatára törekvő társadalomelméletben” is „termékeny kiutat kínál”. (554.) „Az elmélet kiindulópontja az a felismerés, hogy a mások általi elismerés az egyénnek éppen olyan megvonhatatlan alapszüksége, mint a kenyér, a víz vagy a ruházat. Az elismerés szüksége azonban egy lényeges ponton különbözik a materiális alapszükségektől: míg az utóbbiaknak alanya maga a szubjektum, az előbbi – a dolgok természete folytán – a személyközi viszony. [...] ...az elismerésért vívott mozgalmak középponti problémája tehát az identitás személyesen elszenvedett sérelmeinek helyrehozatala és ehhez olyan fogalomkészlet és szótár kimunkálása, amely az egyéni sérelmek kollektív jellegét ragadja meg.” (555–556.)

Ezen a ponton a recenzens, bár elismeri a megközelítés jogosságát (sőt szükségességét), nem tudja elhallgatni aggodalmait sem: a „kollektív sérelmeket” megfogalmazó fogalomkészlet és szótár alkalmazása rövid távon mindenképp a konfliktusok fokozódása felé hat, hosszabb távon pedig megszilárdulhat a problémák erőszakos „megoldásának” gyakorlata. A kötetben hasonló aggodalmakat fogalmaz meg Kis János⁵ vagy Kemény István is, igaz, utóbbi azt a komoly dilemmát is megfogalmazza: bár az erőszakos szerveződések tevékenysége nem helyeselhető, esetleges megalkulásuk és fellépésük mégis járhat pozitív hozadékkal is: „A nem cigány lakosság nagyon gyengének tartja ugyanis a cigányságot, ami hozzájárul a cigányellenes akciók bátorságához. Ezt csak felerősíti, hogy szemmel láthatóan a kormány is így kezeli a cigányságot. Az USA-ban például a szegregációs törvény meghozatala után az is kellett a feketék helyzetének megváltozásához, hogy létrejussanak olyan törvényes szervezetek, mint például a Martin

Luther King-féle polgárjogi mozgalom, de még az is, hogy olyan erőszakra alapozott, tehát törvénytelen szövetségek, mint a Fekete Párducok. Szó sincs róla, hogy a Fekete Párducokhoz hasonló mozgalmakat kívánám, de erős kisebbségi politikai és érdekérvényesítő szervezetekre szükség volna.” (139.)

A kötet szerzőinek egyike sem naiv. Jól látják, hogy az előítélet és pénztelenség óriási gondot jelent, de ha valami csoda folytán ezek terén gyors javulás következne be, akkor sem csökkennének rögtön ezzel arányban a feszültségek. A jó szándékú anyagi juttatások nem segítenek automatikusan a szegény sorsú roma közösségeken, illetve vannak nehezen feloldható dilemmák, mint például az önkormányzatiság elve, (jelenlegi) gyakorlata és a diszkrimináció elleni harc gyakran feloldhatatlannak tűnő ellentmondásai. Nem véletlenül visszatérő szófordulat, több tanulmányban is találkoztam vele: „ördögi kör”. Minden jel arra utal, hogy tartósan velünk élő, rövid távon nem feloldható problémaegyüttessel van dolgunk.

Dupcsik Csaba

LEVELEK AZ ÜVEGFALON TÚLRA

Ted Hughes: Születésnap levelek
Fordította Géher István, Gergely Ágnes, Gömöri György, G. István László, Imreh András, Kántor Péter, Lázár Júlia, Mesterházi Mónika, Rakovszky Zsuzsa, Tandori Dezső, Várady Szabolcs
Európa, 2001. 221 oldal, 1980 Ft

Ted Hughes leveleskönyvének egyik visszatérő látomása a két ember közötti üvegfal, amely csábítón látni engedi a másikat, egyszerre mind mereven el is választ tőle. „Rovar voltam, odakim, a saját házi / Drámám ablaküvegén” – írja A NYÚLFOGÓ című szövegben, amely Sylvia Plath azonos című versének újraírása. A kötet ugyanis legalább annyira Sylvia Plathé, mint Ted Hughesé. A borítón is ketten láthatók: az éles arcvonású férfi háttérben fölsejlik a régen eltávozott feleség, a másik költő kísértet-arca – mindörökre az üvegbura alatt.

A két költő a magyar olvasók számára sem

⁵ „Néhány évtized múlva... fel fog lépni a roma népvézelek új nemzedéke, akik azt mondják a híveiknek: Ne hallgassatok az állampolgári jogaitokról papoló Horváth Aladárékra. A magyar államban soha nem lesznek jogaitok, ez az állam nem a tiétek... [...] S onnan kezdve a magyar társadalom alapvető problémája az lesz, hogy mit tud kezdeni a roma nacionalizmussal.” (145–146.)

ismeretlen. Plath önéletrajzi fogantatású regénye, *AZ ÜVEGBURA*, verseskötete (*ZÚZÓDÁS* címmel), naplóinak részletei, novellái magyarul is olvashatók, és Hughes számos fontos verse is hozzáférhető fordításban. A kettejük kapcsolata iránt érdeklődők kézbe vehetik Janet Malcolm *A HALLGATAG ASSZONY* című életrajzát is, amely a Plath és Hughes körül kialakult életrajz- és kritikaipar szövevényein keresztül olvassa a két életet és életművet. A SZÜLETÉSNAPI LEVELEK-et is nehéz ezen az összefüggésrendszeren kívül olvasni, bár öntörvényű világa van. Az intertextualitás és az életrajziség azonban annyira erősen érvényesül benne, hogy a két költőt egyáltalán nem ismerő olvasó könnyen vélheti a szövegeket egy meg nem írt kulcsregény lábjegyzeteinek vagy vázlatainak.

Az írópárt körülvevő kultusz persze szikár életrajzi és irodalomtörténeti tényeken nyugszik. Az 1930-as születésű Ted Hughes az ötvenes évek végén robbant be az angol költészetbe, és az akkorra széles körben elfogadott, egyszerű nyelvű és ironikus *Movement* csoporttal szemben új színfoltot kevert ki a kor lírájának palettáján. Versei tele vannak burjánzó metaforákkal, lírai énje azonosul a természettel. Hughes és a nála két évvel fiatalabb amerikai költő, Sylvia Plath, ugyancsak az ötvenes évek második felében, még egyetemista korukban találkoztak, és rövid ismeretség után házasságot is kötöttek. Már született egy fiuk és egy lányuk, amikor kapcsolatuk romlani kezdett, különköltöztek. Az öngyilkosság gondolatával korábban is foglalkozó Plath 1963 februárjában szánta el magát a végzetes lépésre. Mint minden életrajz leírja, gyermekeinek először kikészítette a reggelit, a konyhaajtó réseit gondosan betömte, és kinyitotta a gázcsapot. Van olyan föltételezés, mely szerint valójában arra számított, hogy még időben észreveszik és megmentik, ez azonban kevésbé valószínű, mint az, hogy a halált választotta. A SZÜLETÉSNAPI LEVELEK tanúsága szerint ezt férje is mindig így látta.

Bár Hughes ekkor már másik nővel élt együtt, az eset annyira megrázta, hogy három évig képtelen volt verset írni (kivéve gyermekverseit). Az első költemény, amely ennyi idő elteltével kikerült a tolla alól, ugyanúgy újraírás, mint az itt ismertetett kötet: a SKYLARKS Shelley *EGY MEZEI PACSIRTÁHOZ* című versének parafrázisa. A Shelley-féle könnyedséggel, anagtalansággal szemben csupa ólomcsúly és erőlködés:

az életrajz felől olvasva a gravitációval küzdő pacsirta maga a lírai én, aki a veszteség és bűntudat szörnyű súlyától igyekszik szabadulni.

A sors azonban nem hozott földoldozást. 1969 márciusában élettársa, Assia Wevill háborzongató módon megismételte az első feleség öngyilkosságát – azzal a különbséggel, hogy ő közös gyermeküket, a négyéves Shurát is magával vitte a halálba, amikor kinyitotta a gázcsapot. Hughes elzárkózott attól, hogy akár interjúkban, akár önvallomásokban értelmezze a megismétlődő borzalmat. Csak annyit nyilatkozott szűkszavúan, hogy míg első feleségének halála elkerülhetetlen volt (!), addig Assia öngyilkossága elkerülhető lett volna, csak egy szerencsétlenül elfajuló és időben föl nem oldott veszekedés idézte elő. Még azt is elhárította, hogy egyáltalán ismétlődés-ként élje át a második öngyilkosságot. Erre a SZÜLETÉSNAPI LEVELEK-ben sincs utalás, noha Assia alakja (újabb kísértéként) feltűnik. Ted Hugheson azonban örökre rajta maradt a bélyeg: ő az a férfi, aki két nőt is öngyilkosságba hajszolt. Ezt a képet sokak szemében megerősíti költészetének kíméletlen, agresszív vitalitása. Az ölés és az erőszakos halál ugyanolyan központi motívumai életművének, mint az első és második világháborús költők verseinek. Nem véletlenül hangsúlyozza ezt ő maga is a nálunk kevésbé ismert Keith Douglas kötetéhez írott előszavában. A különbség az, hogy míg Douglas katonaként élte meg a második világháborút (és huszonhétéves korában el is esett), Hughes olyan békeidő fikcióját alkotta meg szövegeiben, amelyben az öldöklés ugyancsak mindennapi, sőt *természetes* a szó etimológiailag látható értelmében: a természet rendjéből eredő. De a háttér nála is a háború, mint a SZÜLETÉSNAPI LEVELEK egyik versében, A TENGERTART-ban írja, szembeállítva saját európai tapasztaltságát Sylvia amerikai naivitásával: „*Sajnos – / Mondtam –, még nem hevertük ki a fedezéket, / A lövészárkot, a rohamunkát és az óvóhelyet.*”

Ez a Sylvia–Ted szembenállás egyik jelentése: az amerikai feleség és az európai férfi. Furcsán hangozhat ez közép-kelet-európai füleknek, különösen, ha valaki a világháború tragikus átélésében látja európaiságának lényegét, hiszen amin Anglia keresztülment, az nem mérhető a kontinens közepének szenvedésé-

hez. Ne feledjük azonban, hogy fikcióról van szó. Hughes a hatvanas évek közepén az irodalomban kereste azt a katarzist, amely saját rémségeit (akkor még csak Sylvia Plath halálát, később Assia és Shura elvesztését) elviselhetővé tette, ezt pedig – saját bevállása szerint – csak a világháború utáni kelet-európai lírában találta meg, főleg a szerb Vasko Popa, a lengyel Zbigniew Herbert, a cseh Miroslav Holub és a magyar Pilinszky János lírájában. Utóbbtól egy kötetnyi verset le is fordított (vagy inkább átírt) Csokits János segítségével.

A dichotómia legtöbbször értelmezett jelentése azonban mégis a férfi-nő szembenállás, és ebben már zavarba ejtő módon sűrűlödik az életrajz és a hughesi fikció. A kapcsolat „olvasói” Plath öngyilkossága óta mindig is két táborra oszlottak: azokra, akik Sylviát a dominanciára törő és erőszakos Ted áldozataként látják, és azokra, akik a férfit látják áldozatnak egy hisztérikus nő (később kísértet) markában. Ezzel szemben Hughes költészete olyan mítoszokat teremt, amelyekben vagy egyforma súllyal van jelen a női és a férfiúi elv, vagy egyértelműen a női princípium uralkodik. Ez az egyik oka annak, hogy nem szerette a protestáns keresztyénség (számára túlságosan maskulin) világméretét. Leghíresebb és leghírhedtebb versének, A HÉJA ELÜL címűnek (magyarul I. a *Nagyvilág* 1998/7–8. számában) beszélője a költő saját értelmezése szerint nőnemű.

Ez azonban nem földhette el az életrajz sötét vonásait, s különösen nem adott magyarázatot a hosszú hallgatásra. Hughes ugyanis évtizedeken keresztül nem dolgozta föl verseiben Plath elvesztését. Több mint három évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy önként fölszakítsa a sebet, és megírja a kötetnyi fiktív „levelet”. 1997 tavaszán ugyanis megtudta, hogy gyógyíthatatlan rákja van, az élményt pedig ki akarta írni magából. A betegséget a rá jellemző sztoikus fegyveléssel viselte, legszűkebb környezetén kívül senki nem tudott róla egészen 1998 őszén bekövetkezett haláláig.

A SZÜLETÉSNAPI LEVELEK ekkorra már bestseller volt Angliában. A neki tulajdonított jelentőséget az is mutatja, hogy már 2000-ben egész kötetnyi elemzés jelent meg róla Erica Wagner tollából, ARIEL'S GIFT címmel. Ebben a szerző Hughes több évtizedes hallgatását a költői alkattal magyarázza: bár Plath a XX. század egyik legnagyobb vallomásos költője

volt, férje lírája nem ilyen jellegű. Helyesen mutat rá azonban arra is, hogy a naplóforma (hiszen e „levelek” inkább mondhatók naplóbejegyzéseknek) nem előzmény nélküli az életműben: az önálló kötetben is kiadott MOORTOWN ciklus formailag napló. Föltehetőleg ennek írásával egy időben (a hetvenes évek végén) kezdte írni a költő a SZÜLETÉSNAPI LEVELEK-et is, amelyekben Plath fiktív alakként éled újra. Wagner irodalmi előzményeket is említ, elsősorban Thomas Hardy SOME RECOLLECTIONS és a kortárs skót költő, Douglas Dunn ELEGIES című kötetét, amelyek az elvesztett feleség emlékére íródtak. (A sort ki lehetne egészíteni Peter Porter hasonló témájú versével is.) Ilyen módon – teszi hozzá Erica Wagner – Plath szelleme abban a hagyományban éledt újjá, melynek Hughes is részévé vált.

Ha az életrajzok felől közelítjük a kötetet, akkor fölvetődik a kérdés: melyik Plath formálódik újjá a versekben? Az ötvenes évek szőke szépsége, a hisztérikus, önmagát öngyilkosságba hajszoló amerikai bálvány vagy a zseniális költő, a saját szuverenitásáért életében és szövegeiben egyaránt küzdő feminista? Ugyancsak Wagner idézi Hughes egyik nyilatkozatát, mely szerint Plath szövegei egyetlen történetet mondanak újra és újra: saját Ödipusz-komplexusát és annak következményeit. Ez igaz lehet, de föltehetjük a kérdést: kell-e ennél több egy katartikus erejű életműhöz? Már csak azért is indokolt a költői kérdés, mert sokak szerint egyelőre a Plath-mű időtállóbbnak látszik, mint Hughes költészete.

Bár a kötet elolvasása után könnyen alakulhat ki az a véleményünk, hogy a fiktív alak a hisztérikus Sylvia, ne hamarkodjunk el az ítéletet. Inkább gondoljuk át még egyszer, hogy a magától értetődő kérdést jól tettük-e föl. Janet Malcolm fönt említett könyvében fölvetett egy másik alapvető talányt: ha Hughes annyira szeretne volna kizárólagosan birtokolni Plath életének tényeit, „miért osztogatta őket szabadon az olvasóközönségnek?” Válasza pedig az, hogy Hughes magának követelte az autentikus olvasó, a fölülbírálhatatlan értelmező jogát. Ez történt a SZÜLETÉSNAPI LEVELEK-ben is (amely későbbi keltezésű, mint Malcolm 1993-as könyve): a lírai ének immár nem kell választania az élettárs és a múzsa között (mint Plath életében *mindkettejüknek* kellett), hanem az egykori élettársat allegoriaként konstruálja

meg. A kötet negyedik versében, A LÁTOGATÁS zárlatában ezt írja: „*Tíz éve halott vagy. Csak sztori. / A tied. Az enyém.*” Ez azonban nem igaz. A történet végérvényesen köztulajdonná vált, s az egész könyv azt sugallja: a lírai ént legyűrte a maga teremtette mítosz.

Ezzel ez a bizonyos lírai én is tisztában van (és közben szerepet játszik, ezért nem azonosítanám könnyedén a valódi Hugheszal). Olvasható a kötet kapitulációk sorozataként, egyetlen nagy megadástörténetként, mitikus önfeladasként. Az egykori látogatás emléke (amely egy részeg éjszakán zajlott le) misztikus, pogány vizitációvá válik, a fiktív nőalak démoni erővel csap le az ugyancsak fikcióként megkonstruált férfira. Így ő kénytelen ráébredni az addigi költészete alapszövegét alkotó sámánbeszéd lehetetlenségére (A LÖVÉS), lemondani a maskulin szerepről (HŰSÉG) és – mint Erica Wagner írja – rájönni arra, hogy a látszólagos szabadság valójában börtönlét (LEPÉNYHALAK – talán a kötet legerősebb verse).

Hughes az itt és mostból rekonstruálja a múltat mint a jövő (a későbbi múlt) megérzését. „*Most látom, azt a magányos kislányt láttam, / Aki majd meghal*” – írja A KÉK FLANELKOSZTŰMBEN, azaz: csak most értem, hogy annak idején mit is értettem meg. Az olvasó pedig töprenghet, hogy mit kezdjen ezzel az apóriával: önigazolásként vagy fatalizmusként értse, esetleg nyugodjon bele, hogy nem lehet mindent megérteni? Már csak azért is könnyen ez utóbbira hajlik, mert Hughes nem tagadja meg önmagát: az irracionális vitalitásnak, a mindent átható akaratnak ebben a kötetben éppen olyan nagy szerepe van, mint a korábbi művekben. Ennek leggyakoribb és szinte már agresszív szimbóluma a test mint az élet és a fej mint a halál jelének szembeállítás. Mint néhány korábbi vers (FEBRUARY, FEBRUARY 17th), úgy AZ AGYAGFEJ, a GONOSZFÖLDJE vagy a HORGÁSZTÉG is ezt az ellentétező szimbólumpárt használja. Éppolyan erős a D. H. Lawrence-utánérzés, mint a fiatal Hughes lírájában: a vér nála is erősebb az értelemnél. (Nem véletlen, hogy a két író ellen időről időre fölhozott vádak is annyira hasonlóak, még ha erősen vitathatók is.)

Magát földadó harcos tehát a SZÜLETÉSNAPI LEVELEK írója vagy győztes hadvezér? Azt mondja-e, hogy a jövő már kódolva volt a múltban, csak ő vak és süket volt rá (mint a jövendőmon-

dásra A CIGÁNYASSZONY című versben) vagy éppen arról van szó, hogy az epifánia csak az ő autoritatív tudatában villanhat föl? Végleges válasz nem adható, mivel a lírai én sem tudja a választ.

A kötet újraírás; mint Susan Bassnett cikkében olvashatjuk: lényege szerint ugyanúgy fordítás, mint az utolsó előtti Hughes-kötet, a TALES FROM OVID. Újraírja (vagy fordítja) Plath naplóját, verseit (sok helyütt szövi újra például a híres APU szárait), de saját korábbi költeményeit is. Ilyen a NÁRCISZOK, amely első változatában is újraírás volt: William Wordsworth TANCOLÓ TŰZLILLOMOK-jának XX. századi olvasata. Az új változat visszavezet az eredeti élményhez, s így végső soron olyan viszonyban van az első változattal, mint a Wordsworth-vers Dorothy Wordsworth naplójának azzal a híres bejegyzésével, amely ugyanazt az élményt írja le.

Ha a kötet „fordítás”, akkor a magyar változat a fordítás fordítása. Általában véve színvonalas munka. Szokatlan ugyan, hogy egy ennyire koherens, akár posztmodern regényként is olvasható művet nem egyetlen fordító ültetett át magyarra, nagyobb stílusterések azonban nem érezhetőek. A tizenegy fős csapat (mindegyikük kiváló költő és műfordító) alázattal és nagy mesterségbeli tudással végezte feladatát, így az egymástól eltérő alkatú szerzők is homogén művet hoztak létre. Ennek legfőbb erénye az alkotó újratemtés; szolgai fordítás egyáltalán nem fordul benne elő.

A versfordítás általában akkor sikeres, ha „másodlagos” voltában is eredetinek érezzük, s ha ily módon a magyar irodalom részévé válik. Ennek egyik nyilvánvaló jele az, hogy visszhangzik benne a magyar költészet. Érdeemes megfigyelni például, ahogyan A ZSÁKMÁNY egyik metaforáját Lázár Júlia visszaadta. Az eredeti részlet így szól: „*Your effort to cry words / Came apart in aired blood*”, a magyar változat pedig: „*Szólni próbáltál, / Alvadt vérdarabok peregetek*”. A fordító megváltoztatta a szintaxist, az eredeti szókép lehetséges megfelelői közül pedig azt választotta, amely (amellett, hogy pontosan megfelel az eredetinek) József Attila ÓDÁ-ját is felidézi. Más esetekben a magyar szöveg analizálja, részekre tagolja az eredeti (csak kulturális kontextusban érthető) kifejezését. A „*Bloomsday*” az angolszász kultúrában járatosak számára jól ismert emléknap: június 16., az a nap, amelyen James Joyce ULYSSES-e

játszódik. A RÓZSASZÍN KÖTÖTT RUHA című versbe azonban úgy illeszkedik a szó, hogy a *bloom* eredeti jelentését is fölidézi, ezért döntött helyesen Géher István, amikor így fordította: „*Joyce-nap. Virágnap*”. Ez már csak azért is indokolt, mert ezzel a nevet eredeti magyar megfelelőjéhez vezette vissza. Ugyancsak nála találhatunk szép példát a XIV. századi nyelv fiktív újratemtésére: „*Midewm Aprilis ezesen esewz le / Az Martiusnak zaraz giewkerere...*” (CHAUCER).

Az összkép azonban néhány kedvezőtlen vonást is mutat. Tandori Dezső szövegeiben több helyen is maradtak csiszolatlan, nehezen érthető részek, sőt félrefordítás is. Az IRODALMI ÉLET végén például érthetetlen, hogy a „*heavy as a graveyard*” kifejezésből hogyan lett a szemantikailag és szintaktikailag egyaránt suta „*temetőben / Így*”, holott a hasonlat jelentése: „*súlyosan, mint egy temető*”. Ugyanilyen mesterkélt hangzik a „*Tears were no good*” megfelelőjeként a „*Könnyek / Hiába*” („*a könnyek nem segítettek*” helyett), és az eredeti sorszerkezet megváltoztatását sem indokolja semmi (mint az előző példában sem). Hasonlóan különös a „*not for any future*” fordítása is: „*semmi jövőért*” (HORGASZTÉG). Ezek a pontokon megtörik a kötet főntebb méltatott egységessége.

Mások fordításában következetesen visszatérő hiba, hogy az eredeti szöveg provokatív „*your children*”-féle szerkezetéből egyszerűen „*gyerekek*” lett. Ezzel tompult az a dühösen vádaskodó hang, amely a fikcióként újratemtett önéletrajtot nagymértékben meghatározza.

A szerkesztői és fordítói jegyzetek jók és fontosak, de esetlegesek. Sokkal több elkel volna belőlük, hiszen a kötet föltehetőleg olyan olvasóknak szól, akik nem tudnak (vagy csak keveset tudnak) angolul, következésképpen nem ismerhetik azt az alaptörténetet, amely nélkül nehéz közel férkőzni ehhez a szöveghez. Ha lesznek későbbi kiadások (remélem, lesznek), azokat érdemes lenne bővebb jegyzetanyaggal, elő- vagy utószóval, valamint bibliográfiával kiegészíteni.

A SZÜLETÉSNAPI LEVELEK kultuszkönyv, levéregény, önvallomás egyszerre. Bárhogyan olvassuk is, töméntelen ellentmondásba botlunk. Valószínűleg nem ez bizonyul majd az életmű csúcásának, de éppen nyugtalanító jellege miatt még sokáig újraolvasásra fog ösztönözni.

D. Rácz István

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Michael Oakeshott: Politikai racionalizmus
Fordította Kállai Tibor, Szentmiklósi Tamás, szerkesztette és a bevezetőt írta Molnár Attila Károly
Új Mandátum, 2001. 532 oldal, 3000 Ft

I

TÖPRENGÉSEK A POLITIKAI RACIONALIZMUSRÓL

Az 1990-ben elhunyt Michael Oakeshottot lehet nagyon szeretni vagy nagyon utálni, de szinte képtelenség a hívós tárgyilagosság szenttelenségével tanulmányozni. Minden bizonnyal ez magyarázza Oakeshott megítélésének szenvedélyes szélsőségességét is. Oakeshottot értelmezték már neoburkeánusként és neohegeliánusként; van, aki Burke óta a legnagyobb angolszász politikai gondolkodónak tekinti, és van, aki szerint a London School of Economics professzori címét legfeljebb a lóversenyről írott könyvével érdemelhette ki. Egyesek Friedrich Hayekkel, mások Karl Popperrel sorolják egy táborba. Van, aki a Margaret Thatcher nevével fémjelezett konzervativizmus értelmi szerzőjének tartja, sőt újabban akadnak olyanok is, akik az ifjabb, W. Bush politikában megnyilvánuló „öszönös konzervativizmusát” gyakorlatban alkalmazott oakeshotti filozófiának tekintik. Néha már azt is nehéz eldönteni, hogy mi számít méltatásnak és mi becsmérésnek.

Oakeshott annak ellenére a huszadik század egyik legvitatottabb politikai filozófusa, hogy írásainak zömében szinte mindig a racionalizmussal – a racionalizmus ismeretelméletével, a racionalizmus politikai filozófiájával és a racionális államelmélettel foglalkozik. Az 1962-ben megjelent POLITIKAI RACIONALIZMUS meglehetősen színes esszégyűjtemény. A kötetben egybegyűjtött tizenhat írás között található tanulmányokat, kritikát, kultúrtörténeti esszét, vallomásszerű esszét, sőt egyetemi székfoglaló beszédet is. A könyv jelentősége éppen abban áll, hogy egyrészt bemutatja az 1933-ban megjelent EXPERIENCE AND ITS MODES című első nagy mű ismeretelméleti vizsgálódásait, másrészt megalapozza az 1975-ben napvilá-

got látott ON HUMAN CONDUCT politikafilozófiai gondolatait. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a POLITIKAI RACIONALIZMUS a szerző gondolatvilágának egészét tekintti át, hiszen az oakeshotti ismeretelmélet, racionalizmuskritika, ideológikritika, konzervativizmus és államelmélet egyaránt bemutatásra kerül.

Oakeshott fő célja a racionalizmus, „Európa legfigyelemreméltóbb intellektuális divatja”-nak alapos elemzése és kritikája. A racionalizmus alapvetése szerint az értelem az ember veleszületett képessége, mellyel már az ismeretszerzés, tapasztalás előtt rendelkezünk. Vagyis értelmünk elsődleges és állandó; létezhet a tapasztalástól és gondolkodástól függetlenül, utal Oakeshott a modernitás ismeretelméletének descartes-i és locke-i alapjaira. A modernításban a racionalitás a célszerűség fogalmával kapcsolódott össze. A racionalizmus követője azt a cselekedetet tekinti ésszerűnek, ami egy meghatározott cél elérésének legalkalmasabb eszköze, függetlenül a hagyományoktól, előítéletektől és szokásoktól. Az univerzális értelem racionalitása „kiszabadít a pusztá vélemények világából” (A RACIONÁLIS CSELEKVÉS), és lehetővé teszi a feltétlen bizonyosságot. Oakeshott szerint például azért tartották ésszerűnek a XIX. században, hogy a nők kerékpározáshoz ne szoknyát, hanem melegítőnadrágot viseljenek, mert a melegítőnadrág a szoknyánál alkalmasabb a kerékpár hajtására. De vajon pusztán a célszerűség határozza-e meg egy cselekedet ésszerűségét? Oakeshott rámutat, hogy ha így lenne, akkor a kerékpár hajtásához a melegítőnadrágnál még inkább alkalmas rövidnadrág viselését kellene ésszerűnek tartanunk. A melegítőnadrág megtervezésében azonban a viktoriánus Anglia szokás- és normarendszerét is tekintetbe vették, nemcsak a célszerűség elvét. Oakeshott arra a következtetésre jut, hogy cselekedeteink sohasem egyetlen célra irányulnak. A cselekvések hátterében mindig meghúzódik implicit célok. Az előbbi példában, a kerékpározáshoz a szoknyánál alkalmasabb ruhadarab megtervezése esetében a viktoriánus öltözködési normák és a korabeli szokások alapelveinek való megfelelés vágya. Így azonban tarthatatlanná válik a racionalitás fenti definíciója. Ha nem lehetséges olyan tevékenység, amely kizárólag egy tőle független célra irányul, akkor nem lehet a tevékenység körülményeitől függetlenül

meghatározni, hogy melyik cselekedet racionális, summázza Oakeshott. A racionális cselekedetnek nemcsak egy előre meghatározott célt kell megvalósítania, hanem összhangban kell lennie az adott cselekvés hagyományaival is. A racionalitás oakeshotti értelemben nem a célszerűséggel, hanem a koherenciával függ össze: „A »racionális« cselekvés olyan cselekvést jelent, amely lehetővé teszi, hogy fennmaradjon és lehetőleg erősödjön a tevékenység – amely tevékenységhez a cselekvés tartozik – idiómájának koherenciája” (A RACIONÁLIS CSELEKVÉS).

A racionalitás hagyományos fogalmának legfőbb sajátossága, hogy minden előítéletet, tekintélyt, tradíciót és szokást megkérdőjelez, és csak azt a normát tekinti követendőnek, amit az elfogulatlan értelem ésszerűnek ismer el. A racionalista arra törekszik, hogy csak értelmére hagyatkozzon, hogy függetlenné váljon társadalma minden tradicionális tudásától, és univerzális, kontextustól független ismeretre, végső bizonyosságra tegyen szert. A racionalizmus elmélete azzal kecsegtet, hogy elsajátíthatunk egy olyan módszert, melynek alkalmazásával a körülményektől, szokásoktól, hagyományoktól függetlenül, vagyis elfogulatlanul megítélhetjük egy tevékenység vagy cselekedet ésszerűségét és helyénvalóságát. A racionalista törekvése az, hogy univerzális módszerét néhány világos alapelveben és következtetési szabályban megfogalmazza. Abban bízunk, hogy ha sikerrel jár, akkor módszere olyan *technikai tudássá* válik, amelyet bárki könnyen megtanulhat, hiszen csak az alapelveket és a következtetési szabályokat kell elsajátítania. A racionális politikus jellemzője, hogy mérnökként jár el, és csak a társadalom bizonyos szükségleteinek kielégítése és céljainak megvalósítása érdekli. Úgy hiszi, hogy univerzális racionális *technikai tudása* birtokában képes lehet a körülményektől függetlenül, ésszerű célokat felismerni és a megvalósításukhoz leginkább alkalmas eszközöket megtalálni.

A kötet írásainak jelentős részében a szerző célja ennek a *technikai tudásnak* és az erre épült racionális politikumfelfogásnak a kritikája. Oakeshott a fenti értelemben felfogott racionalitást megvalósíthatatlannak tartja. A POLITIKAI KÉPZÉS című tanulmányban kifejti, hogy azok az elvont ideológiák („liberalizmus”, „demokrácia”, „marxizmus”), melyeket a racionális politikus megvalósítandónak tart, nem az

elfogulatlan, racionális vizsgálódás termékei. Az alapos vizsgálat kimutatja, hogy egy ideológia mindig egy konkrét és komplex viselkedésmód leglényegesebb vonásainak rövid foglalata. A locke-i „szabadság” például nem absztrakt, a történelmi, politika kontextustól függetlenül megismerhető elv, hanem „*az angolok politikai szokásainak briliáns összefoglalója*” (POLITIKAI KÉPZÉS). A politikai ideológiák tehát egy-egy társadalom tradícióinak, cselekvésbeli szokásainak kivonatai. Ezeket a kivonatot azonban nem tekinthetjük a cselekvések irányelvének, és főképp nem hihetjük, hogy egy bizonyos társadalmi kontextusból, szokásrendszerből absztrahált elvrendszert univerzálisan alkalmazhatnánk. Ha egy irányelv elszakad a kontextusától szolgáló rendszertől, akkor ideológiává válik: „*A politikai doktriner nem arról ismerszik meg, hogy tevékenységének alapja a követendő célról szóló független és tételes tudás, hanem arról, hogy nem ismeri fel tevékenységé igazi eredetét*” (A RACIONÁLIS CSELEKVÉS). A politikai doktriner abban a tévhitben él, hogy kizárólag értelmét használva jutott el politikai céljainak megfogalmazásához.

Hogyan járjon el a politikus, ha nem követhet absztrakt elveket? Ahelyett, hogy elméletek felállításával és ideológiák gyakorlati megvalósításával kísérletezne, a hagyomány, a társadalmi szokásrendszer sugalmazását kell követnie, javasolja Oakeshott. Akkor jár el helyesen, ha a cselekedete az adott kontextussal, vagyis az adott társadalom hagyományrendszerével összhangban van. A politikai tevékenység így nem más, mint a politikai hagyományban „*a sugalmazások keresése*” (POLITIKAI KÉPZÉS). A hagyomány sugalmazásainak meghallásához azonban racionális *technikai tudás*nál többre van szükségünk. Nem elég, ha a cselekvés gyakorlatából absztrahált szabályokat sajátítjuk el – attól, hogy egy szakácskönyvet elolvassunk, netán szóról szóra megtanulunk, még nem lesz belőlünk jó szakács. A politikai cselekvés *gyakorlati tudást* feltételez. A *gyakorlati tudás*, szemben az *elméleti tudással*, hagyományos értelemben nem is tanulható meg. A *gyakorlati tudást* úgy kell elsajátítani, ahogyan egy segéd a mester mellett tevékenykedve a gyakorlatban elsajátítja a mesterségbeli jártasságot. A politikai képzés sem redukálható elvek, koherens elméletek és ideológiák ismertetésére.

Oakeshott tehát a politikai és társadalmi ha-

gyomány megértéséből, nem pedig absztrakt, univerzális elvekből eredezteti a politikai tevékenységet. A cselekvések erkölcsös és racionális mivoltát egyaránt a hagyományokkal való összhang alapján magyarázza. Ezek tükrében könnyen hihetnénk, hogy Oakeshott a minden újítást habozás nélkül elutasító reflexálatlan tradícionáliszmus képviselője. Erről azonban nincs szó. Oakeshott konzervatívizmusdefiníciója igen egyszerű és világos. Konzervatívizmuson Oakeshott leginkább gondolkodásmódot, attitűdöt ért: „*Konzervatív tehát az, aki inkább választja az ismerőt, mint az ismeretlent, többre tartja a kipróbáltat a kipróbálatlannál, a tényt a misztériumnál, a ténylegest a lehetségesnél, a korlátozottat a határtalannál, a közelit a távolinál, az elégségest a túláradón bőségesnél, a megfelelőt a tökéletesnél, a mai nevelést az utópisztikus mennyei boldogságnál.*” (KONZERVATÍVNAK LENNI.) A konzervatív nem kockáztatja a jelenbeli, biztos és ismert jót a jövőbeli, bizonytalan és ismeretlen jobbért. Oakeshott konzervatívizmusa az újítással szemben a megszokott dolgok kiszámítható értékét és élvezetét előnyben részesítő életérzés, amely a gyökeres változások helyett a lassabb reformot, a kis léptékű változást preferálja. Az Oakeshott-féle konzervatív úgy gondolja, hogy identitása megőrzéséhez szokásainak csak kis részét változtathatja meg egyszerre, vagyis csak lassan, folyamatosan változhat.

A konzervatív attitűdből konzervatív politikai beállítottság következik. Oakeshott két szélsőséges erkölcsi alapállást ismertet. Az egyik az erkölcsi tevékenységet magatartásbeli habitusként határozza meg – ennek értelmében nem akkor vagyunk erkölcsösek, ha egy absztrakt erkölcsi eszme imperatívusa alapján cselekszünk, hanem akkor, ha egy hagyományos viselkedési szabálynak, vagyis a társadalmi szokásoknak megfelelően járunk el. A társadalmi szokás azonban nem dogmák zárt rendszere, hanem sokkal inkább az élő nyelvhez hasonlatos – tartalmazza a betartandó szabályokat, de nem ad egyértelmű útmutatást arra, hogy egy konkrét helyzetben mit tegyünk, és feltételez ugyan szokásokat, de azért folyamatosan változik. Ahogyan nyelvhasználati hagyományaink, úgy társadalmi és erkölcsi szokásaink is állandóan módosuláson mennek keresztül – bizonyos fogalmak átalakulnak vagy eltűnnek, miközben szótárunk új, ám a

szokásrendszer egészével összhangban levő elemekkel bővül. A másik meghatározó felfogás szerint az erkölcsös cselekedet a reflektív gondolkodás elveivel van összhangban, vagyis az a tevékenység erkölcsös, amely megfelel az erkölcsös tevékenység egyetemes kritériumainak. Oakeshott azt állítja, hogy valójában az erkölcsiség nem a szokás és tradíciók kizárólagosságára, de nem is a minden hagyománytól független reflexivitásra épül. A két erkölcsi felfogás egyszerre érvényesül, és ideális esetben a szokáskövetés és a reflexív erkölcsiség keverékében az első van túlsúlyban. A racionális reflexió mindig az elsődleges gyakorlatra reflektál, és ha az erkölcsi hagyományokban inkoherenciára bukkan, akkor úgy igazítja ki a szokásokat, hogy az inkonzisztencia megszűnjön. Oakeshott ennek alapján ismeri el a női egyenjogúság követelésének legitimitását is. Szerinte azért kellett és lehetett jogi értelemben is egyenjogúsítani a nőket, mert a társadalmi hagyományok és szokások tekintetében már gyakorlatilag egyenjogúak voltak. A jogilag rögzített egyenjogúság tehát nem az egyenlőség absztrakt természetörvényéből, hanem az angol szokásrendszerből ered.

Ha mégis az erkölcsi reflexió válik dominánssá, akkor a cselekvés kiszolgáltatottá lesz az absztrakt, szokásoktól idegen elveknek. Az absztrakt elvek irányította ideologikus politikai cselekvés Oakeshott szerint igen komoly veszélyeket rejt magában. Ha a reflexió dominál, és az ideológiák táplálta „*tökéletesség vágya kereszteli a szilárd és rugalmas erkölcsi tradíció útját*” (A BABELI TORONY), ha univerzális igazságokat hirdető vándorprédikátorok váltják fel a helyi papokat, akkor az ember magatartása problematikussá, talajvesztetté válik. Mesterségesen kiválasztott és megerősített erkölcsi eszmékre nem lehet stabil társadalmat építeni, véli Oakeshott. A pusztán a racionális reflexiót elfogadó társadalomlélmények a politikai problémák körülményektől független, racionális megoldását keresi. Egy ilyen megoldás szükségképpen az adott kihívásra adott egyetlen és univerzális, vagyis tökéletes megoldás kell, hogy legyen. A racionalistát mindig egy a társadalmi gyakorlattól és a szokások erkölcsétől idegen utópia irányítja. Az ilyen politika rugalmatlan és homogenizáló, mivel nem ismeri el, hogy a körülmények relevánsak lehetnek, mivel mindig csak az általa követendőnek

ítélt utópia alapján ítél, és azt hiszi, hogy az általa követett ideológia alkalmazása az adott társadalmi kontextustól függetlenül üdvös és célravezető. Ebben a tekintetben a racionalista „liberális”, a „marxista”, „demokrata” elméletek éppúgy veszélyes ideológiának minősülnek, mint a racionális elméletek ellenében kifejtett szintén ideologikus „tradicionalizmus” (POLITIKAI RACIONALIZMUS).

A kérdés az, hogy elképzelhető-e egyáltalán olyan politizálás, amelyben az ideológiáknak, absztrakt elveknek, sőt a politikai programoknak sincs semmi szerepük. Ha elfogadjuk, hogy „*az ideológia még a társadalom viszonyaival való foglalkozás tevékenysége előtt egy megfogalmazott és követendő célt jelöl ki, és ezzel eszközt kínál arra, hogy különbséget lehessen tenni a támogatandó kívánságok és az elfojtandó vagy más útra terelendő kívánságok között*” (POLITIKAI KÉPZÉS), akkor az ideológiamentes politika a politikai program teljes hiányát jelenti. A politikus feladata a társadalomban megjelenő feszültségek enyhítése. Ennek azonban nincs univerzális receptje – minden társadalmi ellentét és érdekütközés egyedi, csak az adott kontextus ismeretében oldható fel, és nem lehet a körülmények, társadalmi szokások és intézmények ismerete nélkül eldönteni, hogy egy bizonyos helyzetben mi helyes és elfogadható. A politikai tevékenység lényege szerint előre gyártott stratégia nélküli tevékenység kell, hogy legyen, melynek egyetlen célja a politikai közösség tagjai között fennálló vita moderálása. A politikus tevékenysége Oakeshott szerint leginkább a teniszbíróéhoz hasonlít. Ha elfogadjuk, hogy a politikának nem egy absztrakt elméletet kell a gyakorlatban alkalmaznia, nem az egyének gondolkodását, céljait és normáit kell az ideológiához igazítani, hanem a politikai társulást alkotó egyének diverz hóbortjai, céljai, törekvései, ideáljai között kell lehetővé tenni a békés együtt-, helyesebben egymás mellett élést. Oakeshott politikai konzervativizmusa értelmében a kormányzatnak nem feladata az emberek természetét, vágyait, boldogságról alkotott nézeteit megváltoztatni, nem feladata semmilyen „*magántermészetű álmod mindenkire kiterjedő és kötelező életmódá alakítani*” (KONZERVATÍVNAK LENNI). A kormányzás művészete nem egy elképzelt jobb világ és jobb emberek ábrándjából kell, hogy kiinduljon. A kormányzat feladata az érde-

kek informális összehangolása, és nem annak megállapítása, hogy erkölcsi szempontból mi a jó. Vagyis nem kormányzati cél az alattvalók erkölcsösebbé tétele sem, hanem csak és kizárólag az összetűződések meggátolása: „*ami a kormányzást illeti, a konzervatívizmusra való hajlam abban a meggyőződésben gyökerezik, hogy mindenütt, ahol a kormányzás az alattvalók adott tevékenységeinek és nézeteinek elfogadásán nyugszik, az uralkodás egyediül helyénvaló módja a cselekvési szabályok kidolgozása és érvényesítése*” (KONZERVATÍVNAK LENNI). A politikai közösség nem az erkölcsi tökéletességen, hanem a játékszabályok kölcsönös elfogadásán és betartásán alapul. Az állam feladata az egyéni célok és törekvések megvalósításához szükséges feltételek lehető legnagyobb biztosítása, vagyis a játékszabályok betartatása. Oakeshott konzervatívizmusa alapján minden össztársadalmi cél, minden közös, szubsztantív megfontolás idegen a politikai egyesüléstől – a kapitalista állam nem vállalkozás jellegű, hiszen nem közös célok, hanem a szabályok elismertsége, vagyis a törvények uralma tartja össze. Ebből következik, hogy nem lehet legitím a társadalmi igazságosság a szegénység csökkentésének, a jólét növekedésének programja sem – egyáltalán semmilyen szubsztantív társadalmi cél nem fogadható el az oakeshotti konzervatívizmus alapján.

Oakeshott közgazdasági értelemben egyértelműen a szélsőséges laissez faire konzervatívizmus pártján áll azáltal, hogy az állam hatásköréből kivon minden, a közös előmozdítását célzó intézkedést. Az 1950-es és 60-as évek jóléti államának baloldali (munkáspárti) koncepcióját és az ehhez köthető kötelező társadalombiztosítást, a redisztribúciót (az adóztatást egyenesen „*a gazdaság önkényes újraelosztásának*” nevezi Oakeshott) nem csak filozófiai megfontolások alapján utasítja el. Úgy véli ugyanis, hogy a társadalmat alkotó autonóm egyének igényei leghatékonyabban a szabad és korlátlan, vagyis minden állami beavatkozástól mentes piaci verseny feltételei között elégíthetők ki: „*Az egyetlen hatékonyság, amit érdemes fontolóra venni, azon dolgok leggazdaságosabb előállítására, amelyeket az emberek meg akarnak vásárolni. Azok a formális körülmények, amelyek közepette ez a hatékonyság maximálissá válhat, ott alakulhat ki, ahol a vállalkozás ténylegesen a versenyen alapul, mert itt a vállalkozó csupán közvetítő a javak fogyasztói és a szolgáltatások eladói kö-*

zött” (A SZABADSÁG POLITIKAI GAZDASÁGTANA). Bármennyire tiltakozik is Oakeshott a besorolás ellen, minden bizonnyal a piac láthatatlan kezéről alkotott smithi elméletéről és a minimális állam koncepciójáról van szó.

Úgy tűnik azonban, hogy az oakeshotti gondolatmenet itt problematikussá válik. Nem csak azért, mert a konzervatív gazdaságtan ebben a szélsőséges formájában idejétmúlttá vált. Hiszen ki hinné ma (és főleg melyik politikus merné azt állítani), hogy az államnak, ha igazán színvonalas versengést szeretne, pusztán játékvezetőként kell felügyelnie a piaci versenyt, és nem feladata, hogy biztosítsa a teniszedzések látogatásának lehetőségét, a teniszcipőhöz és teniszütőhöz való hozzájutás feltételeit, a nyugdíjba vonult teniszesezők biztos megélhetését, nem is beszélve a teniszpályák biztonságáról. Néha ugyan olybá tűnik, hogy Oakeshott sem egészen bizonyos benne, hogy a piac láthatatlan keze minden ráncot el tud simítani. A nagytőkével kapcsolatban például megjegyzi, hogy ugyanúgy útjában állhat a piaci versenynek, mint a szakszervezetek. Ilyen esetekben, ismeri el Oakeshott, nincs más megoldás, mint hogy a korporációk hatalmát, a túlzott tulajdonkoncentrációt fel kell oldozni a még nagyobb szabadság érdekében (A SZABADSÁG POLITIKAI GAZDASÁGTANA). A szabadság, Burke-höz hasonlóan, Oakeshott filozófiájában is leginkább a tulajdon szabadságára épülő szabadságokat, elsősorban az akadálytalan piaci versenyt jelenti. Nyilvánvaló azonban, hogy ilyenkor állami beavatkozásra van szükség, mivel ezt az áldozatot az erőfölényre szert tett korporációk maguktól nem szívesen hozzák meg. Ahhoz, hogy a piac láthatatlan keze hatékonyan működhessen, a kormányzat kezének látható beavatkozására van szükség. A magánmonopóliumok minden formájának letörése, a hatékony verseny feltételeinek kialakítása és felügyelése, a teljesen szabad verseny biztosítása, a korporációk hatalmának csökkentése aktív és folyamatos kormányzati szerepvállalást feltételez.

Bocsánatos bűn, ha egy politikai filozófus közgazdasági elmékedése gyakorlatiatlan és felszínes. Oakeshott, a filozófus a gyakorlati, köznapi politizálást nem tartotta túl sokra – amikor egy interjú során megkérdezték tőle, hogy egyetértene-e Nagy-Britannia uniós csatlakozásával, Oakeshott hűvösen azt vála-

szolta, hogy egyáltalán nem találja fontosnak, hogy ilyen ügyekről véleményt alakítson ki. A felületes, inkább filozófiai szempontból írt, ezért elnagyolt gazdaságtan nyilvánvaló ellentmondásain kívül azonban van egy mélyebb ellentmondás is az oakeshotti elméletben. Az erkölccsel kapcsolatban ugyanis Oakeshott az absztrakt elméletek követése helyett a társadalmi szokások, a hagyományok sugalmazásának követésére biztatva azt állítja, hogy „egy társadalom... valamiféle közös életmódot jelent” (A BÁBELI TORONY). Ezek szerint a társadalom, a politikai társulás feltételez bizonyos közös erkölcsi szótárat és normativitást. Ahhoz, hogy a társadalmat alkotó egyének szövetségre lépjenek, bizonyos elveket el kell fogadniuk: „A társadalmi élet... nem más, mint annak tudása, hogy a vágyakozás tevékenységének bizonyos irányai elfogadottak, más irányai nem, hogy egy részük helyes, a többi helytelen” (A RACIONÁLIS CSELEKVÉS). Ha a cselekedetek erkölcsösségének és helyességének megítéléséhez a társadalmi cselekvések szokásrendszerével való összhangjukat kell megvizsgálni, akkor nyilvánvalóan feltételeznünk kell bizonyos, a politikai közösség létrejöttéhez és fenntartásához elengedhetetlen közös értékek meglétét.

Oakeshott politikai gazdaságtana azonban ennek a premisszának éppen az ellenkezőjéből indul ki. Gazdaságtani írásait olvasva úgy tűnik, hogy a politikai társulást azonosítja a piaci közösséggel, és a politikai társulás egyetlen feladatának a szabad piac görődülékény működésének biztosítását tekinti, hiszen a piaci verseny az oakeshotti elmélet értelmében az egyének politikán kívüli céljainak, az egyéni boldogság megteremtésének leghatékonyabb eszköze. Ennek alapján a politikai közösség tagjainak csak a piac szabályait kell elfogadniuk és betartaniuk: „A társulás... nem a teendők elvárt vagy tényleges végeredményén alapul, hanem a cselekvés helyesnek vélt formális feltételeim” (A POLITIKA ÉS A SZAVAK). Ez talán csak Oakeshott számára nem ellentmondás. Kimutatja ugyanis, hogy az angol szabadságelvűség hagyományának lényege a hatalommegosztás. Az állam és egyház elválasztása, a habeas corpus, a parlamentáris kormányzat a garanciái annak, hogy az angol társadalmon belül sehol sem koncentrálódhat túlzottan a hatalom. Az angol szabadság a törvények és nem egy erős kormányzat uralmára épül. Már Burke az írott al-

kotmány nélküli angol politikai örökség részének tekintette az erkölcsösséget a TÖPRENGÉSEK A FRANCIA FORRADALOMRÓL című művében, és Oakeshott is egyetért azzal, hogy a demokratikus hatalommegosztás, a tolerancia, a liberális szabadságjogok tiszteletben tartása és a törvények uralma az angol politikai hagyomány szilárd lényege. Így persze könnyen lehet konzervatív Oakeshott – irigylésre méltó politikai közösség az, ahol a konzervatívok által megszüntetve megőrizni vágyott társadalmi szokások egybeesnek a liberális elvekkel. Sajnos azonban az államok döntő többségében, történelmük túlnyomó részében inkább az a jellemző, hogy a politikai közösségek hagyományai nem a törvény uralma, a szabad verseny és a hatalommegosztás szokásjoga köré épülnek. Vajon az ilyen, nem szabadságelvű társadalmak esetében is a hagyományok sugalmazásának keresésére buzdítana Oakeshott, vagy pedig a piaci hatékonyság és a szabadság nevében inkább mégis forradalmi változásokat javasolna? A magát konzervatívnak valló, sportkocsival száguldozó, a lóversenypályákat lelkesen látogató és a rossz nyelvek szerint még idősebb éveiben is szoknyapecér Oakeshott feltehetőleg az utóbbit választaná. Mint azt a meglehetősen nagy visszhangot keltett egyetemi székfoglalójában mellékesen meg is jegyzi, előfordul néha, hogy jól jön egy ideológia. Például, ha az angol politizálási szokásokat kell a világ egy távoli pontjára exportálni, ahol az embereket csak egy, a társadalmi hagyományaitól idegen ideológiával lehet jobb belátásra bírni és az egyéni szabadság tiszteletben tartására és szabad versenyes kapitalizmusra készíteni.

Pogonyi Szabolcs

II

A KONZERVATIVIZMUS HANGJA A POLITIKAFILOZÓFIA TÁRSALGÁSÁBAN

Nehéz ellenállni a kísértésnek, hogy Oakeshott-tal kapcsolatban is más politikai gondolkodók esetében általában megszokott kérdésekre keressünk választ: vajon a társadalmi igazságosság milyen formáit támogatja, a szo-

lidaritás milyen mértékét tartja üdvösnek a társadalomra nézve, a sajtószabadság határait pontosan hol húzná meg. Pedig mi sem áll távolabb tőle, mint hogy effajta kérdésekre próbáljon választ adni. Sőt: igazi jelentősége éppen annak az általában kritikátlanul elfogadott előfeltevésnek a cáfolatában áll, mely szerint minden politikafilozófia lényege végső soron mégiscsak az ilyen jellegű kérdésekben rejlik. S ha figyelembe vesszük a tényt, hogy mára, mintegy negyven évvel első megjelenése után, a POLITIKAI RACIONALIZMUS – szerzőjével együtt – végleg elfoglalta megérdemelt helyét a huszadik századi politikafilozófia csekély számú klasszikusa közt, akkor valóban nyugodt szívvel beszélhetünk cáfolatról, mert ha más nem is, az ő példájára döntő bizonyíték arra, hogy lehetséges igazi politikafilozófiát művelni a fenti kérdések vizsgálatának tudatos és szándékos mellőzéseivel.

Azt állítani persze, hogy ne lett volna Oakeshottnak véleménye efféle kérdésekről is, csacsiság volna. Biztosan volt, még akkor is, ha ezt – minden bizonnyal azért, hogy e kérdések irrelevanciáját hangsúlyozza – nem szívesen osztotta meg olvasóival. Úgy vélem azonban, hogy – amennyiben a körülmények változása miatt ennek szükségét látja – e véleményeket könnyű szívvel megváltoztatta (volna) anélkül, hogy azt kellett volna gondolnia, hogy korábban tévedett. Ha ki lehet is hámozni műveiből valamiféle választ ezekre a kérdésekre, az így nyert válaszokkal egész biztosan nem jutunk közelebb az oakeshotti gondolkodás lényegéhez.

Ha a nők egyenjogúsításának kívánatos mértékét Oakeshott szerint az határozza meg, hogy társadalmi viszonyaik tekintetében gyakorlatilag mennyire egyenrangúak (POLITIKAI KÉPZÉS, 163.), akkor az egyenjogúság ideális mértékére vonatkozó kérdésre adott válasza lehet ugyan releváns, de csak egy adott pillanatban, s ennek a válasznak megváltozása nem érinti mondandójának lényegét. Ha pedig a szabadság mibenlétére irányuló vizsgálat célja szerinte nem az, „*hogy egy szót meghatározzon, hanem [...] hogy kiderítse annak tükát, amit élvez*”, amikor azt élvezzi, amit általában szabadságnak szoktak nevezni (A SZABADSÁG POLITIKAI GAZDASÁGTANA, 415.), akkor egyrészt nem meglepő, hogy a szabadság kívánatosnak vélt formáját és mértékét az angol politikai hagyo-

mány elemeiben ismeri fel. Másrészt viszont ez is csak arra példa, hogy választát álláspontja konzisztenciájának veszélyeztetése nélkül megváltoztathatja, ha úgy látja, hogy szabadság néven már nem (csak) az ősi brit alkotmány intézményeit élvezik.

Ma és itt, Magyarországon bizonyára más válaszokat adna a szabadság, az igazságosság, az állami beavatkozás üdvös formáinak és mértékének kérdésére. Ez azonban egészen biztosan nem ássa alá elméletének értékét vagy jelentőségét, nem okoz feszültséget rendszerében, sőt még a mi szempontunkból való érdekességét sem csökkenti számottevően. Egész egyszerűen azért nem, mert ami válaszaiból számunkra – és valószínűleg számára is – lényeges és örök érvényű, az nem a válaszok tartalma, hanem azok formája, a válaszadás módja.

Nem kevés energiát fektetett Oakeshott abba, hogy e kettő – forma és tartalom – közti különbséget megvilágítsa és hangsúlyossá tegye. Vagy még inkább abba, hogy a politika és az erkölcs kérdéseire adható válaszok közti összehasonlításban a tartalmi szempont abszolút hegemóniáját megtörje és a formát mint az ilyen összehasonlítások önálló, a tartalmától független, abban fel nem oldható dimenzióját megalapozza. A kötet esszéinek nagyobbik része is e szándéknak köszönheti létét, de legismertebb, legnagyobb hatást kiváltó írásai – a POLITIKAI RACIONALIZMUS, a POLITIKAI KÉPZÉS, a KONZERVATÍVNAK LENNI, A BÁBELI TORONY ÉS A KÖLTÉSZET HANGJA AZ EMBERISÉG TÁRSALGÁSÁBAN – feltétlenül ezek közé tartoznak.

Egy konkrét példa talán jobban megvilágítja, mire is gondolok. A BÁBELI TORONY-ban Oakeshott látványosan szakít az etika uralkodó paradigmáival, s annak bevett distinkciói és megközelítései helyett más megkülönböztetést, más nézőpontot kínál. Számára – ezúttal – érdektelen minden normatív etika fő kérdése, hogy „*miféle emberi vállalkozások tekinthetők helyesnek és rossznak*” (A BÁBELI TORONY, 474. – a fordítást módosítottam: az eredeti szövegben szereplő *right* szó helyén a fordító a *jó* kifejezést használja; a *jó* és a *helyes* közti különbség a modern etika alapmozzanata, így az angol kifejezés pontos visszaadása akkor is követelmény, ha Oakeshott e kérdéskörre csak mint számára ezúttal lényegtelen megkülön-

böztetésre reflektál), de éppilyen kevésbé érdeklő a metaetikák egyik fő megkülönböztetésének számító, az erkölcsi eszmények reflektív követésén (teleologikus), illetve az erkölcsi szabályok megfontolt betartásán alapuló (deontologikus) etikák közti különbség, mégpedig azért nem érdeklő, mert ezek mind tartalmi különbségek. Ezek helyett ő az erkölcsi élet két formáját különbözteti meg.

Első formájában az erkölcs „nem a cselekvés lehetséges alternatíváinak tudatosságában és nem is abban gyökerezik, hogy vélemény, szabály vagy eszmény alapján választunk e lehetőségek közül, hanem olyan cselekvés, amely, amennyire lehet, nélkülözi a reflexiót” (A BÁBELI TORONY, 475.). Az erkölcsi életnek ebben a formájában „nem teszünk mást, mint hogy minden reflexió nélkül követünk egy cselekvési tradíciót, amelynek szellemében nevelkedtünk” (A BÁBELI TORONY, 475.), és amelyet pontosan úgy sajátítottunk el és használunk, ahogy az anyanyelvünket: szüntelenül (azaz életünk minden pillanatában) és észrevétlenül, nem pedig a (nyelvtani) szabályok betanulása és követése révén. Ez utóbbi mód az erkölcs másik formájára jellemző tanulási és viselkedésforma, hiszen ebben „a tevékenységet nem a viselkedési habitus határozza meg, hanem egy erkölcsi kritérium reflektív alkalmazása” (A BÁBELI TORONY, 478.). A reflexió kétszintű: jelenti egyrészt a megfelelő eszmény vagy szabály kiválasztásának tudatosságát, másrészt pedig ennek a szabálynak vagy eszménynek az egyes konkrét helyzetekre való tudatos alkalmazását.

Az erkölcsi élet első formája figyelemre méltó stabilitást kölcsönöz a társadalomnak, folytatja Oakeshott, hiszen nem lévén „a magatartásmódoztól elkülönülő és érzékelhető merev kerete (mondjuk absztrakt erkölcsi eszményekből álló kerete), nem fenyegeti olyasfajta bomlás, mint amilyent valamilyen hiány vagy inkonzisztencia felfedezése idéz elő az erkölcsi eszmények rendszerében” (A BÁBELI TORONY, 477.), azaz az erkölcsi élet második formájában, ahol pedig ennek óhatatlanul be kell következnie, lévén minden csodálatra méltó eszménynek egy vele elméleti szinten össze nem békíthető ellentéte. Másrészt az első forma rugalmasság tekintetében is felülmúlja a másodikat, hiszen míg „a szokás mindig alkalmazkodik és fogékony az adott helyzet árnyalataira” (A BÁBELI TORONY, 477.), ugyanez az eszményekről a legkevésbé sem mondható el.

A társadalom erkölcsi életének rugalmasságára és stabilitására irányuló kérdésre tehát Oakeshott olyan választ ad, amelyből hiányzik minden tartalmi megfontolás. Kérdés, hogy megteheti-e ezt, hogy a tartalmi szempont negligálása nem vezet-e oda, hogy minden erkölcsi szokást és minden viselkedésbeli habitust megkülönböztetés nélkül kell kezelnie, és szemet kell hunyintania afölött, hogy az egyik szokás üdvös, a másik káros, az egyik habitus üdvözlendő, a másik elítélendő. Nem, mert ennek ellenkezőjét Oakeshott sem állítja. Azzal, hogy azt mondja, hogy a viselkedésbeli habitusra épülő erkölcs nagyobb stabilitást és rugalmasságot biztosít a társadalom számára, mint az eszményre vagy szabályra alapozott, hangsúlyosan reflektív erkölcs, nem állítja azt, hogy minden erkölcsi szokás egyformán üdvös és minden eszmény egyformán káros lenne, és hogy – minden egyéb megfontolást figyelmen kívül hagyva – mindig az előbbit kellene választanunk (már ha módunkban állna erkölcsöt választani, mint ahogy Oakeshott szerint természetesen nem áll). Csupán annyit jelent, hogy az erkölcsök összehasonlításánál ezt a szempontot is ésszerű tekintetbe venni. A BÁBELI TORONY arra irányuló kísérlet, hogy az általa kínált formai szempontot, mint az erkölcsök közti összehasonlítás önálló dimenzióját alapozza meg, amelyet nem lehet a többi dimenzió egyikében sem feloldani. Azaz annak a meglepően egyszerű tételnek a körmönfont bizonyítása, hogy ahogy nem lehet azt állítani, hogy a viselkedésbeli szokások tartalmuktól függetlenül kívánatosak, éppúgy azt sem lehet mondani, hogy mindegy, hogy az igazságosságot nem reflektált habitusként vagy tudatosan választott eszmény reflektív alkalmazásaként gyakorolják-e a társadalom tagjai.

Ha alaposabban megnézzük, akkor az Oakeshott nevének ismertté tételében domináns szerepet játszó racionalizmuskritika esetében sincs másról szó, mint egy szuverén, tisztán formális szempont bevezetésének kísérletéről a politikai gondolkodások, viselkedések közti összehasonlítások területén: „Ami figyelemre méltó (mert jellegzetes) a racionalistában, az nem azok a döntések és cselekedetek, amelyek meghozatalára, illetve végrehajtására késztetést érez, hanem a késztetés forrása.” (POLITIKAI RACIONALIZMUS, 125.) A racionalista politikát nem tartalma

(eszményei és elvei), hanem formája (stílusa) teszi racionalistává, ezért, ha Oakeshott sikerrel jár annak bemutatásában, hogy egyes európai nemzetek „*sikertelensége az ügyek kezelésében (amit sokan egyéb és közvetlenebb [é.: tartalmi] okoknak tulajdonítanak) valójában a racionalista stílus fogyatékoságaiból ered*” (POLITIKAI RACIONALIZMUS, 145.) vagy akár csak eredhet, akkor azt sikerült igazolnia a politikum szférájára, amit A BÁBELI TORONY-ban az erkölccsel kapcsolatban próbált meg bizonyítani, azt ugyanis, hogy a különböző politikai viselkedések és gondolkodások összehasonlításakor nem elegendő az elvek és eszmények tartalmi elemzése, formai jegyeket is tekintetbe kell venni, ha érvényes ítéletet és döntést akarunk hozni.

Természetesen ezúttal sincs arról szó, hogy Oakeshott azt állítaná, a racionalista és a nem racionalista politika közül mindig az utóbbit kellene választanunk, csak azt, hogy az ezzel ellentétes döntés mindig indoklásra szorul. S bár bizonyára igazuk van azoknak, akik – gyakran nem minden él nélkül – azt mondják, hogy igencsak nyomós érvekre van szükség ahhoz, hogy Oakeshott a racionalista politikát váltsa, az is nyilvánvaló, hogy egy szélsőségesen igazságtalan vagy az individuális szabadság teljes semmibevételén alapuló politika esetében a tartalmi szempont az ő számára is felülbírálná az alternatívák racionalizmushoz való viszonyában rejlő különbséget. Számos aforizmaértékű megjegyzésének egyike, mely szerint „*nemcsak a politikai bűneink racionalisták, de politikai erényeink is*” (POLITIKAI RACIONALIZMUS, 139.), elejét kell(ene), hogy vegye annak a feltételezésnek, hogy számára a racionalizmus minden bűn közös nevezője vagy akár csak egy súlyos formája lenne. A megjegyzés, éppen ellenkezőleg, arról tanúskodik, hogy bűn és erény szembeállítása „merőleges” a racionalizmus – nem racionalizmus distinkcióra. A két megkülönböztetés egyike sem oldható fel a másikban, s az egyik szempont szerint való ítéletből nem lehet következtetni arra, hogy a másik szempont szerint hová kellene az adott cselekvést sorolni. Oakeshott racionalizmuskritikája nem a politikai bűnök és erények jogosultságának tagadását jelenti, amit kétségbe von, az csupán e megkülönböztetés kizárólagosságra vonatkozó igényének jogossága.

Az ilyenfajta igény elutasítása, illetve az

igény megalapozottságának cáfolása a politikai konzervativizmus számára is létkérdés. A formai szempont jogosultságának általánosan elterjedt, kritikátlan tagadása mellett nem véletlen, hogy széles körben elfogadott a nézet „*mely szerint nem lehet (vagy, ha lehet is, nem érdemes megpróbálni, mert semmi jóval nem kecsegtet) értelmes és általános érvényű magyarázó elveket leszűrni abból, amit konzervatív cselekvésnek tekintenek*” (KONZERVATÍVNAK LENNI, 431.). Az eddigiek alapján azonban az sem meglepő, hogy Oakeshott annak határozott leszögezésével indítja konzervativizmusról szóló esszéjét, hogy e nézeteket egyáltalán nem hajlandó osztani. A konzervativizmus meghatározásának lehetőségét vizsgáló szerzők, írja, „*többnyire az általában vett világról, az általában vett társulásokról, sőt az univerzumról alkotott nézetekre irányítják a figyelmünket; s azt mondják nekünk, hogy a politika világában a konzervatív beállítottság csak akkor fogalmazható meg helyesen, ha ilyen sajátos nézetek tükröződése*” (KONZERVATÍVNAK LENNI, 442.). A politikai konzervativizmus azonban nem meghatározott nézetek együttese, „*nem egy hitvallás vagy tan, hanem egy beállítottság*” (KONZERVATÍVNAK LENNI, 431.). S bár Oakeshott nem csekély eredményeket ér el annak bizonyításában, hogy az élet számos területén ésszerű konzervatív (tartalmú) döntéseket hozni, a lényeg mégiscsak az, hogy a konzervatívok döntéseik során olyan szempontot vesznek figyelembe, amelyet nem konzervatív hajlamú embertársaik figyelmen kívül hagynak, azt ugyanis, hogy minden változtatás tárgyának azonosságát veszélyezteti. (KONZERVATÍVNAK LENNI, 433.) A változás előtti és utáni helyzet közti különbség megítélésében szerintük nem elegendők az olyan megfontolások, hogy melyik milyen előnnyel és hátránnyal rendelkezik a másikhoz képest, hanem figyelembe kell venni azt is, hogy ez nem veszélyezteti-e a változás tárgyának identitását, mert ha igen, akkor ez a változással nyerhető előnyöket akár érdektelenné is teheti, de jelentőségüket mindenképpen figyelemre méltó mértékben csökkenti. Egy ilyen szempont érvényességének elismerése azonban nem határozza meg az egyes döntések tartalmát. Az, hogy az önazonosság kérdését döntéseinknél tekintetbe vesszük, nem azt jelenti, hogy a konkrét esetek mind-

egyikében a változás ellen fogunk állást foglalni, de még csak azt sem, hogy teljes biztonságilag meg lehetne előre mondani, mely változásokra fogunk negatívan reagálni, hiszen az identitást fenyegető veszélyek mibenlétével és mértékével kapcsolatos vélemények tekintetében számottevő különbségek lehetnek közöttünk. Másrészt pedig – minthogy a változással tartalmi kifogások okán is szembe lehet helyezkedni – az elutasító magatartásból sem lehet feltétel nélkül konzervativizmusra következtetni. Két független szempontról van tehát szó, melyek közül a konzervativizmus a döntések formájával és nem azok tartalmával áll közvetlen kapcsolatban.

Még ha igaz is azonban, hogy a formai szemponttal szemben a döntések tartalmának konzervativizmushoz való viszonyát semmiképpen sem lehet szükségszerűnek nevezni, akkor sem lehet azt mondani, hogy a forma és a tartalom teljesen független lenne egymástól. Maga Oakeshott ad több ízben is példát arra, hogy az identitásféltő szempont miként és mennyiben valószínűsít tartalmában is konzervatív választást (például a szabályok vagy a használati eszközök esetében – KONZERVATÍVNAK LENNI, 440–442.). Ez az ellenvetés egyébként a korábbiakra is alkalmazható: a politikai viselkedések racionalizmusának kérdése ugyan elméletileg független az eszméken és eszményeken alapuló összehasonlítástól, mégis túlzás lenne azt állítani, hogy minden eszme, elv, nézet és eszmény egyformán hajlamos lenne arra, hogy a politikai racionalizmus tárgyává váljon, már csak azért is, mert vannak közöttük olyanok, amelyek nem is alkalmasak erre. Úgy tűnhet hát, hogy a szempont, amelyet Oakeshott kínálni tud, csupán a tartalmi megkülönböztetés rafinált és álszent újrafogalmazása annak érdekében, hogy a választás kérdése már eleve csak a számára kedves eredmény javára legyen megválaszolható, hiszen a nem rokonszenves alternatívák a választási lehetőségek közül jól előre ki vannak zárva.

Az sem igaz, folytathatjuk az ellenvetések sorát, hogy Oakeshott csak új szempontok jogosultságának igazolásán fáradozna, írásainak legalább ekkora részét képezik azok a komoly erőfeszítések, amelyeket annak érdekében tesz, hogy az általa kínált szempontot, mint alapvetőbbet, fontosabbat, relevánsab-

bat fogadtassa el olvasóival. S ha nem akarja is eldobásra ítélni azt, amit tartalmi szempontnak neveztünk, mindent megtesz annak érdekében, hogy jelentőségét aláassa.

Hogy ezekre az ellenvetésekre érdemüknek megfelelően válaszolhassunk, körültekintően szét kell választani, mikor *vitázzik* és mikor *társalog* Oakeshott. Olyan fontos különbség ez, amelynek szerepét az oakeshotti gondolkodásban nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az utóbbi abban különbözik az előbbtől, hogy „*a társalgás célja nem valamely »igazság« feltárása, valamely tézis bebizonyítása, valamilyen következtetés levonása. A partnerek nem tájékoztatni, meggyőzni vagy megcáfolni akarják egymást, [...] nézeteik különbözhetnek anélkül, hogy ebből konfliktusok támadnának*” (A KÖLTÉSZET HANGJA AZ EMBERISÉG TÁRSALGÁSÁBAN, 492.) Oakeshott ilyen értelemben valójában csak akkor vitázzik, amikor a társalgás lehetőségének és fenntartásának szükségessége mellett száll síkra, minden, amit ezen túl mond, csak társalgás, nem vita.

„*Civilizált emberek lévén nem a magunkról és a világról végzett kutatásnak, nem is az információk felhalmozódott tömegének örökösei vagyunk, hanem egy társalgásé, amely az őserdőben kezdődött, az évszázadok során bővült és mindinkább artikulálódott.*” (A KÖLTÉSZET HANGJA..., 492.) A társalgás az emberiség legnagyobb találmánya vagy még inkább maga az emberi civilizáció, megőrzése kérdésében Oakeshott nem ismer alternatívát, ezért e kérdésben a bizonyítás, a cáfolás, a meggyőzés nyelvén, a vita hangján szól.

Oakeshott tehát csak addig vitázzik, amíg a fent tárgyalt szempontok jogosultságának igazolásán fáradozik. Azt, hogy ezek releváns megkülönböztetések, olyan igazságnak tekintti, amelyet másnak is be kell látnia, arra azonban, amit ezek egymáshoz viszonyított jelentőségéről mond, ez nem áll. Nézete szerint mindenkinek el kell fogadnia, hogy az erkölcsök összehasonlításában érvényes szempont az erkölcsi élet formájának kérdése, ám a szempontok súlyozását már kinek-kinek magának kell elvégeznie. (Tekintsünk most el annak az egyáltalán nem érdektelen és lényegtelen problémának a tárgyalásától, hogy egy szempont jelentőségének milyen mértékű alulértékelése jelenti jogosultságának kétségbevonását.) Vannak persze szempontjai fontosságának vonatkozásában is érvei, de tisztá-

ban van azzal, hogy ezek az érvek más számára nem perdöntők, mert ilyen kérdésekben perdöntő érv nincs. Aki azonban a szempontok jogosultságát vonja kétségbe, nem tesz mást, mint hogy elhallgattat egy (vagy több) hangot az emberiség beszélgetésében, ennél nagyobb bűn pedig Oakeshott szemében nem létezik.

Így a racionalizmussal nem az a fő baj, hogy sikertelen az emberi ügyek elrendezésében, vagy hogy az emberi tudás téves elképzelésén nyugszik – ebbéli tulajdonságai csupán társalgás tárgyai lehetnek, hiszen egyáltalán nem biztos, hogy ez (ha még így van is) más számára is jelentőséggel bír –, hanem az, hogy jellegénél fogva kizárólagosságra tör, hogy egy idő után a racionalizmus elkerülhetetlenül „nem egy stílus a sok közül a politikában, hanem minden elismert politikai irányzat ismertetőjegye” (POLITIKAI RACIONALIZMUS, 139.).

Bonyolítja Oakeshott álláspontjának tisztázását a tény, hogy a racionalizmus, illetve annak különböző formái egyszerre képviselik az emberiség társalgásának egy-egy szuverén hangját, amellyel szemben ennek megfelelően a társalgó hang a megfelelő, és a társalgás tagadását, amely viszont vitát tesz indokolttá. Ez nemcsak azért problematikus, mert így a társalgás és a vita hangja szinte reménytelenül összekeveredik Oakeshott írásaiban, hanem elsősorban azért, mert így a racionalizmus egyszerre jelent adekvát és nem adekvát, elfogadható és elfogadhatatlan hangot. Így valami olyasmi jön ki abból, amit Oakeshott mond, hogy ugyan elméletileg lehetséges lenne tartalmi szempontok uralta politika és erkölcs, mint az emberiség társalgásába illeszkedő tisztességes hang, gyakorlatilag azonban ilyen nem vagy csak nagyon ritkán fordul elő. Nagyjából csak abban az esetben, ha a tartalmi szempont olyan eszményt, elvet vagy szabályt követ, amely valójában az Oakeshott által kínált formai szemponttal ha nem is szükségszerű, de tapasztalat által sokszorosan megerősített viszonyban áll.

A korábban megfogalmazott ellenvetéseket megnyugtató módon megcáfolni tehát nem tudom. A döntés pedig, hogy az iménti eredményt Oakeshott intellektuális tisztességtelességeként, konzervatív elfogultságaként, előfeltételei logikus következményeiként vagy netán a politika és az erkölcs valóságaként köny-

veli el, az olvasóra hárul. A felsorolt álláspontok mindegyikére találhatunk bőséges példát az egyre terebélyesedő Oakeshott-irodalomban. Molnár Attila Károly például – akinek jóvoltából mintegy százhusz oldalas bevezető tanulmányának révén a POLITIKAI RACIONALIZMUS-sal egyidejűleg és azzal egy kötetben a nemzetközi Oakeshott-irodalomban is jelentékeny terjedelműnek számító, monográfiaértékű életmű-ismertetést is kézbe vehetünk – előfeltételeiből nem következő, attól független vagy akár azzal inkonzisztens konzervatív kötődéseinek számlájára írja a fenti eredményeket: „*Noha Oakeshott hagyomány-, gyakorlatfoglalmában nem lehet jó és rossz hagyományt megkülönböztetni, ő mégsem fogadott el minden status quót. [...] Oakeshott módszertani konzervativizmusa, tradicionalizmusa ellenére [kiemelés tőlem – F. E.] kötődött néhány, a konzervatív hagyományból, gyakorlatból eredő értékhez, intézményhez.*” (BEVEZETÉS, 70.)

Nem árt azonban azzal is tisztában lennünk, hogy e döntésünk a POLITIKAI RACIONALIZMUS című esszékötet értékét és jelentőségét a legkevésbé sem befolyásolja, hiszen „*a filozófia minden remekműve a bajok újfajta látásmódjából keletkezik, mindegyik a megszabadulás felvillanó fény sugara vagy a bajok orvoslásának sugallata. Ezért nem lepődünk meg azon, hogy minden politikai filozófia alapja és sugalmazása tartalmaz egy szemlátomást esetleges elemet, fogékonyságot az adott kor szükségletei, gondoljai, szenvedélyei iránt, érzékenységet az adott kor domináns dörsége iránt*” (BEVEZETÉS A LEVIATÁNBAN, 291., kiemelés tőlem – F. E.). Ezt nem saját művéről írta ugyan Oakeshott, de nem ez az egyetlen mondat, amelyet 1946-ban Hobbes Leviatánjáról vett papírra, talán nem is sejtve, mennyire érvényesek lesznek szavai saját, akkoriban még csak formálódni kezdett életművére is. „*Tanításaiiban természetesen vannak követhetlenségek – írja például néhány oldallal később –, egyes kritikus pontok homályosak, akadnak bennük tévképzetek, sőt képtelenségek is, s jogos és hasznos, hogy a bírálók leleplezik ezeket, ám az efféle szórszálhasogatás soha nem pecsételi meg az igazi filozófia sorát. Egy Bentham kaliberű író belebukhat tévedéseibe, egy Hobbes-féle azonban nem.*” (BEVEZETÉS A LEVIATÁNBAN, 329.)

Michael Oakeshott minden kétséget kizáróan az utóbbiak közé tartozik.

Fülöp Endre

VITA

LEVÉL A SZERZŐHÖZ

Nagy megnyugvással tölt el, hogy maga Péter László is megerősítette: torzításmintesen adtam vissza könyve fő mondanivalóját. Erről nem kell tehát külön eszmét cserélnünk, és nyomban rátérhetek a tárgyszerű vitára.

1. Ausztria és Finnország mint a szovjetizálás kelet-európai sikereivel szembeni két lehetséges ellenpélda legfőljebb azt bizonyítja, hogy az oroszok a mondott országokban, eltérő okokból, korántsem élveztek kizárólagos teljhatalmat. Ezzel épersze Péter László is tisztában van, s talán éppen emiatt nem élt efféle példálózással könyvében Ausztriát illetően (nehéz is lett volna, ismerve az ország tagadhatatlan, bár az áldozat mártíromságával utóbb görcsösen elfedni kívánt náci múltját). Sőt még Finnországot is csak bizonyos feltételekkel hozta szóba tézisének bizonyítékaként. Ezt a feltételeltséget azonban akár tovább is erősíthetjük. Az, hogy a Szovjetunió a háborút követően Finnországban nem egészen a Kelet-Európában megszokott szovjetizálási politikát követte, abból is kiderül, hogy az 1948 tavaszán puccsra készülő finn kommunistákat teljesen magukra hagyta. „*Zsdanov archívumából mostanában derült ki, hogy a finn kommunisták kemény ága valóban támogatást kért a puccshoz, de nem kapott.*” (Anssi Halmesvirta [szerk.]: FINNORSZÁG TÖRTÉNETE. Debrecen, 2001. 289.) Így persze jóval könnyebben ellen lehetett állni bárminemű szovjet behatolásnak, mint azokban az országokban, ahol az effajta puccsok támogatottságának merőben más volt a sorsa.

2. Ha a nacionalizmust a dualizmus kori magyar fejlődés „döntő” politikai kérdésének tekintjük, miközben a dualista berendezkedés alapjául szolgáló kiegyezés „minden társadalmi réteg és valamennyi nemzetiség javát szolgálta”, akkor vajon mitől rossz a magyar nacionalizmus? Ha akkoriban a politikai kérdések (a Nyugattól állítólag eltérően?) nálunk döntően a nemzeti kérdés körül szerveződtek, miért szolgálhatta mégis a dualizmus valamennyi nemzetiiség javát is egyúttal? Ők nem saját nemzeti javukat igyekeztek így vagy úgy kibontakoztatni, majd intézményes formában megvalósítani

akár még a dualizmus ellenében is? Csupa fel sem tett és persze megválaszolatlanul hagyott kérdés. S ekkor nem is beszéltem még az úgynevezett nyugati (nacionalizmustól mentes) liberális számomra tisztázatlan fogalmáról. A nemzetről és a nacionalizmusról az utóbbi húsz évben szüntelenül folyó élénk és erősen elméleti alapozású történetírói diskurzus (Ernest Gellner, Eric J. Hobsbawm, Benedict Anderson, Anthony D. Smith, John Breuilly) mintha nem teljesen Plamenatz nyomdokain haladna tovább. Ettől persze még igaz is lehet Péter László tézise, de talán nem ártana, ha az újabb elméleti felismerésekkel is szembesítené a régi, a jól bevált tanokat.

3. Ha Péter László a „Közép-Európa” terminust afféle ártatlan címkeként, rövidítésre használt utalószóként kívánta tanulmányaiiban használni, miért tért el időnként ettől a szándékától, mint akkor is, amikor (könyvbírálatomban idéztem is) kijelentette: az autokratikus (felelőtlen és arbitrárius) állami hatalom klasszikus példája az orosz cárizmus, a rendi dualista alkotmányformák pedig „*főleg Közép-Európában*” alakultak ki. Nem nyert ezzel Közép-Európa fogalma határozottan analitikus értelmet, nem „*a társadalmi analízis felújít kategóriájaként*” került elő Péter Lászlónál is a terminus? Ha szerinte nem, akkor végképp nem tudom, mi kell ahhoz, hogy egy terminus analitikus tartalommal telítődjék. Egyébként pedig mostani vitacikkében is analitikus értelemben említi egy helyt Közép-Európát, mondván: az így megnevezett régióban, „*szemben a Balkánnal... a liberális nacionalizmus volt a reformkortól egészen 1910-ig a döntő politikai irányzat*”. Ha a Közép-Európa terminusba foglalt jelenségnek ez nem kifejezetten analitikus megközelítése, akkor nem tudom, miről is beszélünk.

4. Molnár Erik, mint aki állítólag „*élesen elválasztotta a történeti folyamat leírását annak értékelésétől*”, tudósként, az igazat megvallva, nem túl sokat bíbelődött a történeti folyamatok szakszerű leírásával. S nincs ez másként a nemzeti kérdés historikumát érintő, heves vitákat kiváltó művei esetében sem. A nemzeti kérdés „revíziója” azért vált Molnár számára hirtelenében égető üggyé, mert (mint bírálatomban is jeleztem) új és egyszersmind szélesebb körű konszenzus létrehozására alkalmas ideologikus történetképet kívánt alkotni és végül kanonizáltatni. Ily módon igyekezőn te-

vékenyen hozzájárulni az 1960-as évek elején már készülődő kádári konszolidáció sikeréhez, amely (jó magyar szokás szerint) akár talán még historizáló politikai ideológia iránt is szükségletet támaszthat (végül azonban nem erre tartott elsősorban igényt). Ezért is lehetett oly nagyvonalú a párt a vita lezáratlansága terén, komoly ideológiai kérdésekben ugyan is mindig párhatározat rögzítette az egyedül üdvös álláspontot. Molnár Erik a nemzeti kérdés újfajta megközelítésével a közismert „kétfrontos” kádári politikát érvényesítette: lehetőleg akként vágni el az 1956-hoz vezető eszmei szálat, hogy a rezsim egyúttal látszólag kellően nagy távolságba kerüljön a Rákosi-rendszerrel is, mellyel egyébként nyilvánvaló folytonosság kötötte össze. *„Valamennyien emlékezünk az 1956. októberi napokra – kezdte Molnár A NEMZETI KÉRDÉS című, e témának szentelt első, a Magyar Tudományban közzétett írását –, az ellenforradalom akkori jelszavára: aki magyar, velünk tart. [...] A történelem azonban másként teszi fel a döntő kérdéseket. A történelem nagy fordulópontjain a kérdés így hangzik: kivel tartunk, Dózsával vagy Szapolyaival, Kossuthal vagy az aulikus arisztokráciával, 1919 kommunistáival vagy Horthy fehérterroristáival? Az igazi kérdés 1956 októberében is ez volt: kivel tartunk, azokkal-e, akik a hibák kijavításával tovább akarják építeni a szocializmust, vagy pedig azokkal, akiknek tevékenysége tudatosan vagy öntudatlanul a kapitalizmus helyreállítására irányult?”* (In: Molnár Erik: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK. Bp., 1969. 383.) Molnár választása felől aligha lehet ezután bármilyen kétségünk.

S mi a helyzet Molnár úgymond „*módszertani forradalomhoz közel járó*” történetírói érvelésével? Nézzünk meg közelről egy ezt jól dokumentáló, Molnár gondolkodói és kutatói habitusára kivált jellemző szövegpéldát. A tényszerű kérdés, melyre Molnár ezúttal a figyelmét összpontosítja, az, hogy mit jelentett a „haza” fogalma a feudalizmus korában. Először megállapítja: *„az osztályok feletti közös haza eszméje... megjelent már a magyar történet feudális korszakában is”,* majd még e mondaton belül megfogalmazza a kérdést: *s az vajon „a feudális társadalom osztályainak objektíven, valóságosan fennálló érdekközösségét fejezte-e ki”.* Két mondattal később, minden további bizonyítást mellőzve már kész is a válasszal. *„A feudális társadalomban semmiféle objektív érdekközösség nem áll – és nem is állhat – fenn az osztályok között.”* Néhány sorral

lejjebb pedig közli az esetleg még mindig bizonytalan olvasóval, hogy megállapítását bizonyítottan kell tekintenünk, mivel: *„Ez a marxizmus alaptételéből, az osztályharc törvényéből folyik.”* Amit, mint ismeretes, már a KOMMUNISTA KIÁLTVÁNY is hangsúlyozott. (Molnár Erik: IDEOLÓGIAI KÉRDÉSEK A FEUDALIZMUSBAN [1961]. In: Uő.: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK, 410.)

Kérdem: hol van itt az értékmentes tényleírás, hol van e gondolatmenetben *„leírva a történelmi folyamat”,* vagy hol elemzi a szerző az eseményeket kauzális összefüggéseikben – hol van tehát mindaz, amitől jól elválasztva a másik oldalon ott állhatna maga az értékelés? Bűvészműtávrányra lenne ahhoz szükség, hogy ezekre a kérdésekre olyan választ adhassunk, mint amilyennel Péter László szolgál könyvében. Ismerjük be: Molnár Erik soha és sehol nem követte a pozitivistá történetírói eszményt (igaz: nem is ambicionálta ezt különösképpen). Nem követte, mivel historikusként is mindenekelőtt ideológusi szerepben kívánt eljárni, egy olyan ideológia szolgálatába szegődve, amely egyébként sem sokra becsülte az empirikus leírás, a tényszerű történetírás hagyományát.

5. Soha egy szóval sem állítottam, hogy Péter László a történetírói megismerést tekintve teljes sötétségben tapogatózna, és netán beleesett volna a végtelen szkepticizmus csapdájába. Azt viszont vitatom, hogy lényegesen közelebb vinne bennünket a történeti megismerés lényegéhez a múltra *„anakronisztikusan, utólag rátelepedett”* por lefújásának mint történetírói feladatnak egy ilyen érzékletes képbe foglalt megfogalmazása. Létezik vajon olyan autentikus múlt, melyhez egyesek (egyes szakértők) inkább hozzáférhetnek, mint mások? Egyáltalán: milyen biztosítékok szólnak amellet, hogy mi magunk nem újabb porréteggel vonjuk-e be a múlt általunk éppen vizsgált szeletét? Nem kellene ezt a kérdést akár a filozófiai hermeneutika, akár az újabb keletű tudományfilozófia és még számos egyéb friss episztemológiai felvetés fényében némileg újragondolni és talán újra is fogalmazni?

Köszönöm, hogy így a nyilvánosság színe előtt szót válthattam az általam oly nagyra becsült Péter Lászlóval több olyan történeti problémát megvitatva az olvasók untatására vagy olykor talán a szórakoztatásukra is, melyet legalább mi fontosnak tartunk.

Gyáni Gábor